

AKADEEMIA

13. AASTAKÄIK

2001

NUMBER 5

Eesti rahvakooli muutumisi 1840–1886	Vello Paatsi
Võidelnem koos: Eerik Laid Ants Orasele	Sirje Olesk
Peaks Venemaa tükelduma	Rein Taagepera
Mõistmine ja toimetulek	Joachim Gauck
Heebrea Piibli mõju inimõigustele	Eckart Otto
Mida tänapäeval tähendab Šveits	Eve Pormeister
Mis oleks, kui armas Jumal oleks šveitslane	Hugo Loetscher
Luulet	Andri Peer
Plancki valem ja energiakvantide hüpotees	Olev Sild
Kvanthüpoteesist kvantmehaanikani	Ivar Piir
Kvantmehaanika lugu eksperimentaatori pilgu läbi	Henn Käambre
Kas antirealist saab mälule toetuda?	Bruno Mölder
Inimene ja inimlikkus Vana-Hiinas	Märt Läänemets

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . . Ain Kaalep – akadeemia@akad.ee
tegevtoimetaja Indrek Ude – indrek@akad.ee
peatoimetaja asetäitja Agu Tani – akadeemia@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan@akad.ee
humaniora Mart Orav – morav@akad.ee
socialia Jaan Isotamm – johnny@akad.ee
naturalia Toomas Kiho – toomas@akad.ee
keeletoimetaja Triin Kaalep – akadeemia@akad.ee
korrektor Kristin Sarv – kristin@akad.ee
sekretär Tiiu Jõgi – tiiujogi@akad.ee

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akadeemia@akad.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2001

Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda, Tiigi 78

Trükiarv 2200

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

13. AASTAKÄIK 2001 NUMBER 5 (146)

- Seal kirjutab nüüd juba karjapoiss...: Eesti rahvakooli muutumisi 1840–1886. I
Vello Paatsi 875
- Võideldgem koos: Eerik Laid Ants Orasele
Sirje Olesk 904
- Peaks Venemaa tükelduma
Rein Taagepera 916
- Mõistmine ja toimetulek
Joachim Gauck 932
Tõlkinud Toomas Hiio
- Heebrea Piibli mõju inimõigustele
Eckart Otto 955
Tõlkinud Amar Annus
- Mida tänapäeval tähendab Šveits
Eve Pormeister 977
Tõlkinud Krista Läänemets
- Mis oleks, kui armas Jumal oleks šveitslane
Hugo Loetscher 989
Tõlkinud Ene Kelder

Luulet	
	<i>Andri Peer</i> 994
	<i>Tõlkinud Ain Kaalep</i>
Plancki valem ja energiakvantide hüpotees	
	<i>Olev Sild</i> 999
Kvanthüpoteesist kvantmehaanikani	
	<i>Ivar Piir</i> 1007
Kvantfüüsika lugu eksperimentaatori pilgu läbi	
	<i>Henn Käämbre</i> 1018
Kas antirealist saab mälule toetuda?	
	<i>Bruno Mölder</i> 1034
<i>Väitlus</i> : Üks väike kirjavahetus. Vello Helk. "Kas Eesti Vabariik on 83-aastane." — <i>Akadeemia</i> , 2001, nr 2, lk 273–299. Jaan Isotamm. Kommentaar Vjatšeslav Šironini artiklile "Eesti KGB likvideerimine". — <i>Akadeemia</i> , 2001, nr 3, lk 485–488.	
	<i>H. G.; Ain Kaalep</i> 1053
Editorial note. Summaries	1055
Inimene ja inimlikkus Vana-Hiinas: Konfutsius, Meng Zi, Zhuang Zi. IV	
	<i>Märt Läänemets</i> 1065

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 976, 988, 993: Madlaina Demarmelsi illustratsioonid.

SEAL KIRJUTAB NÜÜD JUBA KARJAPOISS...

Eesti rahvakooli muutumisi 1840–1886

I

Vello Paatsi

1840.–1850. aastatel toimus Eesti, eriti aga Lõuna-Eesti ühiskonnas olulisi muutusi seadusandluses (talurahvaseadused), majanduses (talude päriksostmise algus, raharendile üleminek), vaimu- ja usuelus (õigeusku siirdumine). Muutama hakkas ka baltisakslaste suhtumine eestlaste õpetamisse ja rahvakooli. 1840. aastal korrastati rahvakoolide juhtimine Liivimaal, 1856. aastal Põhja-Eestis (Eestimaa kubermang), mis lõi eelduse õppetöö paremaks suunamiseks, kontrollimiseks ja ümberkorraldamiseks. Järjest rohkem hakati tähelepanu pöörama paremate koolimajade ehitamisele, uutele õppeainetele ja nende metoodilisele õpetamisele, koolide sisustusele ja õppevahenditega varustamisele. Koos uute õppeainetega muutus ka õppetöö sisu, koolipäeva pikkus ja selle jaotus, pikenes kooliaasta ja üldine õpiaeg. Rahvakooli jõudsid seminariharidusega kihelkonna- ja külakoolmeistrid, kellest kujunes ühiskonna vaimueliit, uueneva kooli ülesehitaja, laiemalt — eestluse kandja. 1860. aastate keskspaigast mindi koolis järk-järgult üle uuele kirjaviisile. Koolieliu hakkasid reguleerima kooliseadused Liivimaal (1874) ja Eestimaa (1878). Perioodi alul olid kooliolud Saaremaal, Põhja- ja Lõuna-Eestis üsna erinevad, ent 1880. aastate keskspaigaks oli erinevus enamasti kadunud või kadumas ja rahvakool omandanud enamiku neist joontest, mida peame iseloomulikuks koolile üldse.

Rahvakooli üldisem eesmärk oli pikka aega olnud tulevase koguduseliikme kristlik kasvatamine ja selleks vajalike usuliste teadmiste andmine. Sisulisi muutusi senisesse õppetöösse tõi 19. sajandi keskpaik, kui mehaanilist lugemist ja katekismuse päheõppimist hakkas asendama “mõistusega lugemine”, s.o tekstide mõistmine. See on oluline eeldus ka piiblitloo, kirjutamise, arvutamise (rehkendamise), mitmehääelse laulmise, hiljem maateaduse ja muudegi ainete õpetamisel külakoolis. Lembit Andresen on seda perioodi tabavalt nimetanud üleminekuks lugemiskoolilt lugemis- ja kirjutuskoolile (Andresen 1969: 32).

Järgnevalt vaatlen kirjutamise ja arvutamise levikut külakoolides, mis tõi kaasa kogu senise õppekorralduse, meetoodika ning õpikeskkonna (uued koolimajad, nende sisustus, õppevahendid) teisenemise. Andmestik pärineb põhiliselt Lõuna-Eesti pastorite kooliaruannetest ja -kassade teadetest, koolivara (inventari) nimestikest, rahvakooli juhtorganite ringkirjadest, perioodikast ning kooliajaloolaste Lembit Andreseni (Andresen 1974) ja Elmar Ernitsa (Ernits 1979) uurimustest. Silmas tuleb pidada, et mõisted *kirjutamine* ja *rehkendamine* ei tähenda üksnes esimeste kriipsude ja numbrite õppimist, vaid ka juba nende oskuste korralikku valdamist.

*

Juba 17. sajandi lõpul oli pärisoriste eestlaste hulgas tänu kodu-, kooli- ja leeriõpetusele lugemisoskus üsna levinud. Kirjutamine polnud meile küll päris võõras, ent oli ka 18. sajandil võrdlemisi vähelevinud oskus. Sellel aastasajal on kirjutamist õpetatud Järva-Jaani, Paide-Anna, Türi, Hargla, Rõuge, Rõngu, Vastseliina jt kihelkondade üksikkoolides (Andresen 1999: 162, 167; *Eesti kooli ajalugu*. 1989: 276–277). Ka 19. sajandi algul ei vajanud ühiskond veel kirjutamist ja arvutamist kuigi palju ning seepärast ei peetud vajalikuks ka neid oskusi talulastele laiemalt õpetada. Kirjutama õppisid eeskätt need, keda sooviti valmistada ette mõneks mõisa ametimeheks (kubjas, kilter, aidamees) (Andresen 1974: 85). Liivimaa talurahvaseadus (1819) sätestas rahvakooli korralduse senisest kindlamale alusele, Eestimaa oma (1816) oli seevastu üsna napolisõnaline. Liivimaa Eesti-

osas hakati asutama kihelkonnakoole, kus õpetati juba kirjutamist ja arvutamist. See lõi eelduse nende oskuste jõudmiseks külakoolidesse, kuhu kihelkonnakoolide lõpetajad koolmeistrina tööle asusid. 19. sajandi esimesel poolel töötas silmapaistvate tulemustega Abram Holteri Sauga kirjutuskool¹ (Pärnu khk), kus õpetati kirjutamist-arvutamist nii poistele kui ka tüdrukutele (Paatsi 1998: 55–58). Ilmusid Johann Heinrich Rosenpläneri kirjanäidised *Kirjutusse-lehhed* (1818) koos metoodikajuhendiga kirjutamise õppimiseks hanesule ja pliiatsiga, Peter Heinrich v. Frey *Arropiddamise ehk Arwamise-Kunst* (1806), Abram Holteri *Arwo ehk Rehkendamise eksemplid* (1823), Otto Wilhlem Masingu *Arwamise-Ramat...* (1823). Kirjutamise ja arvutamise olulisust hakati rõhutama 1840. aastatel Liivimaa rahvakoolide mitmesugustes eeskirjades ja juhendites.

Koolmeister peab oskama kirjutada ja arvutada. Nii nõudis Tartu kreisi maakoolivalitsuse ringkiri (12. X 1840) kooliaruanetes külakoolmeistrite teadmiste täpset fikseerimist. Uue külakoolmeistri eksamineerimisel tuli ka tema kirjutamise ja rehkendamise oskus kirja panna (Eesti Ajalooarhiiv (EAA), f 1270, n 1, s 659, l 9). Saaremaa kooliplaanis (1845) märgitakse külakoolide õppeainete hulgas ka kirjutamist ja arvutamist, küll üksnes seal, kus selle õpetamine osutub võimalikuks, kusjuures sellel puhul pidi koolinädala pikkus olema üldise kolme päeva asemel neli päeva. Liivimaa ülem-maakoolivalitsuse instruksioon kreisi maakoolivalitsustele (1845) nõudis külakoolmeistritelt kirjutamist ja nelja tehte piires arvutamist ning suutlikkust neid õpetada. Kihelkonnakoolmeistritelt nõuti mõistusega lugemise, kirjutamise ja arvutamise metoodilist õpetamist. Külakoolmeistritelt hakati nõudma ka kutseeksamit kihelkonna koolivalitsuse juures. Et Liivimaa Eesti-osas oli külakoolmeistrite kirjutamis- ja arvutamisoskus tagasihoidlik, võidi neid küll kolmeks aastaks teatud mõõndustega kirjutamises ja arvutamises ametisse kinnitada, ent seejärel tuli neil ikka eksam teha. Kui see ebaõnnestus, võidi

¹Kirjutuskooli mõiste on mitmekihiline. Selle all mõisteti laiemalt külakooli, kus õpetati kirjutamist. 1840.–1850. aastatel tähistas see laiendatud programmiga ja kohustuslikku külakooli, mis vastandus lugemiskoolile. Mõnikord märkis see sõna ka kihelkonnakooli.

endine koolmeister asendada tublimaga (EAA, f 1288, n 1, s 159, l 17). Liivimaa talurahvaseadus (1849) sätestas, et koolmeister peab olema koolitatud mees, oskama ka kirjutada, lugeda ja nootide järgi laulda. Kui koolis õpetati kirjutamist, pidi seda tehtama viimasena enne lõunat ja arvutamist kohe pärast lõunat (Andersen 1988: 57–58). Tartu kreisi maakoolivalitsuse ringkiri (5. II 1854) nõudis külakoolmeistrite eksamineerimist, sealhulgas võimalikult head käekirja, teadmisi ortograafiast, lihtsa kirja kirjutamist suuremate vigadeta, arvutamist nelja tehte piires ja *Regel de Tri* (liitkolmlause)² ülesannete lahendamist (EAA, f 1270, n 1, s 660, l 15).

Rahvakoolis tuleb kirjutada ja arvutada. Instruksioonis Liivimaa maakoolirevidentidele (1845) märgiti kirjutamise, arvutamise ja isamaatundmise õpetamist külakoolis vähemalt poistele ja seda niipalju, nagu vajab tubli talupoeg (EAA, f 1275, n 1, s 339, l 7 p). 1851. aasta instruksioon nõudis küll kirjutamise ja arvutamise õpetamist Liivimaa külakoolides, ent pidas neid oskusi tarvilikuks põhiliselt poistele, tüdrukutele soovitati selle asemel õpetada käsitööd (*Instruction... 1851: 2*; Ernits 1980: 49–50). Ka õigeuskoolide reeglid (1850) sätestasid abikoolide õppeainete seas kirjutamise vene ja eesti keeles ning arvutamise nelja tehte piires (EAA, f 291, n 8, s 991, l 143 p–144). Ringkirjaga 11. septembrist 1858 soovitas Tartu-Võru ülemkirikueestseisjameet kohalikel koolivalitsustel tungivalt koolides arendada kirjutamist ja arvutamist (EAA, f 1260, n 1, s 87, l 39). Alles pärast kreisi maakoolivalitsuste ringkirju (näiteks Tartu-Võru ringkiri 13. IX 1866), milles nõuti kirjutamise-arvutamise muutmist külakoolides kohustuslikuks, võeti Liivimaa Eesti-osas suund nende ainete õpetamisele kõigis koolides ja kõigile koolilastele (EAA, f 1270, n 1, s 670, l 32 p; Ernits 1980: 50). Tartu-Võru kreisi maakoolivalitsuse ringkiri (27. IX 1868) rõhutas veel kord kirjutamise ja arvutamise kohustuslikkust kõigis külakoolides (EAA, f 1270, n 1, s 670, l 30). Põhja-Eestis otsustati kirjutamine-arvutamine võtta külakoolide õppeainete hulka juba Eestimaa koolikorralduse väljatöötamise algetalpil 1862. aastal (Speer 1936: 241).

²Sellise ülesande näide: 8 naela maksab 16 rubla. Kui palju maksab 24 naela?

See jõustus alles 1867. aastal Eestimaa maakoolide "seadmis-tega" (*Reglement*), milles nõuti kirjutamise-arvutamise õpetamist mõisa- ja külakoolides ning koolmeistritelt vastavaid oskusi (Andresen 1988: 69). Eestimaa Rüütelkonna peamees teatas küll veel 1871. a märtsis kihelkonna koolirevidentidele, et nad taotleksid kohustuslikku kirjutamise ja arvutamise õpetamist ka neis koolides, kus seda pole veel sündinud (EAA, f 1236, n 1, s 112, l 15).

Eestimaa kubermangus hakkas kirjutamine-arvutamine levima juba 1840. aastatel. 1848. aastal õpetati lugemisoskuse omandanud lastele kirjutamist umbes pooltes (71) ja arvutamist neljandikus (36) Põhja-Eesti rahvakoolide üldarvust (146) (Andresen 1974: 91–92). Kirjutamine-arvutamine oli kõige enam levinud Virumaal, järgnesid Lääne- ja Järvamaa. Nii õpetati neid aineid juba 1840. aastast Oese külakoolis (Vigala khk) (EAA, f 1187, n 2, s 510/10, l 61). 1867.–1868. aastal õppis kooliealistest lastest (7–17-aastased) kirjutama 20% ja arvutama 15% (Speer 1936: 280) 1874. a käis Eestimaa kubermangus koolis umbes 26 000 last, kellest 19 000 kirjutasid ja 17 000 rehkendasid. *Ristirahwa pühapäeva leht* (1875, nr 8, 20. II) küsis seepeale: "...miks ei olle keik puhhas kirjotanud ja rehkendanud? Kas sepärrast, et nemmad koddust tulles ni tuimad ja õppimatta olnud, et piddid lugemissega keik koliaega wiitma? Se on arwata!"

Saaremaa jäi viletsate kooliolude tõttu sisult ja tasemelt maha Mandri-Eesti koolidest. Alles 1870. aastate algul hakati sealseis külakoolides nõudma kirjutamise ja arvutamise õpetamist, milleni laiemalt jõuti sama aastakümne lõpul (Andresen 1974: 138–139; Ernits 1980: 51). Veel 1875. aastal oli Saaremaa külakoolides lühike koolinädal — tavaliselt neli päeva, erandi moodustasid Muhu ja Põide kihelkonna külakoolid, kus õppetöö toimus kuus päeva nädalas (*Protokoll* 1875: 12). Ringkirjad ja seadused küll sätestasid kirjutamise-arvutamise õpetuse, ent tekitasid kohalikele koolivalitsustele palju probleeme. Uute ainete õpetamise alustamist külakoolides segas mitu asjaolu. 19. sajandi esimesel poolel käisid Eestimaal ja Liivimaa Eesti-osas kaks-kolm päeva nädalas koolis üksnes need lapsed, kes ei saanud lugemist ja katekismust kodus selgeks, seepärast nimetati neid külakoole mõnel pool ka

trahvikoolideks.³ 1840. aastatel võetigi suund seniste külakoolide muutmisele. Selleks püüti parandada koolmeistrite tasustamist, hakati koolmeistritelt rohkem oskusi nõudma ja koolimaju paremaks muutma. Seniselt koolilt, mis oli põhiliselt lugemaõppimise kohaks, uuele koolitüübile üleminek oli vaevaline ja kestis paar-kümmend aastat.

Hörschelmanni uus koolikorraldus. Mõistusega lugemise, kirjutamise, arvutamise, piibliloojt ainete levikule aitas oluliselt kaasa Põltsamaa pastori Heinrich Emil August Hörschelmanni uudne lähenemine senisele õppesüsteemile, mis hiljem sai tuntuks Viljandi mooduse või meetodina (*Fellinsche Modus*). Hörschelmann kõneles esimest korda oma ideest 1844. a Liivimaa provintsiaalsinodil Võnnus (*Protokoll* 1844: 10). Seejärel on sellest juttu instruksioonis Liivimaa koolirevidentidele (1845) ja Liivimaa ülem-maakoolivalitsuse ringkirjas (20. XII 1849) (EAA, f 1257, n 1, s 210, l 4 p).

Hörschelmanni peamine mõte oli muuta kooliskäimine pidevaks ja reeglipäraseks. Ta seadis koduõpetuse eesmärgiks lugemise ja lihtsate lauluviiside oskuse ning katekismuse tundmise. Kes need oskused oli 13. eluaastaks omandanud, pidi kohustuslikus korras õppima ühe aasta koolis. Aja jooksul pidi üle mindama kaheaastasele õpiajale. Senise kahe- või kolmepäevase koolinädala asendas ta viiepäevasega. Kooliaja pikenemine ja korrapärastumine tegi võimalikuks õpetada külakoolis mõistusega lugemist, mitmehäälsel laulu, piiblilugu, kirjutamist ja arvutamist. Uue koolikorraldusega institutsiooni hakati nimetama päris-kooliks ehk kirjutuskooliks. Selles koolis õppijaile muretseti tihti mõisa või kogukonna kulul koolitarbed ja õppevahendid,⁴ kohati ka toideti (Helme, Paistu, Tarvastu, Sangaste). Sügisene ek-

³Külakool ja trahvikool pole sünonüümid. Trahvikool oli Lõuna-Eestis iseseisev institutsioon, mille sätestas Liivimaa maakoolide instruksioon (1851). Selle asutamine ja valitsemine kuulus pastori pädevusse, kooli pidasid üleval vanemad (vt ka EAA, f 1275, n 1, s 345, l 2).

⁴Siinkirjutaja jagab kogu koolivara (inventari) kaheks: koolitarbed (lauad, lambid, tahvlid, joonlauad, suled, vihikud jne) ja õppevahendid (raamatud, maakaardid, gloobused, kirjanäidised). Selle perioodi alul kuulus enamik neist koolile. Järk-järgult hakkasid õpilased

sam selgitas, kes lastest läks kirjutuskooli, kes trahvikooli (*Straff-oder Ersatzschule*). Trahvikooli läksid need lapsed, kellel polnud 12. eluaastaks lugemine ja katekismus selge. Pärast kooli lõpetamist pidid kõik lapsed kuni leerini käima veel kolm korda kuus õpitut kordamas (kordajad lapsed). Juba 1845. aasta sügisel asuti uut õppekorraldust juurutama peale Põltsamaa ka Viljandi-Kõpu kihelkonna külakoolides, seejärel Tarvastus, Helmes, Paistus, Pilstveres jm (EAA, f 1290, n 1, s 242, l 1–2 p; s 241, l 10–11). Viljandimaa järel levis uus koolikorraldus 1850. aastate alul ka Pärnumaal. Seda küsimust arutati näiteks Saarde koolikonvendil 1849. aastal. Mitme segava asjaolu hulgas märgiti ka koolmeistrite väheseid teadmisi. Köster oli valmis neile õpetama arvutamist, piiblilugu ja katehheeerimist (katekismuse õpetamine küsimuste ja vastuste vormis). Nenditi, et uut moodust on rakendatud juba suures osas Viljandi praostkonnas (EAA, f 1281, n 2, s 91, l 12 p–13 p, vt ka f 1288, n 1, s 156, l 5–6). Pärast usuvahetusliikumise vaibumist hakkas uus õppekorraldus kiiresti poolehoidjaid koguma. Liivimaa koolirevidendi 1851. aasta aruandes on juttu õppekorralduse rakendamisest Viljandimaal. Hörschelmann on esitanud kava katsetada seda kogu Liivimaa Eesti-osas (EAA, f 1270, n 1, s 660, l 7). Tartumaal võeti uus õppekorraldus esmakordselt kasutusele Kambja kihelkonnas 1852.–1853. õppeaastal (EAA, f 1167, n 1, s 40, l 15 p). Selle laiem levik jääb 1850. aastate teise poolde, mil seda juurutavad Võrumaal Räpina, Kanepi, Urvaste ning Tartumaal Maarja-Magdaleena, Rannu, Sangaste, Torma kihelkond jt. Hörschelmann oli näidanud üht võimalikku viisi kooliasjade edendamiseks. See tekitas uusi mõtteid mujalgi. Maarja-Magdaleena kihelkonna kirjutuskoolides käisid 12- ja 13-aastased lapsed kahel talvel viis päeva nädalas (EAA, f 1167, n 1, s 49, l 54–54 p; s 51, l 4–4 p). Kordajad, 14–17-aastased, pidid koolis käima ühe nädalapäeva (tavaliselt reedeti).

Kooliskäimist hakati kõikjal hoolikamalt kontrollima ja põhjusega puudunud päevade eest järjekindlamalt trahvi nõudma. Sangaste kihelkonnas nõuti asjata viidetud päeva eest 5 kopikat, nä-

ise ostma mõningaid koolitarbeid, nagu kirjutus- ja joonistustarbed ning õppevahenditest raamatuid.

dala eest 20 kopikat.⁵ Trahviraha läks kooli(raamatu)kassasse koolitarvete ja õppevahendite ostmiseks. Sangastes pidid kirjutuskooli lapsed saama sooja toitu, osalt vanemate, osalt mõisa kulul. Trahvikoolis käijad pidid elama ainult oma leivakoti varal (EAA, f 1167, n 1, s 52, l 126–126 p).

Kooliaja pikenemine, korrapärastumine ja kontrolli tõhustamine koduõpetuse üle andis kiiresti häid tulemusi. Mitmelt poolt (Maarja-Magdaleena, Torma, Äksi) teatavad pastorid laste suurest huvist kirjutamise ja arvutamise vastu. Hörschelmanni uus õppekorraldus ei olnud loomulikult ainus võimalik viis kooliasju parandada. Selles osas valitses kihelkonniti suur kirevus. Mihkli kihelkonnas (Pärnumaa) polnud 1850. aastate alul ühtegi kooli, ent üsna palju lapsi õppis kirjutama ja arvutama kodus (EAA, f 1295, n 1, s 630, l 7–7 p). Võnnu kihelkonnas (Tartumaa) loobuti (1858–1859) kirjutuskooli mõttest, sest ülejäänud koolilaste õpetus jäi hooletusse (EAA, f 1167, n 1, s 52, l 131 p). Palamuse kihelkonnas jäädigi oma 1834. aastal kujunenud süsteemile truuks, sest kooliskäimine oli uue süsteemitagi õige hea. Selle põhjuseks oli kohalike ülemuste huvi koolide vastu, senisest paremate koolimajade ehitamine ja koolmeistrite tasustamine, koolilaste ja koolmeistrite premeerimine, vanemate veendumus, et koolis õpitakse rohkem kui kodus, ja koolipeod (EAA, f 1167, n 1, s 53, l 4–4 p). Torma kihelkonnas käisid 12–13-aastased lapsed koolis viis päeva nädalas, 14-aastased kordajad kolm päeva ja vanemad kuni leerini üks päev nädalas (EAA, f 1167, n 1, s 51, l 41–42).

Kava õpetamise ümberkorraldamiseks külakoolides esitas 1860. aastal ka Rõuge pastor Friedrich August Hollmann. Tema arvates pidid 12–14-aastased lapsed käima koolis kolm päeva nädalas, kordajad (15–17-aastased) aga iga kuu viimase nädala neljapäeval ja reedel. Kooliaeg pidi kestma 10. novembrist 1. aprillini (EAA, f 1167, n 1, s 54, l 105–106 p). Sisuliselt kehtestati Liivimaaga lähedane koolikorraldus Eestimaal 1867. aastal (vt Andresen 1988: 70).

⁵Liivimaa talurahvaseadus (1819) sätestas puudunud koolipäeva eest trahviraha 5 kopikat, Saaremaa kooliplaan (1845) 2 kopikat, Eestimaal maakoolide "seadmised" vähemalt ühe kopika, Tartu-Võru kreisi maakoolivalitsuse ringkiri (18. VIII 1853) 1,5 kopikat. Tihti kehtestasid kohalikud koolivalitsused ise trahvisumma suuruse.

Mis takistas kirjutamise ja arvutamise õpetamist? Uute ainete õpetamine esitas järjest suuremaid nõudeid ka koolmeistritele. Pärnu ülemkirikueestseisja-ameti ringkiri (11. VIII 1855) nõudis koolivalitsustelt kõlbmatute koolmeistrite kohe (*sofort*) kõrvaldamist ja tublimate ametisse seadmist (EAA, f 1275, n 1, s 341, l 5). Tartu-Võru kreisi maakoolivalitsuse ringkiri (1. IX 1859) kihelkonna koolivalitsustele sätestas, et senised enam-vähem kõlblikud ja keskpärased koolmeistrid (*nur ziemlich gut oder mittelmäßig*) tuleb võimalikult kiiresti asendada headega (EAA, f 1260, n 1, s 87, l 40). Sama asutuse hilisem ringkiri (13. IX 1866) nõudis tulevikus üksnes selliste koolmeistrite ametisse kinnitamist, kes on eeskirjadele vastava eksami sooritanud ja kellel on kreisimaakoolivalitsuse tunnistus (EAA, f 1270, n 1, s 670, l 32). 1868. a rõhutati veel kord, et tulevikus kinnitatakse ametisse üksnes eksamineeritud koolmeistreid (EAA, f 1270, n 1, s 670, l 30). Koolmeistrite üldine probleem Lõuna- ja hiljem ka Põhja-Eestis oli kirjutamise ja arvutamise nigel oskus, tihti ka selle puudumine. Tartu-Maarja kihelkonna pastor Carl Heinrich Constantin Gehewe märgib 1854. aastal, et üheski koolis, mis sellist nime tahab kanda, ei tohi puududa kirjutamine ja rehkendamine. Selle juurutamine põrkub aga suurtele raskustele, sest puudu on kirjutamisa ja rehendamistarvetest. Veelgi suurem häda on aga koolmeistritega — vahest kahe erandiga —, kes ei oska arvutada (EAA, f 1167, n 1, s 41, l 13–14). Muutunud oludes vajasisid koolmeistrid tõhusat sisulist ja meetodilist abi. Esiolgu oli pastorite ja köstrite peatähelepanu koolmeistrite järeleaitamisel piiblliloos ja katekismuse tundmises, mida nõudis Tartu-Võru kreisi maakoolivalitsuse ringkiri (10. IX 1851). Palamuse koolivalitsus korraldas 1852. a koolmeistritele kursuse köster Michael Nyländeri juhendamisel (EKLA, f 169, m 178, l 116). 1856.–1857. aastal õpetas Hargla pastor neli nädalat koolmeistritele, kuidas üldse tundi anda (EAA, f 1295, n 1, s 630, l 20 p).

1859.–1860. õppeaastal oli Räpina kihelkonna paljudes küla-koolides arvutamisoskus veel tagasihoidlik, sest koolmeistrid ise ei mõistnud asja ning pidid seepärast end enne kooli algust köstri või kihelkonnakoolmeistri juures täiendama (EAA, f 1167, n 1, s 54, l 94). Et Kursi kihelkonnas (1861) ei osanud koolmeistrid arve (*Zahlen*) õigesti kirjutada, pidid nad läbima kolmenädalase

arvutamiskursuse kõstri käe all (EAA, f 1295, n 1, s 631, l 42). 1859.–1860. õppeaastal ei saadud kõigis Pärnumaa koolides kirjutamist ja rehkendamist õpetada, sest osa koolmeistreid polnud selleks suutelised ja ka kogukondade huvi asja vastu ei olnud kuigi ärgas (EAA, f 1295, n 1, s 630, l 34 p). Isegi veel 1860. aastate lõpul ei edenenud paljudes Tartu- ja Võrumaa kihelkondades arvutamise õpetamine, sest ikka leidis koolmeistreid, kes seda oskust ei vullanud. Tartu-Võru kreisi maakoolivalitsuse ringkiri (11. IX 1869) kohalikele koolivalitsustele nõudis veel kord külakoolmeistritelt arvutamisoskuse omandamist kolme-nelja nädala jooksul enne koolitöö algust kihelkonnakoolmeistrite käe all. Õppetööd tuli rangelt kontrollida (EAA, f 1270, n 1, s 670, l 29).

Põhja-Eesti koolmeistritega olid samad probleemid. Nende kutsesobivuse küsimust arutati 1864. a Eestimaa provintsiaalsinodil. Sellele järgnes Eestimaa Riütelkonna peamehe kiri (29. XII 1864) koolirevidentidele, mis nõudis aja jooksul kõigi mitte väga võimekate (*nicht ganz befähigten*) koolmeistrite asendamist ja täiesti kõlbmatute kohe vallandamist (EAA, f 1219, n 1, s 138, l 3). 1867. a koolireglement küll nõudis koolmeistritelt kirjutamise ja arvutamise oskust, ent kaks aastat hiljem tödes kindralsuperintendent Ernst Wilhelm Woldemar Schultz Eestimaa provintsiaalsinodil, et 393 koolmeistrit on tublid (*tüchtige*) 299, seega umbes neljandik ei vastanud nõuetele (*Protokoll* 1869: 15). 1882. aastal oli Harjumaal veel 20 autodidaktist koolmeistrit, lisaks veel üsna palju külakooliharidusega koolmeistrit. Sellega kaasnesid loomulikult kasinad teadmised ja algelised õpetamismeetodid (Speer 1936: 398).

Uute ainete õpetamisele üleminek suurendas järsult ka koolmeistrite töökoormust. Nii kurtsid kirjutamist õpetavad Kanepi koolmeistrid (1859–1860), et nad ei saa ilma nende olukorda parandamata koolitööd jätkata, sest senise kolme päeva asemel on nad sunnitud töötama kuus päeva nädalas (EAA, f 1167, n 1, s 54, l 18 p).

Koolitööd segasid omajagu ka külmad ja tuisused talved. Paasvere külakoolis (Simuna khk) kirjutatakse 7. jaanuaril 1880 koolitöö algusest, “agga se nädal olli koli maia ni külm, et tint klaside sisse jäätas ja lapsed kirjutada, ei ka rehjändada

ei wõinud" (Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA) f 169, m 167:1, l 3 p).

Koolivalitsuse korraldused suurendasid nõudlikkust koolmeistrite vastu ning muutsid kirjutamise ja arvutamise külakoolides küll kohustuslikuks, ent seda nõuet ei suudetud veel 1860. aastate lõpul Liivimaa Eesti-osas korralikult täita — takistas ruumipuudus, õpilaste liiga suur arv koolmeistri kohta, koolivara nappus ja vaeste laste kooliskäimisega seotud küsimused. Mõnel pool (näiteks Kambja, Rannu, Urvaste, Põlva ja Jõhvi khk) peeti tütarlastele kirjutamise ja arvutamise õpetamist kasutuks (EAA, f 1167, n 1, s 72, l 67; s 74, l 2–2 p). 1873.–1874. aastal avastasid revidendid, et Laiuse kihelkonna Tuimõisa koolis ei tundnud tütarlapsed kirjutamist üldse, Mõisamaa koolis ei õpetatud neile rehendamist (EAA, f 1295, n 1, s 633, l 7 p). Käina kihelkonnas (Hiiumaa) võis 1860. aastate alul õppida kirjutama üksnes mõisniku loal (Andresen 1974: 118). Mõisnike sallimatusel kirjutamise õpetamise vastu on teateid ka Pajusist (Põltsamaa khk), Jõõprest (Audru khk) ja mujalt. Märgitakse ka üldist lastevanemate tuimust ja kangekaelset vastupanu kooliasjadele näiteks Vastseliina kihelkonnas. Et kooliskäimisest vabaneda, teatas mõnigi lapsevanem (Helme khk), et tema järeltulija on loll, või saatis kooli oma lapse asemel talu karjase (Kolga-Jaani khk) (EKLA, f 199, m 19, 61; f 200, m 8:1, l 113). Eestimaa provintsiiaalsinodil nenditi 1860. aastatel korduvalt kogukondade huvi puudumist või koguni vastuseisu kooliasjadele. Alles 1871. a tõdes kindral-superintendent E. W. W. Schultz, et rahva vastuseis kooliasjadele näib olevat ületatud. J. V. Janssen kirjutas tabavalt: "Mis asjaga innimenne suggugi harjund ei olle, sedda temma ka ei armasta, ja nenda on luggu meie rahwal ennamiste kolidega, et neid ikka weel ennam ristiks kui rõmuks piddawad. Nemmad ei märka weel sedda kasso, mis kolist tulleb, ärra tunda, sepärrast ei tahha mitto kord needki, kes warra polest jõuaksid, selle tarwilisse asja eest middagi kulutada." ("Uus kool". — *Eesti Postimees*, 1866, nr 34, 24. VIII.) Koolitoad ja -majad olid tihti liiga väikesed, koolilauad ja -pingid armetud või koguni puudu. Viimaseid nõudis küll juba Liivimaa talurahvaseadus (1819). Maardla (Palamuse khk) koolmeister palus 1847.–1848. a koolivalitsusel muretseda laua, mille ümber lapsed saaksid õppida (EKLA, f 169, m 178, l 169).

Tamme koolis (Võnnu khk) polnud koolilaudu ilmselt piisavalt või mitte üldse, sest kirjutamiseks “tuli lasta põlvili ja pengil kirjutada” (EKLA, f 200, m 13:2, l 243). Esku Koolimäe külakoolis (Haljala khk) kükitas osa lapsi, sest ei mahtunud laua ümber istuma (EKLA, f 199, m 57, l 214). Oonurme külakoolis (Iisaku khk) oli ainult üks laud, kes selle juurde ei mahtunud, kirjutas istepingil (EKLA, f 200, m 20:1, l 333). Himmaste külakoolis (Põlva khk) oli koolilauaks hõövelpink (EKLA, f 200, m 7:1, l 119). Kioma külakoolis (Põlva khk) oli laud ainult koolmeistril. Tännassilma külakoolis (Türi khk) oli koolilapsi nii palju, et neile ei jätkunud pinke, istuti tihti põrandal (EKLA, f 199, m 39, l 104). Vastseliina vallas istunuvat koolilapsed partel (EKLA, f 200, m 6:1, l 101).

Kooliaja pikenemine ja koolikohustus tekitas paljudes kohtades kohe ruuminappuse. Viljandi-Kõpu kihelkonnas käisid 1850. aastate alul kirjutuskoolis üksnes poisid, sest ruumipuudus ei lubanud tüdrukuid kooli kutsuda (EAA, f 1290, n 1, s 242, l 7–8). Järk-järgult hakati ehitama avaramaid koolimaju ja neid sisustama korralike pinkide-laudadega. Tartu-Võru kreisi maakoolivalitsus nõudis ringkirjaliselt (28. VIII 1867), et koolimajad tuleb varustada laudadega kirjutamise ja arvutamise tarvis. Kui koolitoas ruumi polnud, tuli seda laiendada (EAA, f 1270, n 1, s 670, l 31).

Kohalikele koolivalitsustele valmistas tõsist peavalu uute koolimajade ehitamine, sisustamine, valgustamine ja vajalike koolitarvete ning õppevahendite muretsemine. Suur osa koolivarast muretseti nii Lõuna- kui ka Põhja-Eestis koolikassa⁶ rahadega, ent rahvakoole varustati õppevahendite ja muu tarvilikuga ka teisel

⁶Ühe esimestest raamatukassadest asutas 1798. aastal Vastseliina kihelkonda Georg Gottfried Marpurg. Tartu- ja Võrumaal hakkasid nad laiemalt levima pärast Liivimaa kubermanguvalitsuse heakskiitu (16. IX 1810) (Uibu 1970: 46). Nendesse laekusid mitmesugused kooliga seotud trahvirahad, mille eest osteti koolidele ja vaestele lastele raamatuid. 1851. a Liivimaa maakoolide instruksioon soovitas koolitarvete ja õppevahendite muretsemiseks asutada kogukonna ja kihelkonna koolikassasid. Seal, kus raamatukassad olid olemas, uusi ei asutatud, vaid laiendati nende funktsioone. Lõuna-Eestis püüti tagada ka nende kindlamat rahastamist (Tartu-Võru kreisi maakoolivalitsuse ringkiri 31. I

viisil. Tihti kinkisid neid mõisnikud. Mõnikord ostis vallavalitsus vajalikud asjad ka ise või lisas selleks otstarbeks koolmeistrite palgale teatud summa.⁷ Kihelkonna koolivalitsus pidi jälgima kõige muu kõrval koolitarvete ja õppevahendite olemasolu koolides. Juha Saaremaa kooliplaan (1845) oli nõudnud kihelkonnakooli vara hulgas ka kahte seinatahvlit (üks rehkendamiseks, teine nootide tarbeks), laudu, pinke ja kirjutusvahenditest paberit, krihvleid, tinti. Suled, tindipotid ja sulenoad pidid igal kihelkonnakoolipoisil olema enesel (Andresen 1988: 50). Tartu-Võru kreisi maakoolivalitsuse ringkiri (2. X 1860) kohustas koolivalitsusi hoolitsema laudade, pinkide ja tahvlite eest koolimajades (EAA, f 1260, n 1, s 87, l 42 p).

Kirjutamise õppimist alustati ruumi ja vahendite puudumise tõttu väga mitut moodi: pulgaga liival või tuhal, sõe või savitüki-ga lauakesel, seinal, ahjul, kasetohul, laastudel (Prants 1937: 91; Rennit 1960: 25–26; Andresen 1974: 94–96; Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA), H 74, l 121–122). 1850. aastate vahetusel alustati liival kirjutamise õppimist Palamuse, Laiuse, Urvaste, Pelistvere, Põltsamaa, Tarvastu, Torma-Lohusuu kihelkonna üksikutes külakoolides. Sama tehti ka Põhja-Eestis Jootme (Ambla khk) ja Erral külakoolis (Lüganuse khk). Sõega kirjutati näiteks Venevere külakoolis (Simuna khk) (EKLA, f 199, m 61, l 94). Häädemeeste kihelkonnas lasti ka koolikatsumisel liivale kirjutada (EKLA, f 199, m 15, l 330).

Seinatahvlid. Ühena esimestest jõuavad rahvakooli seinatahvlid, mida ei kasutatud kirjutamise ja arvutamise õpetamiseks, vaid peamiselt nootide ja katekismuse peatükkide ülestähendamiseks. Ka Liivimaa talurahvaseadus (1849) sätestas, et koolmeister peab iga lauluviisi suurele tahvlile kirjutama. 1850. aastatest peale hakkaski suur seinatahvel levima Lõuna-Eesti koolidesse. Kõigepealt muretseti need kihelkonnakoolidele, seejärel ka külakoo-

1852). Eestimaa kubermangus asutati koolikassad hiljem. Pastoritel soovitati neid rajada 1864. a Eestimaa provintsiiaalsinodil.

⁷Nii on Tori kihelkonna Selja koolmeister Hans Lellep 1874. a oktoobris ostnud kaks karpi terassulgi, 600 krihvlit, kuus tosinat pliiatseid, viis tosinat sulepäid; ülejäärgisel aastal juudi käest karbi terassulgi ja kolm tosinat sulepäid (EKLA, f 169, m 2:16, l 2, 8, 9).

lidele. Nii leiame Põltsamaa kihelkonnakooli varaloendist (1856) jalaga seinatahveli (EAA, f 1168, n 1, s 81, l 1). Kiiresti levis seinatahvel Viljandi- ja Pärnumaal. 1850. aastate keskel oli seinatahvel olemas peaaegu kõigil Halliste-Karksi kihelkonna külakoolidel (Pornuse, Uue-Kariste, Kaubi, Penuja, Abja) (EAA, f 1275, n 1, s 345, l 29–38). 1852. aastal lubati Rõuge kihelkonnas muretseda sügiseks must tahvel kõigile neile koolidele, kus see veel puudus (EAA, f 1167, n 1, s 38, l 109). 1858. aastal otsustas Tartu-Maarja koolikonvent muretseda seinatahvlid ja vajalikud kirjutamis- ning arvutamistarbed igale külakoolile (EAA, f 1167, n 1, s 49, l 10 p). Samal aastal on ka Maarja-Magdaleena konvent otsustanud laudu ja seinatahvleid teha lasta (EAA, f 1167, n 1, s 49, l 52). Kanepis tegid koolirevidendid 1859. a ettepaneku muretseda noodijoontega seinatahvlid kõigile koolimajadele (EAA, f 1167, n 1, s 52, l 15). Samal aastal otsustas Vastseliina kihelkonna koolikonvent muretseda seinatahvlid neljale külakoolile (EAA, f 1167, n 1, s 52, l 48 p). 1860. aastal nõudis Räpina koolikonvent, et suve jooksul tuleb viiele koolile teha seni puuduvad seinatahvlid ja kirjutamise lauad (EAA, f 1167, n 1, s 54, l 94 p). Veel 1860. aastate teisel poolel polnud kõigis Lõuna-Eesti külakoolides seinatahvleid. Urvaste kihelkonnas puudus 1867. aastal seinatahvel kolmel koolil viieteistkümnest, Puhja kihelkonnas järgmisel aastal veel kuuel koolil kolmeteistkümnest (EAA, f 1167, n 1, s 72, l 7; s 74, l 22 p). *Eesti Postimees* kirjutab ühest Kambja kihelkonna koolisõbrast vallavanemast, kes kingib koolile “sure musta tahvli, et tarwis ei olleks söega ahjo peale kirjutada” (“Kingitused koli heaks.” — *Eesti Postimees*, 1868, nr 49, 4. XII). Ka Tarvastu kihelkonnas polnud 1871. aastal seinatahvlit veel vähemalt neljal koolil (EAA, f 1288, n 1, s 160, l 8 p).

Õpilaste kirjutustahvlid ja krihvlid. Juba 1840. aastatel osteti kiltkivitahvleid Oese külakoolile, 1850. aastate keskpaigas oli neid 33 (EKLA, f 157, m 9:3, l 1; Speer 1936: 215). 1850. aastate teisel poolel hakati ostma kiltkivitahvleid ja krihvleid Viljandimaal, seejärel Tartu- ja Võrumaal. 1856.–1857. õppeaastal muretseti mitmele Palamuse kihelkonna külakoolile (Süvalepa, Nava, Maardla, Kallivere) kiltkivitahvlid koos krihvlitega (EAA, f 1261, n 1, s 546, l 10). Järgmisel õppeaastal said Äksi kihelkonna koolid 80 tahvlit ja 100 krihvlit, Kursi omad 100 tahvlit

ja 400 krihvliit (EAA, f 1266, n 1, s 550, l 19; f 1167, n 1, s 49, l 68). Vastseliina kihelkonnas osteti 1862–1863 130 tahvliit ja 500 krihvliit (EAA, f 1271, n 1, s 136, l 45). Tahvlite-krihvliite ostmine muutus tavaliseks 1860. aastate lõpul, mil kehtestati kohustuslik kirjutamise õppimine. Nii jaotati 1867.–1868. a Nõo kihelkonna koolidele 47 tahvliit ja 1500 krihvliit, järgmisel õppeaastal taas 67 tahvliit ja 1500 krihvliit (EAA, f 1167, n 1, s 74, l 126; s 76, l 115). Rõuge kihelkonnas muretseti 1869.–1870. a 800 tahvliit ja 1000 krihvliit (EAA, f 1167, n 1, s 78, l 95). Tahvleid üldiselt koju ei viidud. Väimela külakoolis (Põlva khk) olid nad rippunud koolitoa seinal naela otsas (Mitt 1970: 178). Tudulinna (Iisaku khk) trahviti neid koolilapsi kahe kopikaga, kes tulid kooli tahvlita ja krihvlita (EKLA, f 200, m 20:1, l 347).

Paber, tint ja tindipott. Tahvlitele kirjutamise järel mindi üle paberile, mis nõudis omakorda sulgi, pliiatseid, tinti, paberit, vihikuid ja kirjanäidiseid. Jakob Liiv on meenutanud, et umbes 1860.–1870. aastate vahetusel õpiti Naelavere külakoolis (Kodavere khk) kõigepealt ilu- ja õigekirja ning arvutamist kirjutustahvliitel, alles viimases jaos kirjutati ilukirja vihikutesse (Liiv 1936: 29). Umbes samal ajal istusid Niitsaadul paberile kirjutajad pikade koolilaudade ümber, tahvlitele kirjutajad võisid kükitada igal pool (Kitzberg 1924: 62). Halliste kihelkonnas (Pärnumaa) osteti Vana-Kariste külakoolile 1855.–1856. õppeaastal kaks riisi⁸ paberit ja kaks pudelit tinti, Uue-Kariste külakoolile pudel tinti, 15,5 raamatut kirjutuspaberit ja kirjanäidised (EAA, f 1275, n 1, s 427, l 6, 8).

Äksi kihelkonnas on ostetud juba aastal 1845–1846 kirjutuspaberit ja sulgi (*Feder*), 1857–1858 muretseti kaks riisi paberit, 40 tindiklaasi (-potti) ja kirjanäidiseid (EAA, f 1266, n 1, s 550, l 7, 19). Kursi kihelkonnas osteti samal õppeaastal riis paberit, tindipulbrit ja 40 tindiklaasi (EAA, f 1167, n 1, s 49, l 68). Palamuse kihelkonnas muretseti koolikassa summadega 1858.–1859. õppeaastal 21 vihikut Körberi kalligraafilisi kirjanäidiseid, millest kolm olid kleebitud papile (tõenäoliselt K. Körberi *Kirjutusse lehhed*, mille kolm jagu ilmusid 1852–1859), ja riis kirjutuspaberit (EAA, f 1261, n 1, s 546, l 14). Järgmisel aastal muretseti

⁸Riis ja raamat on paberi mõõtühikud.

paberit, tinti ja krihvleid ka Kodavere kihelkonna koolidele (EAA, f 1167, n 1, s 53, l 51). 1860.–1861. õppeaastal osteti kirjutustarbeid ja tinti Maarja-Magdaleena kihelkonna koolidele. Võrumaal hakati kirjutustarbeid külakoolidele ostma pisut hiljem. Nii muutseti Urvastes 1863.–1864. a 15 komplekti kirjanäidiseid, mis hinna põhjal otsustades võisid olla Kõrberi kirjutuslehed (EAA, f 1167, n 1, s 62, l 4). Järgmisel õppeaastal on Kärgula külakoolile (Urvaste khk) ostetud 10 raamatut paberit ja tosin pliiaitsit, teistele koolidele veel 12 tosinat pliiaitsit (EAA, f 1167, n 1, s 66, l 30).

Hane-, terassulg ja pliiaits. Paberile kirjutati alul hanesulega, seejärel tulid kasutusele pliiaitsid ja terassuled. Viimaseid hakati Saksamaal laialdasemalt valmistama 1850. aastate teisel poolel. Papa Jannseni Pärnu Ülejõe koolis kasutasid lapsed 1850. aastate lõpul ja 1860. aastate alul veel hanesulgi, mida koolmeister oli ise lõiganud. Kirjutama õpetamisel oli Jannsen kasutanud suurt seinatahvli, kuhu märkis kriidiga kõik vajaliku. Suurematel ja targematel lastel olnud ilukirja tarvis “heftid” (ERA, E 54350; Oidermann 1916: 205). Jakob Jagomann (1844–1907), kes käis Kureküla koolis (Räpina khk) 1850. aastate keskpaiku, õppis hanesulega paberile kriipse tegema (ERA, H 74, l 121–122). Mõisamaa külakoolis (Simuna khk) kirjutasiid hanesulega need lapsed, kelle vanemad maksid koolmeistrile (EKLA, f 199, m 60, l 253). Riidaja külakoolis (Helme khk) kirjutati mõisast saadud hanesulgedega, mida koolmeister lõikas (EKLA, f 199, m 19, l 64). Oonurme külakoolis karastati hanesulgi kuumas tuhas, nähtavasti vastupidavuse suurendamiseks (EKLA, f 200, m 20:1, l 333). Terassuled ja sulepead ilmusid tõenäoliselt esmalt Lõuna-Eesti kihelkonnakoolidesse ja hakkasid jõudma 1860. aastate keskel ka külakoolidesse.⁹ Kursi kihelkonnas on ostetud 1857.–1858. õppeaastal 200 sulge (*Posen*) (EAA, f 1167, n 1, s 49, l 68)¹⁰. Teisel jõulupühäl korraldas Uue-Suislepa mõisnik külakoolilasl-

⁹Esimeste terassulgede ja mitme muu kirjutamiseks vajaliku vahendi ilmumist pole alati võimalik täpselt kindlaks teha, sest koolikassade aruandeis esineb lihtsalt “kirjutusvahendid” või mõni muu sarnast laadi märkus.

¹⁰I. Pavlovski sõnaraamat selgitab “unbeschnittene Schreibfeder, pero neocinnoe” (Pawlowsky 1888: 1018).

tele jõulupuu, kus neile kingiti muude asjade seas ka terassulgi, kirjutuspaberit ja tahvleid-krihvleid ("Willandi makonnast." — *Eesti Postimees*, 1864, nr 3, 15. I). 1865.–1866. õppeaastal osteti Suure-Kõpu (Viljandi-Kõpu khk) Taki koolile kaks grossi terassulgi (1 gross = 12 tosinat = 144 tükki) ja kaks tosinat pliiatsit, järgmisel aastal veel terassulgi, sulepäid, pliiatseid ja kirjutusvihikuid. Metsküla külakoolile osteti samuti terassulgi, sulepäid ja pliiatseid (EAA, f 1290, n 1, s 257, l 47, 52). Tartumaal osteti terassulgi 1866.–1867. õppeaastal Kambja koolidele, ülejäämisel õppeaastal Nõo, Rõngu ja Palamuse kihelkonna koolidele (EAA, f 1167, n 1, s 72, l 130; s 76, l 109, 115; f 1261, n 1, s 547, l 6).

Võrumaal muretseti 1867–1868 Urvastes kolm, järgmisel aastal juba 14 kastikest terassulgi (EAA, f 1270, n 1, s 736, l 24, 26). Rõuge kihelkonnas osteti koolidele 1868–69 25 grossi terassulgi, järgmisel õppeaastal veel 10 grossi (EAA, f 1167, n 1, s 76, l 99; s 78, l 95). Terassulgedega koos ilmusid ka sulepead. Nende ostudest on teateid vähe, küllap valmistati sulepäid ka ise. Palamuse kihelkonnas osteti 1868–1869 pool grossi, Rõuges samal õppeaastal gross sulepäid (EAA, f 1261, n 1, s 547, l 6; f 1167, n 1, s 76, l 99). Urvaste kihelkonnas muretseti aastail 1867–1869 külakoolidele 22 tosinat sulepead (EAA, f 1270, n 1, s 736, l 24, 26). Terassulgedega samal ajal ilmusid mõnda kooli pliiatsid. 1865.–1866. õppeaastal osteti Rõngu koolidele neli tosinat pliiatsit (EAA, f 1167, n 1, s 70, l 21). Suure-Kõpu Taki ja Metsküla koolile muretseti 1865–1867 mitu korda pliiatseid (EAA, f 1290, n 1, s 257, l 47, 52). Urvaste kihelkonnas osteti 1864–1865 koolidele 13 tosinat, Rõuges 1868–1869 koguni 25 tosinat pliiatsit (EAA, f 1270, n 1, s 736, l 18; f 1167, n 1, s 76, l 99). Karula kihelkonna lastepühala (1869) kinkis sealne kirikuvõõrmünder neile ka "pliiispulke" ("Lastepühha ja orreli õnnistamine." — *Eesti Postimees*, 1869, nr 50, 17. XII). Pliiatsitega koos pidi koolidesse jõudma tõenäoliselt ka kustutuskuum (tollases keelekasutuses *kratskumm*), ent nende kohta pole siinkirjutaja andmeid leidnud.

Kirjanäidised. Kirjutama õpiti kirjanäidiste (*Schreib-Vorschrift*) järgi. Selleks kasutati põhiliselt Karl Eduard Anton Körberi kolmeosalist *Kirjutusse lehti* (1852–1859) ja *Koli-ramatu essimest jäggo: ABD-ramat* (1854, 1870, 1874, 1877, 1884) ning Võru praostkonnas Ludwig August Immanuel Körberi *ABD nink wäi-*

kest *Luggemisse ramatut Tarto marahwa tullus* (1859, 1864, 1866, 1870). Viimased kaks sisaldasid ka kirjanäidiseid. Koolikassa rahadega osteti 1855.–1856. õppeaastal kirjanäidised Uue-Kariste külakoolile (Halliste khk) (EAA, f 1275, n 1, s 427, l 8). Kur sis ja Äksis osteti esimesed kirjanäidised 1857–1858, järgmisel õppeaastal ka Palamuse koolidele (EAA, f 1167, n 1, s 49, l 68; f 1266, n 1, s 550, l 19; f 1261, n 1, s 546, l 14). 1863.–1864. õppeaastal muretseti kirjanäidised Kambja, Otepää, Puhja, Rannu ja Võnnu kihelkonna koolidele. Võrumaal osteti kirjanäidiseid 1858.–1859. aastal Karulas (EAA, f 1297, n 1, s 565, l 21). 1863.–1864. aastal said kirjanäidised Kanepi, Põlva, Röpina, Rõuge ja Urvaste kihelkonna koolid.

Vihikud. Esimene suurem kogu kirjutusvihikuid (tollases keelepruugis *kirjutuse hehwid* või *heftid*) on säilinud Sauga kirjutuskoolist aastast 1820 (EAA, f 1279, n 3, s 507). Palju rohkem on alles õpilaste kirjanäidiseid (tavaliselt 1–2 lehekülge), mis esitati koolide visiteerijatele või kreisi maakoolivalitsusele. Vanimad sellised kirjanäidised pärinevad Vastseliina kihelkonnakoolist 1786. aastast (EAA, f 1167, n 1, s 130; Andresen 1980: 96). Lõuna-Eestis nõuti kirjutama õppijailt kirjanäidiste proove 1860. aastate keskpaigani. 1865. aastal teatas Tartu-Võru kreisi maakoolivalitsus kohalikele koolivalitsustele, et edaspidi ei tule koolivisitatsioonil esitada enam näidiskirjaproove (*Musterbogen*), vaid tavalisi kirjutusvihikuid, sest esimesed ei anna asjadest õiget pilti (EAA, f 1270, n 1, s 669, l 1). 1865.–1866. õppeaastal osteti Päre ja järgmisel aastal Taki koolile (mõlemad Viljandi-Kõpu khk) kirjutusvihikuid (EAA, f 1290, n 1, s 257, l 46, 52). Palamuse kihelkonna külakoolidele muretseti 1868.–1869. õppeaastal 150 vihikut. Rõuge koolipühal 1867. ja 1868. a jaotati lastele preemiaks paberit ja kirjutusvihikuid (EAA, f 1167, n 1, s 72, l 90–90 p; s 74, l 113). Urvastes osteti külakoolidele 1868.–1869. õppeaastal 30 kirjutusvihikut (EAA, f 1270, n 1, s 736, l 26). 1870. aastatel muutusid kirjutusvihikud juba tavaliseks kooliva hendiks. Vihik oli siiski suhteliselt kallis (umbes viis kopikat). Tihti osteti koolidele koolikassa rahaga suurem kogus paberit, millest lasti valmistada või tehti koguni ise vihikuid. Palamuse kihelkonnas otsustati 1878. aastal maksta koolikassa rahaga igale vihikule kaks kopikat juurde, ülejäänud kolm kopikat pidid tasu-

ma lapsed (*Palamuse*... 1997: 163). 1878.–1879. aastal osteti nii koolidele 720 vihikut; järgnevatel aastatel ostetud vihikute hulk üha kasvas, ulatudes 1885.–1886. õppeaastal 1450-ni (EAA, f 1261, n 1, s 547, l 25; s 548, l 4).

Joonlaud, käsnn, pinal. Millal täpselt joonlaud rahvakooli jõudis, on raske öelda. Kindlasti võeti see kasutusele esmalt kihelkonnakoolides, kus hakati 1850. aastate keskel paiguti õpetama joonistamist ja maamõõtmist. Külakoolidesse ilmus joonlaud nähtavasti koos kirjutamisõpetuse algusega, sest paberi joonimine kergendas algaja kirjutaja tööd. Nii osteti 1867.–1868. õppeaastal igale Kambja kihelkonna koolile joonlaud (kokku 12) (EAA, f 1255, n 1, s 396, l 35). 1874.–1875. aastal muretseti Urvaste külakoolidele 110 joonlauda (EAA, f 1167, n 1, s 88, l 21). Joonlauast kujunes — preisi kooli eeskujul — üsna laialt kasutatud karistusvahend. Nii on August Hanko kirjeldanud seda joonlaua osa koolitöös üsna värvikalt: “Üheks parimaks ja äraproovitud karistusabinõuks oli liineal. Siin oli kujunenud päris süsteem, kus karistust vastavalt süü suurusele mõõdeti, olenedes muidugi karistaja heaksarvamisest ja arusaamisest. Kuid niiviisi mõõdetakse lõpuks iga karistust igas kohas. Kui süü oli kergem, siis anti lapiti liinealiga mõni hoop — jälle vastavalt karistaja maitsele süü suuruse kohta — süüdlase peopesa pihta. Oli süü juba veidi suurem, siis kasutati seda lihtsat ja nii käepärast karistusabinõu süüdlase käeselja kallal. Veel suurema süü juures mõisteti õigust sel viisil, et liineal “paitas” pahategija sõrmeotsi, mis pidi püsti tõstetama” (Hanko 1939: 107). 1874. a Liivimaa luteri usu maa-koolide õpetusplaan nõudis “liiniaali” olemasolu igal koolilapsel ja külakoolil. Ka Eestimaa kooliseadus (1878) sätestas koolilapse raudvara hulgas joonlaua.

Käsnn (tollases keelekasutuses *svamm*) ilmus kooli siis, kui seinaja kirjutamistahvli kasutamine muutus õpetamise lahutamatuks ja isegi hädavajalikuks osaks. Oese (Vigala khk) koolivara loendis, mis on koostatud nähtavasti 1850. aasta keskpaiku, märgitakse tosinat käsna (EKLA, f 157, m 9:3, l 1). Liivimaa Eesti-osas osteti 1875–1876 kõigile Palamuse, 1877–1878 Urvaste ja 1881–1882 Äksi kihelkonna koolidele tahvlikäsnnad (EAA, f 1261, n 1, s 547, l 23; f 1270, n 1, s 736, l 44; f 1266, n 1, s 550, l 63). Viljandimaal nõuti, et lapsel peab olema kooli tulles tah-

vel koos “wammiga ehk pühisega” (Eisenschmidt, Wühner H., Wühner, M. 1876: 10). Ka Eestimaa kooliseadus (1878) nõudis iga lapse koolivara hulgas käsna.

Pinalid olid sellal küll tuntud, ent rahvakoolis ilmselt kasutati neid vähe. Ka polnud nad õpetamisel hädavajalikud ja neid võis ise kergesti valmistada. Urvastes märgitakse 1871. a koolipühäl preemiaks jaotatud asjade seas ka 14 pinalit (EAA, f 1270, n 1, s 736, l 32).

Arvelauad. Et külakoolides tegeldi enamasti tahvli- ja peastarvutamisega, hakkasid arvelauad rahvakooli jõudma alles pärast Liivimaa luteri usu maakoolide õpetusplaanide jõustumist, mis sätestasid “rehkenduse riista” koolides kohustusliku inventarina. Otepää kihelkonna koolidele osteti 1875–1876 15 ja Palamuse koolidele (1878–79) 11 arvelauda (EAA, f 1167, n 1, s 90, l 199; f 1261, n 1, s 547, l 25). Võrumaal hakkas arvelaud laiemalt levima 1880. aastate alul. Nii osteti 1880–1881 Hargla koolidele 11, järgmisel õppeaastal Vastseliina koolidele 15 ja ülejärmisel õppeaastal Urvaste koolidele 17 arvelauda. Viira külakoolile (Torri khk) osteti arvelaud 1878. a kogukonna kulul (EAA, f 4725, n 1, s 3, l 4 p–5).

Petrooleumilamp. Õpikeskonna paranemisele aitasid oluliselt kaasa ka petrooleumilambid, mis hakkasid jõudma koolidesse 1860. aastate keskel. Need olid suure valgusjõuga ja löid soodsamad võimalused nii lugemiseks, kirjutamiseks kui ka arvutamiseks pimedamal ajal.¹¹ Enne seda kasutati rasvaküünlaid ja peerge, kuigi viimaste kasutamise keelas juba Liivimaa talurahvaseadus (1819). Petrooleumilampe hakati enam-vähem samal ajal kasutama nii kihelkonna- kui ka külakoolides. Sangaste ki-

¹¹Papa Jannsen tegi 1864. aastal *Eesti Postimehes* kaks korda juttu petrooleumist ehk kiviõlist, mida kasutati Hollandis lammaste söödikute vastu. Seejärel teatas ta, et kiviõli on väga hea lambiõli, mis pealegi parandab kiiresti haavu (*Eesti Postimees*, 1864, nr 14, l. IV; nr 35, 26. VIII). Järgmisel aastal pakkus Tartu kaupmees Feodorov mitme müügiartikli hulgas ka “petrooleumi ehk kiwviõlli” (*Eesti Postimees*, 1865, nr 37, l. IX). Petrooleumilampide kasutuseletulekust Räpina kihelkonnas on üksikasjalikke andmeid esitanud J. Jagomann “Räppina kihelkonna Aija Ramatus” (1876) (ERA, EKS 8 5, l 22, 41, 64, 257).

helkonnakoolile osteti laelamp 1864–1865, Äksis 1867–1868 kogu kolm lampi ja kahel järgmisel aastal osteti laelambid Kursi, Hargla ja Põlva kihelkonnakoolile. Üks Kambja kihelkonna vallavanem kinkis 1868. aastal külakoolile “kaks kolilampi ja tarwilist ölli” (*Eesti Postimees*, 1868, nr 49, 4. XII). Räpina kihelkonna koolidele osteti 1868.–1869. õppeaastal 15 lampi (EAA, f 1269, n 1, s 670, l 40). Urvaste kihelkonnas said esimesed petrooleumilambid Möldre ja Kärgula külakool (1867–1868), järgmisel aastal muretseti koolidele veel 13 laelampi koos lambiklaaside ja tahiga (EAA, f 1270, n 1, s 736, l 24, 26). Karula kihelkonnas võeti petrooleumilambid kasutusele 1871–1873. Tartumaal osteti Palamuse kihelkonna koolidele 1868–1869 14 laelampi koos petrooleumipudelitega. Tartu-Maarja kihelkonnas muretseti esimesed petrooleumilambid aastail 1867–1868. August Kitzberg on meenutanud, kuidas kirikuõpetaja kinkis Niitsaadu külakoolile (Halliste khk) esimese petrooleumilambi. See juhtus ilmselt 1860. aastate teisel poolel: “Küll oli väikestel ja suurtel imestada, kui lamp kastist välja võeti ja lakke riputati! Oli ju esimene sarnane. Õpetajal oli kaks toobilist pudelit petrooleumi ka kaasa toonud. Vesi põles! Kes seda enne oli näinud!” (Kitzberg 1924: 67). 1870. aastate alul jõudsid petrooleumilambid juba paljudesse Liivimaa Eesti-osa koolidesse. Seda kinnitavad järsult suurenenud petrooleumiostud. Nii muretseti Rõuge kihelkonna koolidele 1870.–1871. õppeaastal kolm puuda petrooleumi, mille eest maksti 15 rubla, järgmisel aastal osteti juba kolm vaati kogumaksumusega 91 rubla 45 kopikat (EAA, f 1167, n 1, s 80, l 122; s 82, l 107). Kohati kasutati peerge ja küünlaid veel üsna kaua. Üks Viru-Jaagupi mees (sünd. 1866) nägi lampi alles kooli minnes (EKLA, f 199, m 56, l 71).

Muusikainstrumendid. Koolikassa rahadega muretseti Lõuna-Eesti rahvakoolidele üsna palju muusikainstrumente, mis aitasid kaasa muusikalise kasvatused edenemisele. Rõuge külakoolidele osteti 1863.–1864. aastal 25 monohordi (EAA, f 1167, n 1, s 62, l 103) ja Hargla kihelkonna koolidele 1878–1879 viis heliharki (EAA, f 1167, n 1, s 96, l 82). Urvaste kihelkonna koolmeistrid said 1874–1875 17 häälestusvilet (*Stimmflöte*) (EAA, f 1270, n 1, s 736, l 38). Harglas osteti aastail 1877–1880 koolmeistritele kuus viiulit. Ühe esimestest klaveritest muretsetes Sau-

ga kirjutuskooli õpetaja A. Holter 1830. aastate keskel (Rannap 1972: 89). Halliste kihelkonnakool sai klaveri 1862, Rõuge kihelkonnakool 1867–1868, Vaabina kool 1870–1871. Hargla kihelkonnakool sai oreli 1855–1856, Äksi kihelkonnakool 1865, Helme kihelkonnakool positiivi (toaoreli) (1856–1857). Suure-Jaani kihelkonnakooli varaloendi (1839) täiendused näitavad, et koolile kuulus 1840. aastate alul mõisniku kingitud vileorel (*Flötenwerk*) (EAA, f 1287, n 2, s 96, l 66). Pornuse külakooli (Halliste khk) varaloendist (1855) leiame kahe registriga oreli (EAA, f 1275, n 1, s 345, l 29). 1865. aastal osteti ühele Adavere valla külakoolile (vist Puiatu) Tallinnas valmistatud orel (“Koli-orrel.” — *Eesti Postimees*, 1865, nr 27, 7. VII). 1860. aastate keskpaiku kinkis Rahkla külakoolile (Simuna khk) orel kohalik mõisnik (“Simmuna kihelkonnast.” — *Ristirahwa pühapäeva leht*, 1879, nr 9, 23. II). Pöõgle külakoolile (Karksi khk) kinkis mõisaproua (1873) harmooniumi (Jung 1892: 49). Tammiste külakoolis (Tori khk) korraldati oreli heaks pidu (“Pärnumaalt. Mõnus etteõte.” — *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 1878, nr 14, 7. IV). Hõbeda külakoolile (Kadrina khk) ostis vald kolme registriga orel (“Sõnumed koolidest.” — *Ristirahwa pühapäeva leht*, 1881, nr 5, 1. II). Kuuda seminari varaloendis (1888) märgitakse kahte orelit ja kahte harmooniumi (EAA, f 854, n 2, s 2792, l 8). Rannu kihelkonnas on kingitud sealsetele koolmeistritele hea töö eest 1860. aastatel neli viulit. Mitmesugused pillid on olnud vähemasti Lõuna-Eestis koolides seni arvatust märksa rohkem levinud (vt Rannap 1972: 85–97; Mägi 1970: 146–147). Andmeid muusikariistade ostmisest koolidele leidub ka rahvatraditsioonis, kuid neid on raske seostada mingi kindla ajaga.

Võimlemisriistad. Võimlemise ehk turnimise õpetamisega tehti algust üksikutes Vigala, Vändra, Karula ja Laiuse kihelkonnas koolides 1870. aastatel (Tiik 1958: 133, 151). 1872. aasta oktoobris otsustati Kuuda seminaris alustada võimlemise õpetamist järgmisest semestrist (Läti Riiklik Ajalooarhiiv, f 241, n 5, s 666, l 4). 1877. aastal muretseti Laiuse kihelkonnakoolile kits, rööbaspuud, raudrõngad, ronimispuud ja postid (Kõpp 1937: 542). Taheva külakoolile (Hargla khk) osteti 1879–1880 võimlemishobune. Laiuse kihelkonnakool sai “turni-hobuse” 1881. a mais (*Eesti Postimees*, 1881, nr 20, 20. V). Karula kihelkonnas

osteti 1880–1881 kõigile külakoolidele Juhan Kurriku *Turnimise raamat* (1879) (EAA, f 1167, n 1, s 100, l 81–83).

Käsitööriistad. 1878. aastal viibis Tartus kahel korral Kopenhaageni käsitööõpetaja Jens Adolph Friederich v. Clauson-Kaas, kes jaanuaris tutvustas oma käsitööõpetuse põhimõtteid ja viis septembris läbi kursuse (Kuusing 1971: 47–51, vt ka üleskutseid kursustest osavõtuks EAA, f 1290, n 1, s 241, 21–22; f 1282, n 1, s 214, l 5–5 p). Vähemasti neljateistkümne Tartu- ja Võrumaa kihelkonna koolikassa rahaga maksti kinni koolmeistrite osavõtt kursusest, kohati tasuti ka kostiraha. Uuest käelise tegevuse võimalusest rahvakoolis oldi Lõuna-Eestis suures vaimustuses. Kursuste järel hakati muretsema koolidele mitmesuguseid töövahendeid nikerdamiseks, raamatukõitmiseks ja korvipunumiseks. Räpina, Kanepi ja Kursi kihelkonnakoolis asutati käsitöökojad (Sirk 1983: 39–40). Lasva külakoolile (Vastseliina khk), mida nimetati koguni ametikooliks, osteti hõövelpink. 1878–1879 muretseti mingeid töövahendeid Maarja-Magdaleena, Kursi, Võnnu, Räpina, Rõuge, Karula, Vastseliina ja Urvaste kihelkonna koolidele ja kulutati selleks umbes 650 rubla, sellest ainuüksi Räpina kihelkonnas 152 rubla ja 6 kopikat (EAA, f 1167, n 1, s 96, l 70).

Tervishoid. Nii mõnigi kord on koolidele ostetud ka õpetamisega kaudselt seotud, ent näiteks hügeeni seisukohalt olulisi asju. Karula kihelkonna koolide magamistubadesse muretseti mitmel korral peegleid (1874–1875, 1881–1882). Termomeetreid osteti aastail 1880–1881 Karula kihelkonna viiele külakoolile. Tarvastus otsustati 1878. a muretsema igale koolimajale termomeeter (EAA, f 1288, n 1, s 159, l 26 p). Tihti ei pestud koolis käsi ja nägu (Kolga-Jaani khk). Kui mõnikord olid käed juba liiga mustad, hõõruti neid talvel lumega, sest puudusid pesemisvõimalused ning pesemine polnud ka tavaks (EKLA, f 200, m 8:1). Tarvastus pidid koolmeistrid jälgima, et koolilapsed ennast seebiga peseksid (EAA, f 1288, n 1, s 159, l 6). Tolle ajajärgu kooli nuhtluseks olid sügelised. Hargla kihelkonna koolidele on ostetud 1874–1876 sügeliste salvi (EAA, f 1167, n 1, s 88, l 32). August Kitzberg kirjutab, et talve jooksul oli Niitsaadul kolm suurt pidu: juustelõikamine, koolikatsumine ja sügelistest puhastamine. Viimasel puhul keetnud koolmeister kogu kooli tarvis salvi, mida

igale lapsele potiga kaasa pandi. Sellel päeval haisenud terve vald kadaka, loorberimarjade ja väävli järele (Kitzberg 1924: 62).

Kellad. Koolipäeva alustamine, lõpetamine, täpse tunniplaani ja tunni kestuse jälgimine nõudis kella. Nõo kihelkonna koolikongvent otsustas 1858. a kinkida Aiamaa külakoolmeistrile Otto Sellmannile väljapaistvate teenete ja erakordse innukuse eest (õpetas väga paljusid kirjutama ja arvutama) seinakella (EAA, f 1167, n 1, s 50, l 53). Äksi kihelkonnakoolile osteti seinakell 1859–1860, Urvaste kihelkonnakoolile 1862–1863, Räpina kihelkonnakoolile 1869–1870. Liivimaa maakoolide õpetuse plaan (1874) ja Eestimaa kooliseadus sätestavad koolivara hulgas ka kella. Et kell oli siiski üsna kallis, osteti neid harva korraga kõigile koolidele kihelkonnas. Palamuse kihelkonnas seda siiski tehti 1879.–1880. õppeaastal, kui koolidele muretseti 14 kella (EAA, f 1167, n 1, s 97, l 25). Selja külakoolmeister (Tori khk) korraldas seinakella muretsemiseks heategevusliku kõneõhtu ja kontserdi, sest vallal puudus tarvilik raha selle muretsemiseks (“Pernust. Kiidu wäärt töö.” — *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 1878, nr 7, 17. II). 1879. (?) aastal kinkis Pootsi (Tõstamaa khk) mõisaproua oma koolile seinakella (“Testama kihhelkond enne ja nüüd.” — *Ristirahwa pühapäwa leht*, 1879, nr 33, 12. VIII). Kuigi Tartu- ja Võrumaal polnud koolikell enam 1880. aastate esimesel poolel haruldus, leidis neid külakoolides siiski vähe. Seda puudujääki aitasid kõrvaldada koolmeistrite taskukellad. Sangaste koolmeister O. Planken sai hea töö eest hõbeuuri. Rannu kihelkonna Uniküla koolmeistrit A. Lampi premeeriti tasku-uuriga 1871–1872 ja Lapetukme koolmeistrit J. Tob(b)erit 1878–1879 (EAA, f 1167, n 1, s 82, l 121; s 96, l 72). Sarnaseid teateid on teisiigi.

Ajalehed. Koolikassa rahadega telliti rahvakoolidele ka ajalehti. Laiuse kihelkonnakoolis käis aastail 1875–1880 *Eesti Postimees* ja *Ristirahwa pühapäwa leht*, 1878. a ka *Sakala*. Karula kihelkonnakoolile telliti *Ristirahwa pühapäwa lehte* (1875–1884),¹² misjonilehte (1874–1875),¹³ *Eesti Postimeest* (1876–1879), *Eesti Põllumeest* (1876–1877) ja *Tallinna Sõpra* (1880–1885). Karula külakoolides käis *Ristirahwa pühapäwa leht* (1875–1882) ja

¹²Aastast 1880 oli lehe nimeks *Ristirahwa pühapäewa leht*.

¹³Tõenäoliselt *Missioni Lehed*.

lühikest aega ka misjonileht. Sangaste kihelkonnakoolile telliti *Ristirahwa pühhapäewa lehte* (1880–1883). Vastseliina kihelkonnas telliti koolidele ühe kohaliku mõisniku kulul *Eesti Postimeest*, seejärel *Tallinna Sõpra* ja *Olevikku* (EKLA, f 200, m 6:1, l 104). Kõigile Urvaste koolidele telliti *Ristirahwa pühhapäewa leht* aastail 1881–1882. Kuuda seminaristid lugesid 1864. aastast *Eesti Postimeest* koos lisalehtedega. Valga Cimze seminaristid lugesid 1880. aastatel *Meelejahutajat*. Kursi kihelkonnakoolis seevastu oli ajakirjanduse lugemine keelatud (EKLA, f 199, m 51, l 73).

Koolitunnistused. Koolikassa raha eest hakati muretsema ka koolitunnistusi. Liivimaal võttis need nähtavasti esmakordselt kasutusele Riia lütseumi rektor ja hilisem Liivimaa kindralsuperintendent Karl Gottlob Sonntag, kes on kirjeldanud nende otstarvet ja idee pärinemist ühest Berliini kasvatusasutusest (Sonntag 1790: 18–21). 19. sajandi algul nõuti Tartu õpperingkonna gümnaasiumides vastavalt 1804. a koolistatuudile ja selle täiendustele ka õpilaste hindamist ja koolitunnistuste andmist (Rosenberger 1815: 18–21). Rahvakoolides hakkasid koolitunnistused (tsensuurid) levima linna koolide mõjul. Esmalt võeti need kasutusele kihelkonnakoolides, seejärel külakoolides. Tunnistused osutusid vajalikuks siis, kui kooliskäimine regulaarseks muutus, kui määrati kindlaks õppetöö maht ja jaotati õpilased edasijõudmise järgi “jagudesse”. Õppeaineid, õpilaste käitumist ja hoolsust hakati ühest jaost teise üleviimiseks hindama (Andresen 1972: 171). Viljandimaal kehtestati üksikasjaline kord lastele tunnistuste andmisel: “Enne koolikatsumist kooliwalitsuse poolt kirjutab koolmeister, kui tema lapsi kõigis õpetuse asjus on läbikatsunud, trükitud kooli tunnistuse-kirjadesse iga ühe lapse ülespidamist, tähelepanemist ja edasijõudmist igas õppimise asjas iseäralikult. Need tunnistuse kirjat waatab siis kooliwalitsus katsumisel läbi ja kinnitab neid, kui õige leiab olewat, oma allkirjaga. Kooli lõpetuse päewal annab siis koolmeister neid tunnistuskirju pärast seda, kui ta puuduse päewad, teenitud kiitust ja laitust sinna weel juure on tähendanud, sündsä manitsuse kõnega lastele kätte” (Eisen-schmidt jt 1876: 4). Koolitunnistuste kasutusele võtmine rahvakoolis sõltus siiski paljudest asjaoludest (kihelkonna koolikomisjon, pastor, koolmeistrite arusaamad ja ettevalmistus). Koolikassa aruannetest nähtub, et Tartumaal osteti Tartu-Maarja kihelkonna-

koolile trükitud tsensuurid juba 1870–1871 (EAA, f 1167, n 1, s 80, l 134). Äksi, Rõngu ja Puhja kihelkonnakoolidele muretseti tunnistused vastavalt 1872–1873, 1873–1874 ja 1876–1877. Palamusel osteti 100 eestikeelset tsensuuri 1874–1875. Laiemalt võeti tunnistused kasutusele aastatel 1878–1879, mil Kodavere, Laiuse, Maarja-Magdaleena, Palamuse ja Torma kihelkonnas osteti tuhandeid tunnistusi. Kooli lõputunnistusi osteti 1877–1878 Äksi ja 1879–1880 Laiuse kihelkonnas. Võrumaal anti koolitunnistusi esialgu välja samuti kihelkonnakoolides. Need võeti senistel andmetel ühena esimestest kasutusele Karula kihelkonnakoolis 1871–1872 (Andresen 1972: 171; EAA, f 1297, n 1, s 537, l 1–6). Karula kihelkonnakoolile osteti 1874–1875 üks riis koolitunnistusi, Põlva kihelkonnakoolile samal õppeaastal 200 tunnistust. Ka Hargla kihelkonnas osteti 1877–1878 riis koolitunnistusi, Urvastes samal aastal 200 tsensuuri. Nende väikesed ostukogused peaksid kinnitama, et koolitunnistused polnud 1870. aastatel veel levinud kõigis Võrumaa koolides. Tõsi, mõnel pool on antud välja ka käsitsi kirjutatud koolitunnistusi (vt Andresen 1974: tahvel XII). 1886. aastal pidas J. Kurrik Hollmanni seminari koolmeistrite konverentsil ettekande koolitunnistuste andmisest. Järgnenud arutelul selgus, et mitmes kihelkonnas koolitunnistusi veel ei antud (-ig-. “Koolmeistrite konwerents.” — *Postimees*, 1886, nr 27, 28. VI). Hiljem käsitles J. Kurrik koolitunnistuste ja hindamise küsimusi *Meelejahutajas* (nr 51/52, 31. XII 1887).

*

1880. aastate keskpaigaks oli eesti rahvakool saavutanud märkimisväärse taseme. Edu oli tulnud küll suure vaevaga. Kirjutamine, rehkendamine ja paljud teised ained olid saanud kooliõpetuse loomulikuks osaks, tähelepanu pöördi eri ainete õpetamise meetodikale. Edasiminekut sobiks iseloomustama mõte: “Igamees teab isegi, kudas uuemal ajal kool oma õnnistust igasse perekonda ja majasse on hakanud kandma; kus enne talu laps waewalt lugemist purssida wõis, seal kirjutab nüüd juba karja pois” (“Kool ja kaswatus.” — *Meelejahutaja*, 1885, nr 2, 5. I.). Oluliselt oli muutunud õpetuse sisu ja aineiline õpikeskkond, samuti koolmeistrite ettevalmistus, koolidistsipliin, ergutamise, karistamine, oli välja

kujunenud laste kooliharjumus, mitmesugused traditsioonid (jõulupuu, kevadised koolipeod). 1880. aastate keskpaiku alanud venestus katkestas senise eesti rahvakooli arengu ja rakendas kooli uute, hoopis teistsuguste eesmärkide teenistusse.

Kirjandus

- Andresen, Lembit 1969. Eesti rahvakooli arengujooni 19. sajandi keskpaiku. — *Eesti kooli ja pedagoogilise mõtte ajaloo küsimusi I*. Tartu, lk 21–32
- Andresen, Lembit 1972. Hindamissüsteemi kujunemisest eesti rahvakoolis. — *Nõukogude Kool*, nr 2, lk 169–174
- Andresen, Lembit 1974. *Eesti rahvakoolid 19. sajandil kuni 1880-ndate aastate koolireformini*. Tallinn
- Andresen 1980 = Andrezon L. *Estonskie narodnoe školõ v XVIII–XIX vekah*. Tallin
- Andresen, Lembit 1988. *Eesti rahvakoolide seadused 18. ja 19. sajandil*. Tallinn
- Andresen, Lembit 1999. *Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu II: Kaheksateistkümmnes sajand*. Tallinn
- Eesti kooli ajalugu*. 1989. 1. köide: 13. sajandist 1860. aastateni. Tallinn
- Eisenschmidt, G., H. Wühner, M. Wühner 1876. *Kooli õpetuse plaan*. Viljandi
- Ernits, Elmar 1979. Eesti talurahvakool 19. sajandi keskpaiku. — *Hariduse ja kooli ajaloost Eestis*. Tallinn, lk 24–51
- Ernits, Elmar 1980. Kirjutamise ja arvutamise õpetamise algus eesti talurahvakoolis. — *Nõukogude Kool*, nr 12, lk 48–53
- Hanko, August 1939. *Oli kord... Mälestusi I. Kambja*. Tartu
- Instruction für Einrichtung und Verwaltung der Livländischen Landschulen evangelisch-Lutherischer Confession*. 1851. [Riga]
- Jung, Jaan 1893. *Halliste ja Karksi kirikute ja kihelkondade ajalugu: Halliste kiriku 25-aastase juubileumi mälestuseks 29. Oktobril 1892*. Tartu
- Kitzberg, August 1924. *Ühe vana "tuuletallaja" noorpõlve mälestused I*. Tartu
- Kuusing, J. 1971. Esimesed käsitööõpetajate kursused Tartus. — *Rahvaharidus Eestis 19. sajandil: Konverentsi teesid*. Tallinn, lk 47–51
- Kõpp, Juhan 1937. *Laiuse kihelkonna ajalugu*. Tartu
- Liiv, Jakob 1936. *Elu ja mälestusi*. Tartu

- Mitt, Paul 1970. Mälestused rahvakoolist (1875–1880). — *Eesti rahvakoolid 19. sajandil*. Tallinn, lk 178–182
- Mägi, Heino 1970. Jakob Hurt Otepää kihelkonna koolielu juhina 1872.–1880. a. — *Eesti rahvakoolid 19. sajandil*. Tallinn, lk 137–148
- Oidermann, Johan 1916. Mälestused ja teated J. W. Jannsenist. — *Eesti Kirjandus*, nr 5/6, lk 204–206
- Paatsi, Vello 1998. Abram Holter ja Sauga kirjutuskool. — *Hariduskonverents "Eesti kool — juured ja tänapäev": Konverentsi materjalid*. Tallinn, lk 55–58
- Palamuse kiriku ja kihelkonna kroonika. 1997. Tartu
- Pawlowsky, I. 1888. *Deutsch—Russisches Wörterbuch: Dritte umgearbeitete und wesentlich vermehrte Auflage*. Riga—Leipzig
- Prants, Hindrik 1937. *Minu elukäik: Mälestusi ja pärimusi*. Tartu
- Protokoll 1844 = Protokoll der eilften Livländischen Provinzial-Synode in Wenden*. [1844]. Riga
- Protokoll 1869 = Protokoll der estländischen Provinzial-Synode vom Jahre 1869*. 1869. Reval
- Protokoll 1875 = Protokoll der 41sten Oeselschen Provinzial-Synode, gehalten zu Arensburg im Jahre 1875 vom 18.–22. September*. 1875. Arensburg
- Rannap, Heino 1972. *Muusika eesti perekonnas ja rahvakoolis*. Tallinn
- Rennit, Andres 1960. *Mu meelen kuldne kodukotus*. Tallinn
- Rosenberger, Otto Benjamin Gottfried 1815. *Jahres-Nachricht von den Lehranstalten der Stadt Dorpat von Johannis 1814 bis Johannis 1815: Auszüge aus den Gesetzen und Verordnungen, die öffentlichen Lehranstalten betreffend; mit specieller Rücksicht auf die Gymnasien. Als Einladungsschrift zu der öffentlichen Prüfung*. Dorpat
- Sirk, Väino 1983. *Kutseharidus Eestis 19. sajandi algusest 1917. aastani*. Tallinn
- Sonntag, Karl Gottlob 1790. *Ueber Spiel, Tanz und Theater, in Beziehung auf die erwachsenere Jugend. Erster Abschnitt. Bey der Einladung zum Dimissionsactus in dem Kayserlichen Lyceum zu Riga auf den 25sten Junius 1790*. Riga
- Speer, Helmut 1936. *Das Bauernschulwesen im Gouvernement Estland vom Ende des achtzehnten Jahrhunderts bis zur Russifizierung*. (Abhandlungen des Instituts für wissenschaftliche Heimatforschung an der Livländischen Gemeinnützigen u. Ökonomischen Sozietät. Bd 2/3.) Tartu

- T i i k, Aksel 1958. Võimlemine Eesti koolides XIX sajandi teisel poolel. Dissertatsioon pedagoogiliste teaduste kandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu. (Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus.)
- U i b u, Erich 1970. Koolide juhtimisest Tartu-Võru kreisis 18. sajandist kuni 1840. aastani. — *Eesti rahvakoolid 19. sajandil*. Tallinn, lk 25–53

VELLO PAATSI (sünd. 1948) on lõpetanud Tartu ülikooli geograafiaosakonna 1973, geograafiamaister 1993. Praegu töötab Tartu ülikooli kunstide osakonna lektorina, on Tallinna Pedagoogikaülikooli doktorant. *Akadeemias* on varem avaldanud artikli “*Eüropa ja Palästina: Esimene eestikeelne kaart*” (1996, nr 12, lk 2570–2583) ning arvustused meie ajakirjanduse ajaloo (1995, nr 8, lk 1742–1749), Eesti ajaloo kronoloogia (1996, nr 2, lk 178–185), eestikeelse gloobuse (1996, nr 8, lk 1739–1745) ja Anu Raudsepa raamatu *Riia Vaimulik Seminar 1846–1918* kohta (2000, nr 5, lk 1092–1102) ning väidelnud ajakirjandusloolastega (1995, nr 12, lk 2635–2636).

VÕIDELGEM KOOS: EERIK LAID ANTS ORASELE

Sirje Olesk

2000. aasta lõpuks jõudis Eesti Kirjandusmuuseumi see osa Ants Orase arhiivist, mis puudutab tema tegevust eesti pagulaspoliitika kujundamisel Rootsis aastail 1943–1945. Ilmselt jäid need poliitiliselt tundlikud materjalid Rootsi A. Orase või tema naise sugulaste kätte, kui Orased 1945. a suvel suurte raskustega Rootsist Inglismaale ja sealt 1949. a alguses USAsse siirdusid. Nüüd andis materjalid üle Livia Orase Rootsis elav õde Hele Lüüs.

Ants Orast (1900–1982) on saanud tavaks nimetada anglofiiliks. Oma põhilise hariduse oli ta pärast Tartu ja Leipzigi ülikooli saanud Oxfordist ja enne sõda olid tal Inglismaaga üldse tihedad sidemed. Seosed olid ka perekondlikud: üks A. Orase kolmest õest — Anni Giffey — oli abielus Inglise ohvitseri Brian Giffeyga, mis tegi Orase sõja ajal kahtlaseks Saksa ja Soome vastuluure silmis.

Ants Orase ühesugust eitavat suhtumist nii Nõukogude kui Saksa okupatsiooni Eestis väljendab selgelt tema raamat *Baltic Eclipse* (London 1948), soome keeles *Viron kohtalonvuodet* (Jyväskylä 1958, II trükk 1989). Selles raamatus on Oras kirjeldanud oma põgenemist Saksa-aegsest Eestist 1943. a kevadel: Tartust lahkuti koos Jaan Otsa ja Livia Orasega märtsi lõpus, kolm nädalat oodati läänerannikul paati, mis alles jüripäeval, 23. aprilli õhtul suundus üle Läänemere Rootsi poole. Randuti aga Ahvenamaal, seal jäädi Soome politsei kätte, kes ülekuulamise järel Turu läänivanglas saatis kolmiku Helsingisse hankima ametlikku Rootsi viisat. Rootsi viisa saadigi kergesti, kuid mitte Soomest lahkumise luba. Saksa võimud nõudsid soomlastelt Eestist põgenenute, konkreetselt Oraste abielupaari väljaandmist.

Eesti senine saadik Soomes Aleksander Warma on oma me-muaarides ära toonud Harald Wellneri koostatud dokumendi Eesti pagulaste olukorra kohta Soomes, mis on dateeritud 13. septemb-ri-ga 1943 (vt Aleksander Warma *Diplomaadi kroonika*, Lund 1971, lk 194). Selle järgi saabus Eestist pagulasi Soome tal-vel 1940/1941 umbes 70, seejärel tulid ainult mõned üksikud ja uus laine algas 1943. a kevadel, pärast seda kui sakslased olid ka Eestis alustanud mobilisatsiooni: aprilli- ja maikuu jooksul tuli Eestist Soome umbes 400 inimest (suurem osa neist läks sõjaväk-ke, Soomest edasimineku oli ametlikult keelatud). Orased ja Otsa aitasid Soomest illegaalselt lahkuda Soome ametnikud, konkreet-selt Lapi maahärra Kaarlo Hillilä, kes korraldas nende salajase piirist ülemineku Soome Tornios Rootsi piirilinna Haaparantasse juuni-juuli vahetusel 1943. Hilliläst endast sai paari kuu pärast Soome uue valitsuse siseminister.

Warma omakorda mäletab, et keelu Eesti põgenikel Soomest lahkuda oli gestaapo nõudmisel kehtestanud Soome kaitsepolitsei direktor Arno Anthoni ja see muudeti ära 1943. a septembris Soo-me välis- ja peaministri nõudel. Samal ajal anti Eesti põgenikele tagasi neilt konfiskeeritud paadid (vt Warma, lk 228).

Eerik Laid (1904–1961) oli omaaegse terminoloogia koha-selt muinasteadlane, s.t arheoloog ja etnoloog, aastatel 1936–1940 Eesti muinsuskaitseinspektor, 1941–1943 Eesti Rahva Muuseumi direktori kohusetäitja. Oli veljestolane nagu Oraski. Eerik Laid oli kuulunud Tartus tegutsevasse rahvuslikku vastupanugruppi, mis andis välja põrandaalust ajalehte “Võitlev Eestlane” (sinna kuulusid ka Arvo Mägi, Valter Niilus, Kaljo Villako). Laid põ-genes Eestist 1943. a augustis. Ühes varasemas kirjas A. Orase-le (19.09. 1943) kirjutab ta, et oli kõigepealt Soomes augustis-septembris põllutöödel, et natuke raha teenida, ja asus siis Helsin-gisse, kus Ürho Kaleva Kekkoneni juhitud Soome-Eesti sõprus-ühing oli ellu kutsunud Eesti Büroo. Seda rahastas Soome riik ja büroo allus vahetult Soome Informatsioonibüroole (*Valtion Tie-dotuslaitos*), mida juhtis Kustaa Vilks. Laid asus tööle büroo juhatajana, olles alguses seal ainus palgaline. Jõulu eel jõudis Helsingisse Karl Ristikivi, kellest sai büroo teine töötaja.

24. septembril 1940 olid väljaspool Eestit viibivad, enne 21. juunit 1940 akrediteeritud Eesti Vabariigi saadikud moodusta-

nud Stockholmis EV välisdelegatsiooni, mille statuudile kirjutasid alla August Rei, Aleksander Warma ja Heinrich Laretei (vt Warma, lk 151–152). Delegatsiooni büroo asukohaks määrati Stockholm. 1943. aastal saadeti nii Rootsi (näiteks A. Oras ja J. Ots) kui Soome (näiteks H. Mark, ka E. Laid) lisaks inimesi, kelle ülesandeks oligi koostöös loodava Eesti Rahvuskomiteega tegutseda EV taastamise nimel. Sidekanalid Eestiga olid mõlemal maal loodud juba 1941/1942. aasta vahetusel (vt selle kohta: Enn Sarv, “Eesti Vabariigi Rahvuskomitee.” — *Akadeemia*, 1998, nr 8). E. Sarv kirjeldab vastupanuliikumise kahte tiiba, kus viimasest EV valitsusest ainsana alles jäänud Jüri Uluots ja tema ümber koondunud nn Pätsi-meelsed ringkonnad lootsid pigem sakslastele kui lääneliitlastele, keda arvasid toetavat N. Liitu. Teise tiiva moodustasid opositsioonierakondade aktiiv ja Üliõpilasseltside Esindus, kes lootsid nimelt Atlandi hartale ja sedakaudu lääneliitlastele EV iseseisvuse taastamisel. See pool nõudis sõltumatu demokraatliku valitsuse moodustamist väljaspool okupatsioonivõimude mõjupiirkonda, mida aga J. Uluots tahtis võimalikult kaua vältida, et mitte sakslasi vihastada. Selle tiiva esindajad Rootsis kirjastasid väljaande “Päris-Eesti”, mille 10 000 eksemplari saadeti 1943. a lõpul mootorpaadiga Eestisse. Et välissaadikud vajasid riiklikku organit, mille nimel tegutseda, moodustati Tallinnas siiski kõigi erakondade esindajaist põrandaalune valitsusliit, mis nimetati Eesti Vabariigi Rahvuskomiteeks. See nimi avalikustati põrandaaluse väljaande “Vabadusvõitleja” nr 1 allkirjana oktoobris-novembris 1943. Komiteed konspiratsiooni huvides kokku ei kutsutud. Ilmselt seepärast on Laid Rahvuskomitee moodustamise ajana andnud 1944. a märtsi ja samal ajal kirjutanud *Malevlase* jaoks artikli “Rahvuskomitee”, mis aga ei pääsenud tsensuurist läbi ja ilmus esmakordselt alles 1997. a (vt E. Laid, *Paopaigad*, Tartu: Ilmamaa, 1997, lk 257–259 ja ka lk 261–274).

Siin publitseeritavas kirjas kajastub selgesti Eesti poliitilisele ja ühiskondlikule elule läbi aegade iseloomulik olnud dualism või dihhotoomia, kahe suuna vaheline pinge, mille seekordseks aluseks on Eesti “vaikiva ajastu” vastuolude kaasatoomine pagulusse. Eerik Laid püüab seda lõhet ületada, aga tänapäeva tarkusega teame ju, et lõpuni see ei õnnestunud. 1944. a asutatud Eesti Komitee oli põhimõtteliselt parlamentaarset tüüpi organisatsioon,

mis püüdis taastada enne 1934. aastat valitsenud Eesti poliitilist spektrit. Teine pool olid Isamaaliidu mehed, kes pidasid tähtsaks rahvasterviklust ja mälestust Eesti esimesest ja ainukesest märterpresidendist.

Arvo Mägi, kes seisis küll keskmest kõrval, on oma mälestustes ja ositi autentses päevikus nendest aegadest ("Mis meelde on jäänud." — *Akadeemia*, 1996, nr 9–12, 1997, nr 1–6) andnud kaasasolija pildi neist aegadest. Mägi oli seotud Tartus samade pörandaaluste ringkondadega nagu Laid ja põgenes Soome 1943. a novembris. Seal sai ta tööd ajalehe *Malevlane* juures (hakkas Helsingis ilmuma alates 9. detsembrist 1943), mille toimetuse oli Eesti Büroo ruumes. Soomes oldud aega kokku võttes kirjutab Mägi: "Nagu päevikust näha, käis igavene poliitiline sekeldamine. Tegelik "poliitika" aeti Warma, Laiu ja Margi poolt vaikselt ära.

Olid poliitilised vastuolud Helsingi eestlaste ja Stockholmi eestlaste juhtivate isikute vahel. Hans Ronimois, Jaan Ots ja Helder Tõnisson (Jaan Tõnissoni noorem poeg) ei suutnud "vaikiva ajastu" ajal kogunenud vimma uutes oludes unustada. Päts oli tabu, temast ei tohtinud rääkida ega kirjutada, nagu poleks teda kunagi olnud." (*Akadeemia*, 1997, nr 4, lk 885.)

Nende vastuolude illustreerimiseks ongi publitseeritud alljärgnev kiri. Selle originaal (koos teiste kirjadega, kokku on neid 8) on Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolises Arhiivis: fond 237, mapp 53:27. Huvitav olu ka selle vastus, kuid Eerik Laidi arhiiv ei ole praegu kättesaadav.

Kallis Ants,

saadan Sulle ja teisile Stockholmi sõpradele ja tuttavatele paremaid tervitusi. Tahtsin Sulle juba ammu mõnest põhimõttelikku laadi kysimusest kirjutada, mõnigi konkreetne asi on pakitsenud sydamel, kuid kahjuks pole olnud sobivat aega. Kui võtad arvesse, et siia on tulnud kevadest peale juba mõni tuhat inimest, s. t. peaaegu terve Eesti väikelinna elanikkond, ning enamik neist tuletab end Byroole yhel või teisel viisil meelde, siis saad aru, et on sagedaid päivi, kus ei saa sulepead võtta kätte erakirja kirjutamiseks. A propos, Byroo on muutnud asukohta, asetseb nyud Hallituskatu 1¹V¹, tel. 35928, omaette väikestes Kustaa² poolt muretsetud ruumides. Sealsamas on ka siin lähemal ajal ilmuma hakkava eestik[else] ajalehe "Malevlase" toimetus, missugusest yritusest arvatavasti juba oled kuulnud.

Kuna on sattunud 2 pyha kõrvuti, võtsin enesele aega Sulle ja Sinu kaudu ka teistele Stockholmi sõpradele kirjutamiseks. Et teie järgnevaid mõtteid mitte valesti ei mõistaks, pean kõigepealt õiendama yhte Ronimoisil³ millegipärast tekkinud, või ka tema enda poolt oletatud nagu minu pahanemist tema peale. Minul pole absoluutse siiruse juures ei tema, ega yhegi Stockholmi sõbra puhul mingeid isiklikke pretensioone. Kui meie kokkupuuted Eestis väheseks jäid või ka mõnel konkreetset juhul piiratud iseloomu kandsid, siis oli see tingitud meile mõlemale tuttavaist põhjustist. Nagu ka hilisemad kogemused on näidanud, on illegaalse töö juures ka usaldusliku vahekorra juures otstarbetu kõnelda enam, kui just asja edasiviimiseks tarvilik on. Meie lähtekohad pol. tege-

¹Siis ja praegu Soome Kirjanduse Seltsi peahoone. Siin ja edaspidi Sirje Oleski kommentaarid.

²Kustaa Vilkuna (1902–1980), Soome etnoloog ja poliitik, sõja ajal Soome Informatsioonibüroo juhataja. Eesti Büroo asjad allusid talle. Oli ka U. K. Kekkose lähimaid sõpru ja nõuandjaid.

³Hans Ernst Ronimois (1912–1984), majandusteadlane, Eesti Komitee asutajaliige. Akadeemiliselt kuulus EÜSi. Oli koos J. Otsa ja A. Orasega üks nn radikaale Rootsi pagulaste hulgas. Lahkus hiljem Rootsist Inglismaa kaudu Kanadasse.

vuseks kodumaal olid tolkorral pealegi vähe erinevad. Ma ei ole selles osas ei oma arvamist muutnud, ega pole mul ka vähematki pretensiooni tema lähtekohtade suhtes, mis on omalt seisukohalt ka täiesti õiged. Tol korral me töötasime minu arusaamise järgi yhise asja heaks n. ö. eri rindelõikudel, nyd teeme seda yhel ja samal ning minu poolt on täis usaldus ning isiklik lugupidamine kõigi Stockholmi "võitleva kaardi" liikmete vastu. Loodan et yleskerkinud mõtte- või kahtlusekillud on lõplikult selged ning julgen väita võivat, et mul ambitsioonide jaoks isiklikul pinnal pole ei enda ega ka teiste puhul tavaliselt ei närvi ega ka arusaamist.

Eelöeldu ei tähenda mitte, et ma Sinu või mõne muu võitluskaaslasega ei võiks eriarvamisel olla. Eriarvamise esitamise soovist ongi käesolev kiri saanud alguse. Juba Eestis olles panning korduvalt tähele, et Stockholmi ryhmituse vastu oldi ringkonnis, kes sisuliselt ning ka faktiliselt pidanuks asuma Teid toetaval seisukohal, ilmselt pretensioonis. Mõnel juhul oli märgata nagu kibestumist ning sellega koos tarviliku usalduse puudumist. Ma ei saanud tol korral motiividest aru ning arvates et on tegemist vahel paratamatalt yleskerkivate isiklikkude ambitsioonidega, pyydsin näilikke arusaamatusi tasandada niihästi kui võisin. Nyd olen aga ajaga tulnud arvamisele, et sellisteks pretensioonideks olete siiski sisuliselt annud põhjust ja nimelt liig kitsa ja suletud poliitilis-programmilise lähtekohaga ning sagedasti vähe meelevaldse, kui mitte öelda ebademokraatliku taktikaga. Pyyan järgnevas omad seisukohad lähemalt põhjendada. Teie olete õigusega eeldanud, et meie tulevane yhiskond peaks olema ylesse ehitatud demokraatlikul printsiibil. See on kindlasti seisukoht, mida meie rahva enamik pooldab ja mis praeguses võitluses omariikluse teostamise eest on loomulikuks koostöö ning jõudude kogumise eelduseks. Missugune see demokraatlik kord oma **yksikasjus** olema saab, selle yle otsustab rahvas seaduslikkude organite ellukutsumise järgi. Peale praegu paratamatu poliitilise kontinuiteedi printsiibi (mis sellega seotud isikute nõrkuse tõttu mulle isiklikult sugugi nii väga ei meeldi)⁴, pole meil kellelgi volitusi kõnelda **rahva nimel**, kui kysimus on meie tuleva yhiskonna

⁴Poliitilist kontinuiteeti kandis EV viimane peaminister Jüri Uluots, kes põhiseaduse järgi täitis ühtlasi presidendi ülesandeid.

lähemast poliitilisest konstruktsioonist. Kavasid võib koostada, ja miks mitte ka aktiivset organiseerimistööd teha ka yhe konkreetse poliitilise rühmituse programmist ja huvidest välja minnes, kuid, ja see on minu arvates oluline, ei või seejuures meie yldrahvuslikke huvisid ja nende kaitset silmast lasta. Minule on jäänud see paratamatu mulje, et selles kysimuses Stockholmi rühm on asunud hädaohtlikule teele: Teie samastate demokraatia **isiklikkude** poliitiliste veenetega, olete vähe teisel platvormil asujate vastu sallimatud ja kurjad. Teie lähtute, või vähemalt näite lähtuvat seisukohast, et kõik need, kes ei kuulunud omaaegsesse keskera-konda, on karjeristid, tohmanid ja fašistid ning need kes sinna kuulusid, on oma võimalikkude nõrkuste peale vaatamata tõsised demokraadid. Nii siis iselaadne yhiskondlik korruptsioon, millele pyytakse anda pea dogmaatiliselt puutumatus ja kehtivust. Teie võitlete demokraatia nimel demokraatlikkude printsiipide vastu sel viisil, et Teie ei taha sõnaõigust anda yhelegi, kes pole Teiega samal parteipoliitilisel platvormil. Veel enamgi, jääb mulje nagu tahetakse kinni haarata yhiskondlikus elus kord jälle veerema pääsenud laine harjast õeldes: nyyd on **meie kord** ja häda võidetuile. Ma saan aru et see võitlustaktika on paratamatu ning võib-olla ka õigustatud parteipoliitilises elus. Kas praegu on aga väljavaateid ning õigust selle rakendamiseks? Kas meie ei pea kõigepealt paratamatalt moodustama yhe yhise rühma mille ainsaks programmi punktiks on eesti rahva suveräniteedi kaitse ja taastamine. Kas meie, väljaspool olijad, eestkätt ei esinda siin rahvast tervikuna ning alles teises järjekorras kitsamat yhiskondlikku maailmavaadet või rühmitust. Väljaarvatud kommunistid ning sakslastega end otse sidunud isikud, peavad selles võitluses meie tulevase yhiskonna terviku eest kõigil olema **võrdsed** õigused. Ma ei kujuta endale sõjaväge, mis oleks võitlusvõimeline, kui see juba ette oleks jagatud õigustelt ja vastutuselt eri väärtusega rühmadesse või kastidesse. Kui meie peaksime eelseisva võitluse eel ytlema inimestele: teil on kyll õigus võidelda ja ka surra, aga kui teid võitluses ka yle jääb, fašistid ja tohmanid olete ikkagi ning teil pole sõnaõigust maa edaspidise ühiskondliku korra määramisel. Mõelge kord need konsekventsid lõpuni. Kui gi ma väga tähtsaks pean väljaspool kodumaad praegu tehtavat poliitilist tööd, olen ma kindel selles, et see võib tulemusi anda

ainult siis, kui see on otseses ja õiges kontekstis kodumaa reaalsjõuga, meie rahva võimalikult kõikide yhiskondlikkude kihtidega. Et mingi konverents, või mingi onu, olgu see kui häätahtlik tahes, meile omariikluse taastab, ilma et meie ise seda elava jõuga yritaksime, on täiesti uskumatu. Lyhem või kestvam, intensiivsem või ka kergem võitlus maa vabaduse eest seisab meil kõigil mõeldavatel tegelikkudel juhtudel ikkagi ees. Mis võitlusterviklus sarnasel juhul loeb, on pikemata selge. Kes on annud Teile õiguse seda terviklust hädaohustada või ka lõhkuda? Ma kysin seda päris tõsiselt, kui tuletan meelde, et Sinu ja Sinu kaaslaste seisukohtade järgi, kui ma neid siis mitte valesti pole mõistnud, pea pool meie rahvast tuleb jätta väljaspoole organiseeritud võitlusrinnet võitluses meie maa rippumatuse eest. Kõneleme konkreetsemalt, asi puutub meie yhiskonna alalhoidlikumasse poolde kes isamaaliidu, põllumeeste, osa korporantide jm ryhmituste kujul seisis, või vähemalt arvati seisvat Pätsi režiimi selja taga. Mina ise pole kuulunud isamaaliitu ei faktiliselt ega ka sisuliselt, ega taha ka olla selle mõttesuuna advokaadiks. Minule on see praegu ainult suure kaaluga reaalspoliitiliseks kysimuseks. Kas siis tuleviku Eestis yle parda kõigi nende meestega? Kas säetakse sisse suured kontsentratsiooni-laagrid kus nad omi patte võivad kahetseda? Kas neid ootava saatuse tõttu neil tuleb keelata kaasa võitlemast tulevase Eesti eest? Arvan teadvat et Teie vastate nendele kysimustele eitavalt reservatsiooniga et neid "endisi" inimesi ei või nyid juhtivalt rakendada hakata. Kuid mis alal juhtivalt? Kas ka otseses võitluses maa iseseisvuse ning suveräniteedi taastamise eest mitte? Ka siis mitte, kui veel selleks võimeid on? Ja mikspärast siis mitte? See pole yksiku isiku kysimus. See on koostöö kysimus kyllalt suure yhiskondliku ryhmitusega. Ma pole seni otseselt seotud olnud mingi poliitilise ryhmitusega. See võib olla poliitilise elu seisukohalt minu puuduseks. Kuid ma pole ka pidanud õigeks praeguses omariiklikkude jõudude organiseerimistöös parteipoliitilist lähtekohta teravama omavahelise võistluse näol. Kas Teie olete poolt või vastu, Teie ei tee alalhoidlikumat poliitilist elementi (põllumehed, korporandid) meil olematuks. Ratsionaalsem, või koguni tarviline on neid praegu

liita koostöök. Ma ei saa seepärast Kadakule⁵, kelle mõningad iseloomujooned pole vast mullegi sympaatsed, vaadata kui ainult endisele isamaaliitlasele, vaid kui organiseerimisvõimega inimesele, kellel on sidemeid yhiskonnakihtidega millede kaasatulek yhisrindes on tarviline. A propos seekordne kysimus raadiodiktorigks minekuga langes iseenesest ära, kuna saadet ei saadud käiku⁶. Kuna Sinu kiri Kustaale ja mulle saabusid peale seda, kui kysimuse eitav lahendus oli juba teada, jätsin kirja Kustaale edasi andmata. Loodan et sellega nõustud, kuigi see printsiibis oli vale. Tundsin end nii siis kui ka hiljem kaassyddlasena Margile⁷ paremate töö- ning elutingimuste mitteleidmises, kuid inimlikult on see kahjuks sagedasti nii, et tööta olevad kandidaatidena kergemini yles kerkivad (eriti soomlaste juures) kui need kes juba kuidagi tööl on. Nyud on õnneks hiljuti Margi probleem lahenenud nii, et ta kindla fiksumi saades kogu aja võib kasutada produktiivseks tegevuseks. Nyud aga tagasi otsese käsitusaine juurde. Kadakust on saanud valistusupseri uues sõjaväkke astunud noorte koulutus-

⁵Kaul Andrus Kadak (1903–1985) oli olnud Eesti haridusministeeriumi vabaharidusnõunik 1935–1940, kirjeldataval ajal Soome sõjaväe valistusupseri (kasvatusohvitser).

⁶Helsingis alustati eestikeelseid raadiosaateid, mille sakslased vahepeal olid keelanud, uuesti 1944. a veebruarist. Ilmselt oli Kadak kavandatud üheks võimalikuks saatejuhiks, mille peale Oras ongi protestinud. A. Mägi nimetab võimalike toimetajakandidaatidena hoopis Aleksander Pallo, Voldemar Kurese ja Heinrich Margi nime. Lõpuks hakkas neid tegema just Mägi, algul Pallo abilisenä, siis üksi. Diktorigina kasutati Kerttu Mustonen-Hukkit. Saate käsikiri tsenseeriti enne eetrisseandmist. 13. veebruaril 1944 kirjutab Mägi: “Saade on praegu ainult 10 minutit pikk ja läheb sellest ainult 3 lk teksti. Sellestki suurem osa Soomet puutuvaid asju.” (Mägi, “Mis meelde on jäänud.” — *Akadeemia*, 1997, nr 4, lk 862.)

⁷Heinrich Mark (1911) jurist, viimane Eesti eksiilvalitsuse peaminister presidendi ülesannetes. Akadeemiliselt kuulub Veljestosse. Põgenes Soome kas 1942. a lõpus või 1943. a alguses, tegutses sealne saadiku A. Warma abilisenä, 1944. a septembris läks Rootsi, kus kuulus Eesti Komitee juhtkonda. Oli 1951–1979 Eesti Rahvusnõukogu peasekretär ja alates 1953. aastast eksiilvalitsuse liige.

keskuses⁸. Tema sinnasaatmine osutus koguni kasulikuks Vellneri⁹ intriigide paralyseerimiseks. Ajalehe toimetuses on peatoimetajana Eino Parikka¹⁰ (ametlik) ning Mark ja toimetuse liikmed Kures¹¹ ning hiljuti siia Tartust saabunud Mägi¹². Kuigi viimaste kutsumiseks toimetusse olin kontaktis ka Margi ja Sajaga¹³, olin siduvad lubadused neile annud juba enne Margi tulekut eestipoolseks peatoimetajaks, nii langeb siis sisuline vastutus nende, tõenäolikult Teile vähe või koguni mittevastuvõetavate kandidaatide puhul eestkätt minule. Yldistele põhjendustele mida juba eelnevas olen esitanud, lisan Kurese puhul, mis Sinulgi tohiks olla teada, et ta on üks vilunumaid ning kaalukamaid meie veel säilinud vanemapõlve ajakirjanikke, oli sakslaste poolt 2 aastaks kinni mõistetud informatsioonimaterjalide saatmise eest Soome ning põgenes vangist. Et ta omal ajal töötas Propagandatalituse juures, oli mul temale ettepanekut tehes, teada. Mäe kutsusin lehe juurde kui tubli kutselise ajakirjaniku, kelle võltsimatut rahvuslikku meelsust ma isikliku koostöö kaudus temaga Tartus tundsin

⁸Soome sõjaväkke astunud eesti meeste väljaõppekeskus.

⁹Harald Vellner (1893–1970) ajakirjanik, Eestis *Vaba Maa* peatoimetaja, lahkus Eestist Soome juba 1938. a, töötas toimetajana *Helsingin Sanomat*'es. Tegeles Eesti meeste Soome sõjaväkke värbamisega. 1944. a septembris põgenes Rootsi, kus ei võtnud enam aktiivselt poliitikat osa.

¹⁰Eino Parikka oli Soomes väljaantava eestikeelse ajalehe *Malevlane* nimeliselt vastutav Soome-poolne toimetaja. Eesti poolt oli toimetajaks Heinrich Mark, poole kohaga oli toimetaja veel Voldemar Kures ja toimetuse sekretär oli Arvo Mägi. Lehte tsenseeris keeleteadlane Lauri Posti.

¹¹Voldemar Kures (1893–1987), ajakirjanik, Eestis töötas mitme ajalehe toimetuses ning Riiklikus Propagandatalituses, Saksa ajal *Eesti Sõnanas*. Sakslaste poolt vangistatuna põgenes ta koos oma vangivalvuriga Soome 1943. Lahkus sealt Rootsi 1944, töötas mitmete pagulaslehtede juures, kasutades muuhulgas ka varjunime Fakt.

¹²Arvo Mägi (1913) kirjanik ja kriitik. Töötas Saksa ajal Tartus *Postimehes*, võttis osa põrandaaluse organisatsiooni tööst, põgenes Soome 1943. a novembris. Akadeemiliselt kuulub korporatsiooni *Fraternitas Liviensis*. Avaldanud vaadeldava perioodi kohta mälestused ajakirjas *Akadeemia*, 1996–1997.

¹³Sada oli Aleksander Warma varjunimi.

ning lõpuks ka meelega kui korporanti, et sellelegi ryhmitusele anda esindust yldsuse asju ajavate inimeste hulgas. Ma ei kirjuta praeguseid ridu mitte vabanduseks, astunud sammud olen teinud järelekaalutult ning teadlikult. Lähema põhimõttelise ja ka tegeliku selgituse esitan Sulle oma sammu motivatsioonina, kuna Kadaku loost tean, et olete nn "endiste" inimeste vastu. Veel vähem aga olen Teie ees tahtnud praalida nagu tahtliku eriarvamisemisel olemisega. Olen talitanud oma parema arusaamise järgi. Olen alati tõsiselt nõus korrigeerima omi seisukohti ja arvamisi kui võite näidata, et need on meie yhisele asjale kahjuks. Ma ei leia aga, niipalju kui see minust oleneb, ei nyyd ega edaspidi võimaliku olevat inimesi yhisest võitlusrindest (kusjuures võitlus ei käi mitte maitse või veende pärast, vaid kogu meie olemasolu eest) välja tõrjuda seepärast, et nad yhiskondlikkude kysimuste lahendamisel, ka teatavates demokraatlikkudes raamides, olid minust või mõnest teisest erineval arvamisel. Igal eestlasel peab olema kitsendamata õigus osa võtta võitlusest omariikluse kaitseks. Ja miks peaksin ma arvama, et see mis mulle nii palju tähendab loeb teistele vähem või mitte midagi? Selle nn yksmeele ymber on paljudel aegadel tyhja kõlksutatud, kuid Sa saad aru, et see on praegu ikkagi kõige olulisemaks eeltingimuseks meie ebavõrdses võitluses. Kas on poliitiliselt tark suurendada vaenlaste arvu võitluse eel? Kui eriteed minek (ma mõtlen selle all ka loobumist kontinuiteedi printsiibist) on lubatud yhedel, miks pole see siis lubatud ka teistele (Vellneri ambitsioonid, kolonelide ryhm, Talpaku ebaselge positsioon¹⁴). Need kysimused tulevad

¹⁴"Eriteed minek" tähendas ilmselt sõjaväelaste ideed formeerida Soomes Eesti Brigaad ja võtta selle abil Eestis poliitiline võim. Kolonelide rühmitusena märgib Toomas Hellat oma aruandes NKVDle *Abwehr*'i III osakonna juures ametis olevaid Villem Saarsenit, Eduard Reissaart jt, kellel oli sidemeid ka Soome sõjaliste ringidega (neid vahendasid H. Vellner ja Elmar Kirotar, vt *Tuna*, 2000, nr 4, lk 138.) Kapten Karl Talpak (1905–1991) oli soomepoiste ideeliseks juhiks, võitles JR 200 koosseisus Viiburi all ja Vuoksel, tuli augustis 1944 koos teiste soomepoistega Eestisse ja määrati Otto Tiefi poolt vahetult enne Tallinna langemist selle komandandiks. Põgenes Rootsi. Tema ebaselge positsiooni all mõtleb Laid ilmselt kava Eesti Vabariiki sõjalisel teel taastada (vt selle kohta Warma, lk 199–202).

kõigepealt lahendada laiemas ulatuses ja siis alles teha järeldusi üksikisikute suhtes. Ainult meeldivusprintsipi kasutada nõuetava laia koostööplatvormi juures on minu arvates nõrgaks aluseks.

Niipalju yldiseid mõtteid. Kiri on saanudki nagu näen pikk ja võib-olla Sulle mõnes mõttes ootamatu. Kuid parem on minu arvates rääkida asjadest sirgelt, kui manada yksteist tegelikkude või ka oletatud lahkarvamiste puhul.

Juba varem kõne all olnud koguteosest¹⁵ kirjutan lähemal ajal eraldi.

Paremate tervitustega

Eerik

SIRJE OLESK (sünd. 1954) lõpetas TRÜ eesti filoloogina 1977. a, filoloogiakandidaat 1989. a. Töötab 1980. aastast Kirjandusmuuseumis, praegu teadusdirektor. *Akadeemias* avaldanud arvustusi (1989, nr 8, lk 1759–1764; 1991, nr 3, lk 630–635; 1993, nr 9, lk 1990–1995; 1996, nr 7, lk 1519–1523; 2001, nr 3, lk 584–587).

¹⁵Kirjanduslik koguteos on *Eesti Looming*, mille esimene osa ilmus Helsingis 7. juulil 1944. Selle toimetajatena on märgitud Ants Oras, Karl Ristikivi, Edgar Valter Saks, Gustav Suits ja Valev Uibopuu.

PEAKS VENEMAA TÜKELDUMA

Rein Taagepera

Venemaa Föderatsioon pole teostanud oma potentsiaali. Kõik varem kommunistliku valitsuse all olnud maad heitlevad demokraatia ja turumajanduse samaaegse sisseseadmisega. Venemaad aga vaevab selle lisaks dekolonisatsioon, mis pole veel lõpule viidud ei psühholoogiliselt ega maa-alaliselt. Hiigelpindala lisab hädasid. Põhimõtteliselt võib Venemaa lähitulevikus püsida kas praeguses suuruses, paisuda või kahaneda. Vaadelgem võimalikke stsenaariume.

Kui Venemaa Föderatsioon püsib praeguses suuruses või saab lahti üksikutest maa-aladest (näiteks Tšetšeeniast), siis on võimalik, et ta toimiva demokraatia ja turumajanduse juurde pikapeale välja rabeleb, ehkki viimased kümme aastat selleks vähe lootust annavad. Kui see õnnestub, siis jääks Venemaa omaette jõuks väljaspool Euroopa Liitu, sest sinna astumiseks oleks ta arvata-vasti liiga suur tükk. Võib aga ka juhtuda, et Venemaa Föderatsioon suundub süveneva oimetuse poole, libisedes Somaalia-taolise "nurjunud riigi" staatuse suunas, ainult palju suuremas mõõdustikus. Venemaal võib kujuneda ka diktatuur, mis anarhiaga võrreldes tooks tavapärasest lühiajalist majanduslikku leevendust ja pikapeale mandumist. Revanšistlik diktatuuripoliitika võib tuua kaasa territoriaalse paisumise, ent kuna hiigelpindala on osa probleemist, siis raskused hoopis kasvaksid.

Teisest küljest võib Venemaa ka ulatuslikult tükelduda. On tõenäoline, et vabanenud kõige tagasikiskuvamate piirkondade taagast, murravad mõned ta järglasriigid sama kiiresti läbi demokraatia ja turumajanduse poole kui enamik Kesk-Ida-Euroopa

Ettekanne "Should Russia Break Up" Ameerika Politoloogia Ühingu aastakoosolekul Washingtonis 3. IX 2000.

maadest. Nad oleksid siis eeskujuks teistele. Edasi on võimalikud kaks eri teed. Vene järglasriigid võivad koonduda uue tuuma ümber kuskil Venemaal, või neid võidakse järk-järgult vastu võtta Euroopa Liitu. Arvestades Venemaa suurust, on see tegelikult ainus tee, kuidas Venemaa saaks Euroopasse tulla. Kumbki tee võimaldaks Venemaal oma potentsiaali teostada.

Kokkuvõttes võib siis Moskva-keskne riik põhimõtteliselt taasvallutada osa varem valitsetud aladest või püsida nüüdispiires või territooriume väiksemal või suuremal määral kaotada. Kõigi nende võimaluste tõenäosus järgmise aastakümne jooksul on selgesti nullist kõrgemal. Seepärast peaks nende kõigi üle pisut järele mõtlema. Käesolev arutelu keskendub tükeldumise võimalusele.

VENEMAA ON MÖRANENUD

Võib tõsiselt küsida, kas Venemaa on veel riigina alles¹. Paberil on keskvalitsus tugev, presidendi võim tohutu ja väheste piirangutega. Tegelikuses ajavad mitmete Vene oblastite kubernerid ja rahvusvabariikide presidendid asju üsna suvaliselt. Kui neid miski piirab, siis mitte keskvalitsus, vaid tööstusparunid. Nende arvukad feodaalsed läänid võivad olla väikesed, ent nad on mõnestki piirkondlikust valitsusest võimukamad. Üle 80% Venemaa finantskapitalist püsib Moskvast, muid piirkondi armetult vaesestades (Akhmedov 1998). Vastukaaluks keelduvad mõned piirkondlikud juhid maksusid Moskvasse edastamast.

¹See pole lähiaastail esimene kord, mil niisugune küsimus on üles võetud. Vt näiteks Akhmedov 1998: 5–6; Solnick 1998a; Hoffman 1999; Herd 1999. Väljavaated on kõikunud, jõudes madalseisu pärast 1998. a augusti majanduslikku kokkuvarisemist. Naftahinnad ja Boriss Jeltsini lahkumine parandasid väljavaateid 2000. a alguses. Kuidas ka hetkeolukord augustis 2000 paistma peaks, püsib siiski süvaküsimus. Tihti on tükeldumisvõimaluse arutamist katkestatud kahe üksteisele vastukäiva väitega. Kui Venemaa Föderatsioon paistab hetkel tugev, öeldakse: milleks arutada varianti, mille tõenäosus on olematu? Kui aga hetkeolukord paistab kehvana, öeldakse: ärgem puudutagem nii varisemisohklikku seina, sest see võiks tuua kaasa varingu! On siiski põhjust arutada läbi ka väga vähe tõenäolised ja liigagi tõenäolised variandid!

Mõnikord pole keisril rõivaid seljas. Teinekord jälle pole rõivail keisrit sees. Viimast teemat on Italo Calvino arendanud jutus "Olematu rüütel", milles kehatu tahtejõud on leidnud tühja soomusrüü ja paneb seda liikuma (Calvino 1971). Kas Venemaast on saanud tsiviilkehatu sõjaline kest? Või hoopis ühtne sõjaline kest, milles elutseb tosinaid oblasti ja vabariigi nimelisi sõltumatuid tsiviilkehi? Ja kes on see, kes seda kesta liigutab? Kui pärast Serbia alistumist Venemaa üksused ootamatult Pristina lennuvälja hõivasid, ütles Boriss Jeltsin vastutusest lahti. Selles valguses kõlavad õõnsalt väited, et presidendil on voli Venemaa tuumarakettide üle. Kui Venemaal valmistet rakett peaks kuhugi langema, kes siis sellisel puhul vastutuse oma peale võtab?

Ettekande pealkirja võib lugeda kahte moodi. Kas Venemaa peaks tükelduma, sest selline kulg on eelistatav praegusele tondi-öömajale? Ja teiseks, mida maailm peaks tegema, juhul kui Venemaa tükkideks lendab olenematult sellise suuna soovitatavusest? Mängus on kaks eri tahku. Üks tegeleb Venemaa endaga. Millised on nüüdisraskuste süvapõhjused ja kui tõenäoline on, et Venemaa Föderatsioon neist jagu saab? Kas iseseisvad järglasriigid oleksid paremas asendis nendega tegelema? Teine tahk on rahvusvaheline. Kui hulluks võib N. Liidu impeeriumi lagunemise lisajärk kujuneda eelmise järguga võrreldes? Kui tugevasti peaks rahvusvaheline ühiskond pingutama *status quo* säilitamiseks isegi üsna lootusetus olukorras? On aeg mõlemat aspekti tõsiselt arutada².

Olenevalt geograafiast ja piirkondlike võimurite iseloomust vaheldub kohaliku autonoomia määr alandlikust olenevusest Moskva almustest ulatusliku autarkiani, kaasa arvatud ettevalmistused oma kohaliku vääringu rakendamiseks juhul, kui rubla täiesti põhja läheb³. Mõnes osas, nagu näiteks välissuhted, on keskvalitsusel veel suur võim, ent see on kahanemas. Tegemist

²Täna Patrick Morganit ülikasulike halastamatute küsimuste eest ühe varasema mustandi kohta.

³Viimase aja uurimused vabariigi- ja oblastitaseme valitsuste suhete kohta Moskvaga hõlmavad järgmisi: *Beyond...* 1997; Daniell 1999; Gorenburg 1999a, 1999b; Heinemann-Grüder 1999; Hughes 1999; Kirkow 1998; Lapidus 1999; Pascal 1999; Petkov, Shklyar 1999; Rivera 1999; Shlapentokh, Levita, Loiberg 1997; Solnick 1998b; Stoner-Weiss 1997, 1999; Treisman 1997, 1998.

pole hästikorrastet föderatsiooniga, kus keskse ja kohaliku võimu õigused on välja kirjutatud ja ühtlaselt ellu viidud. Üha enam kehtib "kel jõud, sel õigus".

Ajalugu pakub meile arvukaid näiteid, kuidas allosad tegelikult iseseisvuvad, jätkates aga pealiskaudseid kummardusi impeeriumile (või mingile muule ühisvormile), mis on vaid tühi kest. Nende hulgas on Egiptuse Vana riik alates –2300, Zhou impeeriumist koorduvad Võitlevad riigid alates –600, Kalifaat alates 850, Prantsusmaa alates 900, Saksa riik pärast Barbarossat ja mõnes mõttes ka Kiievi-järgne Venemaa alates 1100. Selline rake on sageli olnud seostet feodalismiga, sõna, mida on kasutatud ka nüüdis-Venemaa puhul (Shlapentokh 1996).

Selline kvaasifeodalism pole meie ajal tingimata kurjast, kui muud valikud on piiratud. Praegusel Venemaal kujutab ta aga endast tondiõomaja, kus inimesi tabavad mõlema süsteemi varjuküljed. Tööstuslikud ja kohalikud parunid naudivad õigusi ilma kohustusita. Näiteks võivad nad ette võtta üritusi, mis rubla nõrgestavad, jättes vääringu toetamise mure keskvalitsusele. Kui Vladivostoki kandi kuberner Jevgeni Nazdradenko või Kalmõkkia president Kirsan Iljumžinov juhiksid täiesti sõltumatuid riike, siis võiks omaette vääringute nõrkus neid kõigutada⁴. Kui kubernerid juhiksid sõltumatuid riike, siis suudaksid vähemalt vastutustundlikumad neist oma lääni päästa, ilma et nad peaks kinni maksma hoolimatamate ametivendade tegude kõrvaltulemusi. Teisalt saaks ka tõeliselt tugev keskvalitsus hoolimatuid korrale kutsuda ning tööstusparuneidki ohjeldada. Selge nihe ükskõik kummas suunas oleks eelistatav praeguse olukorra kestmisele.

Kumb tulemus võiks tõenäosemalt peale jääda? Varasemais riiges on algne imperiaalne keskus end harva uuesti läbi löönud, kui killunemine juba kord on alanud. Tõsi, Kapetingid taastasid pikapeale kuningavõimu Pariisis. Sagedamini aga jätkub järglasriikide iseseisvumine. Terve kultuuripiirkonna taasühinemine teostub alles siis, kui üks neist uusist riigest, tihti mõni geo-

⁴Vladivostoki piirkonna kohta vt Alexseev, Troyakova 1999; Kir-kow 1995; Troyakova 1998. Kalmõkkia kohta vt Reynolds 1998a, 1998b. Suhteliselt jõukate piirkondade kohta vt Elster 1997; Ruble, Popson 1998.

graafiliselt kõrvaline, muutub uueks võimukeskuseks ja vähehaaval teised liidendab: Qin Zhou-järgsete võitlevate riikide hulgas, Moskva Kiievi-järgsel Venemaal, Preisi riik Saksamaal. Keisririigijärgse Hiina konsolideerumine Mao all järgib sama mustrit.

Kui paistab, et Venemaa Föderatsioon suudab kõige kiuste taasühineda, siis on põhjust teda selles aidata, sest föderatsiooni tükeldumine tähendaks määratut majanduslikku, poliitilist ja sõjalist mullistust. Kui aga murenemine on tagasivõetamatult süvenenud, siis võib vastuvoolu rabelemine ainult surmaheitlust pikendada ja ehtsat taasühinemist edasi lükata — taasühinemist uue juhtkonna all, mõeldavalt teises kohas.

DEMOKRATISEERIMINE JA TURUNDAMINE — PLUSS DEKOLONISATSIOON

Venemaa teeb läbi kolme revolutsiooni üheaegselt: demokratiseerimine, turumajanduse sissetoomine ning dekolonisatsioon. Juba igaüks neist eraldi paneb ühiskonna peale suure pinge. Kõik kolm koos käivad üle jõu.

Franco-järgne Hispaania jõudis demokraatia juurde jõudsalt (vähemalt tagasivaates), just nagu oleks rahvas 1920. aastate anarhilisest demokraatiast saadik diktatuurse vahemängu kiuste küpsenud. Siiski oli sealgi kõik kaalukeel 1981. a, kui mässuline sõjaväelaste rühm terve parlamendi vangistas. Ja ometi oli Hispaanias tegu ainult demokratisatsiooniga — turumajanduse põhialused olid olemas ja dekolonisatsiooni vajasid ainult suhteliselt piiratud alad.

Kommunismi all olnud maad Venemaast lääne pool pidid rajama korraka kui demokraatiat ja turumajandust. Hõlbus see pole olnud ja ees võib olla veel suuri vapustusi, kuid edusammud on olnud nähtavad. Ainult Venemaa ja Serbia pidid tegelema ka dekolonisatsiooniga. Impeeriumi kaotus pole mitte ainult majanduslikult põrutav, vaid ka psüühiliselt ränk. Viin kohanes väga pikkamööda oma uue osaga palju pisema riigi pealinnana; Austria 1914. a eelse sõjaministeeriumi hoones asub nüüd mitu ministeeriumi. Prantsusmaal ja Briti riigil oli vaja mitu aastakümnet, kohandumaks asumaade kaotusega, ehkki nende iseseisvumine

tuli aegamööda ja demokraatia ning turumajandus olid juba paigas.

Venemaal saabusid kõik kolm revolutsiooni korraga ja järsku. Pole siis ime, et osa venelasi ikka veel unistab oma võimu taastamisest alal, mida nad nimme hüüavad "lähivälismaaks", sellal kui Venemaa SKP (sisemajanduse koguprodukt) on mõnede arvestuste kohaselt langenud Taani tasemele. See närtsinud suurus valdab ikka veel tuhandeid tuumarelvi ja on arusaadavalt segaduses oma praeguse ja tulevase osa suhtes maailmas. Vahepeal hingitsevad Venemaa pensionärid pisikeste riigipensionide najal. Mis veelgi hullem, nad peavad sellest teinekord toitma ka oma tööealisi lapsi, sest palka makstakse pensionist veelgi juhuslikumalt.

Pole kasu sellest, kui süüdistada venelasi, et ise nad kõik selle endale kaela tõid (jäädes liiga kauaks absoluutse monarhia juurde, et siis seda asendada veelgi absoluutsema korraga), ja käed probleemist puhtaks pesta. Kuidas nad ka sellesse suppi sattusid, tegelemine demokratiseerimise, turumajanduse sissetoomise ning dekolonisatsiooniga üheaegselt võib iga rahva maha murda. Praegu on küsimus selles, kuidas seesugusest supist väljapääsu leida, enne kui kõrvalmõjud ka muud maailma murdma hakkavad.

Kas kolmest revolutsioonist saaks läbi minna üksteise järel? See ei tundu teostatav. Demokratiseerimine ja turundamine paistavad olevat lahutamatud. Demokraatia eeldab samme, mis muravad riigiettevõtete majandusmonopoli. Turumajandus omakorda nõuab demokraatiat, sest autoritaarse korra all viib ta pigem ringkäenduslikule kapitalismile kui selle ehtsale vormile. Venemaast lääne pool asuvate maade kogemus näitab, et samaaegne demokratiseerimine ja turundamine on tehtav. Venemaa lisataagaks on dekolonisatsioon.

See on teistmoodi probleem. Demokraatia ja turumajandus on aktiivsed sihid, kus eelneva korra kõrvaldamisest ei piisa — peab rajama midagi uut. Dekolonisatsioon seevastu on passiivne siht, mis saavutatakse siis, kui asumaad on vabaks lastud ja kõik revanšimõtted hüljatud. Võib-olla peaks Venemaa praegu keskenduma aastakümne kestnud dekolonisatsiooni lõpuleviimisele, et niimoodi pinda puhastada kahele muule revolutsioonile. Enamik kunagisist Venemaa asumaist on juba saavutanud iseseisvuse. Mis veel puudu jääb, on see, et venelased lepiksid impeeriumi kaota-

misega ja vaataksid näkku vajadusele dekoloniseerida veel mõned jääk-alad Venemaa Föderatsiooni sees.

Föderatsioon hõlmab paljusid etniliselt erinevaid rahvaid, kes on rahutud venelaste valitsemise all. Vastupanu määr vaheldub, tšetšeenidest lõunas volgatatarlasteni keskel ja komilasteni Euroopa põhjaosas, kus kolonistid on põlisrahva üle ujutanud, ent mitte hävitanud⁵. Suhted nende rahvastega pole veel saavutanud tasakaalu. Sellele lisaks kannab Moskva valitsemistava ka kaugemal asuvais etniliselt vene piirkonnis (nagu Kaug-Ida) tugevamat koloniaalpitserit, kui Briti valitsusel eales on olnud Põhja-Ameerika kolmeteistkümmes kolooniais — ja Vladivostok on isegi pisut kaugemal Moskvast kui New York Londonist. Siiaamaani on vene natsionalism föderatsiooni koos hoidnud, kuid seegi on ammen-dumas. Lahkumine on võimaluste piires. Pole mingit sügavamat põhjust, miks kõik venekeelsed alad üle kahe mandri ühte riiki kuuluma peaksid, sellal kui ingliskeelsed piirkonnad elavad mugavalt mitmes omaette riigis ja sedasama võib öelda ka hispaania, prantsuse, portugali ning saksa keelealade kohta.

Miinimumina tuleb dekolonisatsiooni föderatsiooni piires pidada ebatäielikuks mitme vabariigi osas ja Tšetšeenia näitab, kui raske on siin toimida ühe ala kaupa korraga. Eelneva sõja kulud Tšetšeenias süvendasid kindlasti Venemaa majanduslikke hädasid ja uus sõda teeb asja ainult hullemaks.

Samal ajal on Venemaa jäänud nii suureks, et paljud venelased suudavad edasi unistada vähemalt endiste liiduvabariikide taasomandamisest, kui mitte just omaaegse impeeriumi väliskihtidest Kesk-Euroopas ja Mongoolias. Nii nagu Versailles' -järgse Saksamaa puhul, on ka Venemaa pindala kaotused liiga suured, et nendega hõlpsasti nõustuda, mitte aga nii suured, et näha neid paratamatusena⁶. Venemaa praegune välispoliitika kannab just seda pitserit. Veel tõsisem on, et sealne sisepoliitika teeb kummardusi revanšistlikele kalduvustele, moonutades sellega majandusprioriteete ja pingestades demokratiseerimist.

⁵Rahvaste kohta Euroopa põhjaosas vt Taagepera 1999.

⁶Saksamaa nurises Versailles' kaotuste üle, kaotas 1945. a veelgi rohkem maid ida pool Oderit ja tulemusena leppis kaotustega.

Mitmeti lähim võrdluspunkt Venemaa jaoks on Ukraina, Kiievi Russi häll, mis jagab sedasama idaslaavi ortodoksset kultuuri. Iseseisvumisest saadik on Ukrainal olnud väga raskeid hetki ja ta nüüdisolukord on endiselt ebakindel, kuid majandusliku kokkuvõtteks on viibinud Venemaa, mitte Ukraina. See on nii, ehkki Ukraina peab samuti heitlema lisakoormaga: rajada oma riiklust maal, mis pole olnud iseseisev viimase 400 aasta kestel — erinevalt läänepoolsematest kommunismijärgsetest maadest. Selle erinevuse taga on Venemaa dekolonisatsioonivaevad. Oma riikluse rajamine, kui pingutav see ka oleks, on siiski positiivne väljakutse võrreldes dekolonisatsiooniga.

Vahe on ka mõõtkavas. Venemaa on keerulisem juhtum, sest ta on Ukrainast palju suurem ja on jäänud mitmerahvuseliseks. Seostatult dekolonisatsiooniga eristab suurus Venemaad kõigest kommunismijärgseist maist. Kui suurusel on mingit tähtsust, siis võib vähemalt ajutine tükeldumine väiksemaiks riigeks olla eduka demokraatia ja turumajanduse eeltingimuseks.

Eri piirkonnad võivad ju vajada erisuguseid lahendusi, nii nagu seda võib öelda ka Tšehhimaa ja Slovakkia kohta, arvestades nende erinevat tööstusprofiili. Iseseisvana saaksid praeguse Venemaa Föderatsiooni eri piirkonnad katsetada mitmesuguste lähenemisviisidega, millest edukamaid võidaks hiljem mujalgi jäljendada. Praegu seevastu kohalik edu Novgorodi, Saraatovi või Nižni Novgorodi oblastis muserdub teiste piirkondade koorma all, Moskvast asuvast valamust kõnelemata.

Pole kahtlust, et tükeldumine toob kaasa sama laadi raskusi nagu need, mis kaasnesid N. Liidu impeeriumi lahustumisega: majandussidemete katkemine, tuumarelvade sattumine mitme järglasriigi kätte ja mõningaid piirisõdu. Varasemate liiduvabariikide puhul osutusid need raskused ületatavaks (väljaspool Venemaad ennast). Majandused suunati ümber enam või vähem vaevaliselt. Ukraina loobus pärandiks saadud tuumaraketidest. Sõjategevus oli piiratud (Kaukaasia, Moldova, Tadžikistan) ja on vaibunud, selmet levida naaberriigesse. Mis võiks olla teisiti, kui föderatsioon ise peaks tükelduma?

Üks erinevus oleks see, et eelmisi muudatusi hõlbustas osalt — näiteks tuumarelvade kontrolli osas — N. Liidu vene tuuma koostamine. Teisalt aga mängis Venemaa ka destabiliseerivat osa,

ergutades näiteks etnilist sõjategevust Moldovas ning Abhaasias ja rakendades majandussurvet Balti riikide vastu. Seega võivad senise tuuma püsimise positiivsed ja negatiivsed mõjud üksteist tasakaalustada, nii et jätkuv tükeldumine võib luua umbes sama palju raskusi kui eelnev järk.

Teine erinevus on see, et liiduvabariikide iseseisvus saabus ajal, mil oli veel järel majanduslikke ja ühiskondlikke reserve. Hädavälisabi oli minimaalne. Venemaa Föderatsiooni tükeldumine seevastu toimuks äärmise majandusliku laostumise, sotsiaalsuhete purunemise ja psühholoogilise kurnatuse raamistikus. Massiivne humanitaarabi välismaalt võib osutada paratamatuks olenemata sellest, kas föderatsioon elab tükeldamise üle või mitte. Avalik poliitiline tükeldamine võib selle abi tarne muuta veelgi raskemaks.

Iroonilisel kombel tähendaks massiivse humanitaarabi väljavaade, et optimaalne hetk lahustumiseks on juba mööda lastud. Venemaa moodustab umbes poole endise N. Liidu rahvastikust. Kuidas see tuleb, et sellise hädaabi vajadus võib kerkida just selle poole puhul, mis siiani koos on püsinud, ja mitte teise poole puhul, mis väiksemateks tükkideks läks?

Kõiki seiku arvesse võttes võib küsida, kui kõvasti maailm peaks pingutama, et vältida Venemaa Föderatsiooni lagunemist hõlpsamini hallatavaiks tükkideks. Probleemiks pole föderatsiooni jagamine välisvõimude vahel ega isegi mitte sisemiste tsentrifugaaltungide julgustamine, vaid pigem see, kas loobuda ka tsentraliseerivate tungide aktiivsest toetamisest. On vaja kainet analüüsi, millised on head ja halvad küljed, kui lasta eri piirkondi leida vähemalt ajutiselt omaenda lahendus praegusele ummikule.

MILLINE STATUS QUO?

Rahvusvahelise kogukonna jaoks on vormiliselt tükeldumata Venemaa peamiseks eeliseks *status quo* säilitamine. Tuntud hädasid eelistatakse tundmatuile, nagu Hamlet hästi mõistis (ehkki see teda ei päästnud). Põhiliseks rahvusvaheliste suhete põhimõtteks on, et muudatused poliitilisel maakaardil pole teretulnud, olgu see Kuveidi liidendamine või kurdide lahkulöömiskatsed. Enamik

valitsusi, USA oma kaasa arvatud, ei erguta selliseid muudatusi, olenemata antud juhtumi üksikasjust, sest nad panevad kõiki riike tundma ebakindlust omaenda piiride suhtes.

President George Bush *senior* järgis seda põhimõtet, kui ta Kiievis 1991. a suvel ukrainlastele kõneldes lausa iseseisvuse vastu oli. Ta võttis aktiivselt seisukoha sisemaises küsimuses, sellega murdes üht teist ja sama kindlat põhimõtet: mittesekkumine teise riigi siseasjusse. Veelgi enam, ehkki USA oli kindlameelselt keeldunud tunnustamast Balti riikide liidendamist N. Liitu 1940. a, käändus Bushi valitsus ümber siis, kui liidendamise tühistamise võimalus reaalseks muutus, ja keelitas baltlasi liikuma aeglaselt.

Status quo säilitamise põhimõttega kaasneb ka see, et kui kord mingi ala rahvusvahelise vastumeelsuse kiuste oma iseseisvuse edukalt teostab, siis saab muudatus peagi uue *status quo* osaks. Ajutisi erandeid esineb, nii nagu jätkuv keeldumine tunnustada Tšetšeeniat omaette riigina. Üldisemalt aga pole *status quo*'l enam oma algset tähendust *status quo ante*, mis sihib mingi eelneva olukorra taastamisele, vaid pigem on see *status quo nunc*, praeguse olukorra säilitamine.

Ameerika diplomaadid õnnitlevad Ukrainat või Lätit nende iseseisvuspäeval ja ükski kohalik võimukandja ei hakka neile meenutama, et USA soovitas iseseisvuse osas viivitada ajal, kui Ameerika abist oleks enim kasu olnud. See pole ainult pelk viisakus kohalike poolt. Nad teavad, et nüüd, kui nad on saanud *status quo* osaks, ulatub USA toetus õnnitlustist kaugemalegi. Tõendiks on Balti harta ja USA tugi NATO laienemisele.

Hetke *status quo* säilitamine on mõistlik käitumisjuhised, ent ei peaks olema pime usutunnistus. On teisigi kaalutlusi. Need võivad olla moraalsed, nii nagu näiteks Lääne-Euroopa koloniaalimpeeriumide lammutamise puhul. On teisi juhtumeid, kus tegelik kohapealne olukord on lootusetult nihkes, nii et juriidilise *status quo ante* kaitsmine on vastuolus *status quo nunc*'iga. Endise staatusetoetamine võib siis ainult valusa vahepealse ajajärgu kestust pikendada. Kiievis käies seisis president Bush just sellise dilemma ees paljude toonaste kommentaatorite arvates — ja veel palju enamate arvates tagantjärele. See ei tähenda, et ta pidanuks toetust avaldama Ukraina iseseisvusele, aga ta pidanuks lihtsalt hoiduma seisukohta võtmast.

On ebamugav anda tuge üha sagedasemaile separatistlikele surveile üle maailma. Olemasoleva olukorra säilitamine on tervislik retsept, kui seda mõõdukalt tarvitada — ja kui olemasolev olukord on selgesti defineeritud. Kiirete muutuste ajal aga ei peaks see olema automaatne reaktsioon, mis võib olla rajatud aegunud andmeile. Peaks arvesse võtma teabe viivisaega — nii füüsilist kui ka psühholoogilist. Murdlaineile lausa vastu seisimisest on vähe kasu.

Milline on siis tegelik olukord Venemaa Föderatsioonis? See on pöörane segu tsentralisatsioonist, mida toetab tava ning ülitugev presidendivõim, ja *de facto* anarhilisest all-osade autonoomiast. Peale mõne rahvusvabariigi pole piirkonnad asunud kesk- võimu aktiivselt nõrgestama — see kesk- võim on ise varisenud, sundides piirkondi rohkem vastutust kandma. Mõned kohalikud juhid on demokraatlikult meelestatud, teised jälle on täielikud türannid. Lisage sellele kvaasifeodaalsed tööstus- ning finants- magnaadid, kelle territooriumiväline võim ei allu ei kohalikule ega kesk- võimule, ja võib küsida, millisel määral Venemaa veel on olemas organiseeritud riigina.

Üks võimalik vastus on, et ta parem olgu olemas, sest kõik muud alternatiivid on liiga õudsed, et neile mõelda, silmas pidades, kui palju tuumavarustust ja -teavet seal ringi hõljub. See on mõistlik põhjus, et kesk- kvalitsust püsti upitada nii kaua kui annab. Aga just samal põhjusel peab ka valmistuma juhaks, kui kesk- võim varisema peaks või — mis veel hullem — kestmisse koomasse langeb. Kujutlus, et Moskval on kontroll kogu tuuma- aine üle, ei saa asendada tegelikkust. Kui ei valmistuta aegsasti mitmelaadsete variantide jaoks (see aga tähendab kontakte kohalike võimuritega), võib saada teoks halvim variant — täielik anarhia, tuumarelvad tundmatuis kätes, kohalik sõda, nälg ja miljonid põgenikud katsumas liikuda kuhugi, peamiselt läände.

Kas rääkimine Venemaa tükeldumisest võib ise seda põhjustada? Kahtlen. Kui ehitus on nii nõrk, et jutt võib ta varisema panna, siis ta on juba lõpu lähedal. Ehtne mittesekkumine tähendab neutraalsust tsentripetaalsete ja tsentrifugaalsete tungide vahel praeguses Venemaa Föderatsioonis. Ainus aktiivne hoiak rahvusvahelise kogukonna poolt peaks olema kinnitus, et ühelgi välis- võimul ei lasta kasutada Venemaa nõrkust iseendale tükki-

de väljalõikamiseks. Sisemine varisemine on üks asi, maahaare väljastpoolt muudaks *status quo*'d hoopis ohtlikumal kombel.

SUURUS JA DEKOLONISEERIMINE

Naaskem rakettide ja *status quo* säilitamise juurest sama tähtsa rahvastiku heaolu sihi juurde, mis kaugemas perspektiivis eeldab edukat demokratiseerimist, turundamist ja dekoloniseerimist. See kolmekordne ülesanne käib üle jõu. Kaks esimest põimuvad ja on saavutatavad (tõendiks on Ida-Kesk-Euroopa), eeldusel, et dekoloniseerimist saab eraldi hoida. See viimane on seotud maa-ala suurusega.

Föderatsioon ei saa praegu välisabi vastu võtta, ilma et enamus sellest sedamaid tagasi põrkuks Küprosele, Šveitsi või New Yorki. Keskvalitsuse sisemaised parandusmeetmed hajuvad lihtsalt maa-ala suuruse peale ära. Kui meetmed saavad alguse tagamail, siis lähevad nad põhja Moskva-poolse sekkumise ja väljakurnamise tõttu — seda nii valitsuse kui ka finantsparunite poolt. Dekolonisatsioon jääb ebatäielikuks, kusjuures mitu rahvusvabariiki ihkab lahkuda. Tšetšeenia juhtum näitab, kui võimetu on Moskva laskma äärealadelgi minna oma teed.

On hõlbus arvustada Läänt üldiselt ja IMFi (Rahvusvahelist Valuutafondi) iseäranis, et nad andsid Venemaale väära nõu, mis võttis arvesse ainult finantse ja eiras ühiskondlikke tahke. Ent IMF andis samalaadset nõu kõigile varem kommunismi all olnud maile ja peaaegu kõikjal on tulemus olnud parem kui Venemaal. Vähesed varisemised, nii nagu valitsuse ärasulamine Albaanias, said vaos hoitud piiratud geograafilise ala tõttu, nii et varinguist saadi üle suhteliselt nobedasti. Kui mitte süüd ajada vene rahvusiseloomu kaela, mis oleks väga küsitav teguviis, peab riigi suuruse olulise tegurina esile tooma⁷.

⁷Ajalugu näitab püsivat suundumust üha suuremate riikide poole. Äärmuslikule impeeriumide rajamisele XIX sajandil aga on järgnenud vastassuund, mis ikka veel kestab, sest maailm on ikka veel liigselt keskendatud võrreldes viimase 5000 aasta keskmisele suunale. Olles pindala poolest maailma suurim riik, paistab Venemaa dekontsentratsiooni esmakandidaadina (vt Taagepera 1997).

Üks mõeldav pääsetee oleks anda oblastitele ja vabariikidele ulatuslikum ehtne autonoomia, nii et nad saaksid katsetada mitmelaadsete lähenemisviisidega. Läänepoolset abi saaks siis valikuliselt suunata vähema korrupsiooni ja rüüstega piirkonnisse, et niimoodi rajada lootuse ja oivalisuse keskmeid, mida teistel oleks põhjust jäljendada. Põhimõtteliselt oleks vaja pigem ulatuslikku autonoomiat kui poliitilist iseseisvust.

Paraku on tsentralisatsiooni-ihha Moskvas nii sügavalt sees juba sest ajast saadik, kui ta hävitas Novgorodi ning Vjatka iseseisvad kaupmeeste vabariigid XV sajandil, et ainus viis saada autonoomiat on vist iseseisvuse tee. Läbi tsaari- ja sovetiaja on iga detsentralisatsiooni žest muutunud naljateoks. Praegune *de facto* detsentralisatsioon on negatiivset laadi. Keskus ei suuda end provintsid maksma panna, samal ajal aga ei saa provintsid välismaailmaga lävida muidu kui tigu-aeglase ja korrumppeerunud keskuse kaudu. Võib-olla on iseseisvus ainus viis, kuidas piirkonnad saaksid omaendi kaubandus- ja investeerimisreegleid kehtestada, ilma et ametnikud ja finantstegelased Moskvas oma lõivu võtaks.

Ka dekoloniseerimisvaevad seonduvad Moskvaga. Moskva-keskne riik unistab ikka veel varem vallatud maade ja rahvusvahelise prestiiži osalisestki tagasisaamisest. See kestev imperialism on loomulik ja arusaadav, kuid paneb peale lisakoormuse. Väiksemad järglasriigid seevastu võivad imperialismi pidada täiesti sisutuks mõtteks.

KINDLUSTUMINE LAHKUMINEKU KAUDU

Iseseisvus oleks arvatavasti enamiku allosade puhul ajutiseks vahejärguks. On igati põhjust arvata, et mõned Venemaa järglasriigist lahendaksid demokraatia ja turumajanduse puntra umbes sama nobedasti kui Poola või Rumeenia. Edu pole kõikjal kindel, kuid väljavaated oleksid mitmes piirkonnas paremad ja mitte kuskil halvemad. Ühise kultuuri tingimusi kujuneks edukaimate järglasriikide keskel tõenäoliselt välja koostöötuumik.

See uus tuum võtaks uusi liikmeid vastu siis ja ainult siis, kui need on küllaldaselt reformitud, et teisi mitte põhja tõmmata —

sama laienemismuster, mis siiani on ilmnenud Euroopa Liidul. Uueks keskuseks võib kujuneda Peterburi või mõni aimamatu paik. Selles mõttes võib tee tervisliku, ehtsalt detsentraliseeritud Venemaa Föderatsiooni poole kulgeda ajutise lahkumineku kaudu, praeguse rajatise meeleheitlik kooshoidmiskatse seevastu võib viletsust määramatuks ajaks välja venitada.

Teine väljavaade on see, et edukad Venemaa riigid ühinevad vähehaaval Euroopa Liiduga. See oleks ehk sujuvaim viis Venemaad Euroopasse integreerida. Terve Vene Föderatsioon, isegi kui ta edukaks kaubamärgiks saama peaks, oleks ju liiga suur ühinemaks Euroopa Liiduga ilma põhjustamata paljusid mullistusi.

Peaks olema ettevaatlik katsetega ajalugu kiiremini edasi lükata. Tung lahkumineku poole peab tulema seestpoolt. Pole teiste riikide asi seda ergutada. Ent nad ei peaks seda ka automaatselt kujutama ääretu õnnetusena, mida peab igal juhul ära hoidma. Venemaa avalik tükeldumine võib muutuda eelistatavaks võrreldes hiiliva lagunemisega. Juhul kui selline väljavaade kerkib, ei peaks tulevane Ameerika president Sankt-Peterburgi, Kaasanit või Vladivostokki külastades käituma nii nagu Bush Kiievis.

Kirjandus

- A k h m e d o v , Fakhraddin 1998. The trial and error approach to Russian reforms: Will there be breakthrough or breakdown? — *Analysis of Current Events*, 10, 9–10 (September-October), pp. 5–6
- A l e x s e e v , Mikhail, Tamara T r o y a k o v a 1999. Russia in Asia or Asia in Russia? Regional identity and economic incentives for political separatism in Primorskiy kray. — Annual Meeting of the American Political Science Association, Atlanta, 2.–5. IX
- B e y o n d the Monolith: *The Emergence of Regionalism in Post-Soviet Russia*. 1997. Eds. Peter Stavrakis, Joan Bardeleben, Larry Black. Johns Hopkins UP
- C a l v i n o , Italo 1971. *Parun puu otsas*. Tallinn: Eesti Raamat
- D a n i e l l , Jennifer 1999. Budgetary “independence” of Russian regions: From historical concept to current context. — Annual Meeting of the American Political Science Association, Atlanta, 2.–5. IX
- E l s t e r , Gerald M. 1997. Redefining centre-region relations in the Russian federation: Sverdlovsk oblast. — *Europe-Asia Studies*, 49, 4, pp. 617–635

- Gorenburg, Dmitry 1999a. Regional separatism in Russia: Ethnic mobilization or power grab? — *Europe-Asia Studies*, 51, 2, pp. 245–274
- Gorenburg, Dmitry 1999b. Nationalism for the masses: Popular support for nationalism in Russia's ethnic republics. — Annual Meeting of the American Political Science Association, Atlanta, 2.–5. IX
- Heinemann-Grüder, Andreas 1999. Asymmetry and integration in the Russian Federation. — Annual Meeting of the American Political Science Association, Atlanta, 2.–5. IX
- Herd, Graeme P. 1999. Russia in crisis: The disintegration of the Federation? — *London Defense Studies Paper*, No. E99, 23 VII
- Hoffman, David 1999. Russia is sinking into the void of a "failed state". — *Herald Tribune (International)*, 27.–28. II, p. 1
- Hughes, James 1999. Institutional responses to separatism: Federalism and transition to democracy in Russia. — Annual Convention of the Association for the Study of Nationalities, New York, 15.–17. IV
- Kirkow, Peter 1995. Regional warlordism in Russia: The case of Primorskii krai. — *Europe-Asia Studies*, 47, 6
- Kirkow, Peter 1998. *Russia's Provmees: Authoritarian Transformation versus Local Autonomy?* St. Martin's Press
- Lapidus, Gail P. 1999. Asymmetrical federalism and state breakdown in Russia. — *Post-Soviet Affairs*, 15, 1, pp. 74–82
- Pascal, Elizabeth 1999. Fiscal bargaining in the Russian federation: Bilateralism and the development of federalism. — Annual Meeting of the American Political Science Association, Atlanta, 2.–5. IX
- Petkov, Radoslav K., Natan M. Shklyar 1999. Russian regions after the crisis: Coping with economic troubles, governors reap political awards. — Annual Convention of the Association for the Study of Nationalities, New York, 15.–17. IV
- Reynolds, Maura 1998a. A king, his castle and his pawns. — *Los Angeles Times*, 19. XI, pp. A1, 14–15
- Reynolds, Maura 1998b. Kremlin calls secession threats a smoke screen. — *Los Angeles Times*, 19. XI, p. A4
- Rivera, Sharon Weming 1999. Provincial Politicians: Elite culture in Russia's regions. — Annual Meeting of the American Political Science Association, Atlanta, 2.–5. IX
- Ruble, Blair A., Nancy Pops 1998. The westernization of a Russian province: The case of Novgorod. — *Post-Soviet Geography and Economics*, 39, 8, pp. 433–446
- Shlapentokh, Vladimir 1996. Early feudalism — the best parallel for contemporary Russia. — *Europe-Asia Studies*, 48, 3, pp. 393–411

- Shlapentokh, Vladimir, Roman Levita, Mikhail Loiberg 1997. *From Submission to Rebellion: The Provinces Versus the Center in Russia*. Westview Press
- Solnick, Steven L. 1998a. Will Russia survive? — *Post-Soviet Political Order*. Eds. B. Rubin and J. Snyder. Routledge
- Solnick, Steven L. 1998b. Russia over the edge: Explaining the failure of liberal state-building. — *East European Constitutional Review*, 7, 4, pp. 70–72
- Stoner-Weiss, Kathryn 1997. *Local Heroes: The Political Economy of Russian Regional Governance*. Princeton UP
- Stoner-Weiss, Kathryn 1999. Central weakness and provincial autonomy: Observations on the devolution process in Russia. — *Post-Soviet Affairs*, 15, 1, pp. 87–106
- Taagepera, Rein 1997. Suurriikide kasv ja kadu — taust Venemaa jaoks. — *Akadeemia*, nr 11, lk 2259–2282
- Taagepera, Rein 1999. *The Finno-Ugric Republics and the Russian State*. Hurst
- Treisman, Daniel 1997. Russia's "ethnic revival": The separatist activism of regional leaders in a post-communist order. — *World Politics*, 4, pp. 212–249
- Treisman, Daniel 1998. Fiscal redistribution in a fragile federation: Moscow and the regions in 1994. — *British Journal of Political Science*, 28, pp. 185–222
- Troyakova, Tamara 1998. A Primorsky Republic: Myth or reality? — *Communist Economies & Economic Transformation*, 10, 3

REIN TAAGEPERA (sünd. 1933. a) on õppinud Toronto ülikoolis, BAsc 1959 ja MA 1961, Delaware'i ülikoolis PhD füüsika alal 1965 ning MA rahvusvaheliste suhete alal 1969. California ülikooli õppejõud 1970. aastast, praegu eruprofessor. Tartu ülikooli üldpolitoloogia professor 1992. aastast, praegu emeriitprofessor. *Akadeemias* avaldanud artiklid "Ivar Ivask mõõdupuuna" (1992, nr 11, lk 2399–2401), "Soomeugri vabariikide tulevik Venemaa ja maailma raamistikus" (1996, nr 11–12, lk 2245–2275, 2523–2538), "Suurriikide kasv ja kadu — taust Venemaa jaoks" (1997, nr 11, lk 2259–2282), "Kuidas valimissüsteemid mõjutavad demokratiseerimist" (1998, nr 11, lk 2300–2333) ning "Saksa sahtlid ja ameerika redelid" (2000, nr 7, lk 1462–1471).

MÕISTMINE JA TOIMETULEK

Joachim Gauck

Tõlkinud Toomas Hiio

Austatud härra president, lugupeetud daamid ja härrad, eriti teie, kes te mind olete palunud tänasesse tõeliselt huvitavasse seltskonda. Mul on hea meel, et Eesti mitmesugused institutsioonid on mind siia kutsunud. Eriti hea meel on mul selle üle, et sain kutse oma kodumaa, Mecklenburg-Vorpommerni liidumaa sinise esinduse kaudu. Ma olen teie ilusal maal ja selles ilusas linnas esmakordselt ja seetõttu olen eriti tänulik, et minu külaskäigu korraldajad Eesti Vabariigi Presidendi toetusel on välja võlunud ka suurepärase ilma, mis Läänemere-äärse maa puhul ei ole ju sugugi iseenesestmõistetav. Ma olen teile tänulik, et olete täna siia tulnud ja tahate kuulata, mis mul on teile rääkida endise Saksa Demokraatliku Vabariigi kommunistliku mineviku ületamisest Saksamaal. Meie ettekandekoosoleku teema kõlab nii: "Mõistmine ja toimetulek allasurumise ja unustamise asemel — Saksa meetod koormatud mineviku käsitlemisel".

Oma ettekandes räägin mõnevõrra ka kogemustest, mida sakslased pärast sõda omandasid hoopis teistsuguse totalitaarse mineviku ületamisel või selle allasurumisel. Ma olen väga tänulik, et sain täna pärastlõunal vestluses Teiega, härra president, Teie residentsis puudutada teemat, mida nüüd ka siin võin arutada.

Ettekanne "Wahrnehmung und Aufarbeitung, statt Verdrängung und Schlußstrich — Der deutsche Umgang mit belasteter Vergangenheit" 18. augustil 1999 Tallinnas Kirjanike Maja musta laega saalis. Eestisse olid Joachim Gaucki kutsunud Mecklenburg-Vorpommerni Liidumaa Eesti esindus, Saksa Kultuuri Instituut/Goethe Instituut ja Kistler-Ritso Sihtasutus.

Nähtavasti on nii, et väga erinevad ideoloogiad võivad luua valitsemisviise, mis on üksteisega väga sarnased. Ning neid valitsemisvorme, samuti mittelegitimise võimu loodud võimutusevorme tasub omavahel võrrelda. Saksamaal seda teha eriti ei armastata, kuid see on sellest hoolimata hädavajalik.

Sissejuhatuseks selgitan ma aga lühikese ajaloolise tagasivaate abil, kuidas sakslased jõudsid sellise institutsiooni moodustamiseni, mida praegusel Saksamaal nimetatakse lihtsalt *Gauck-Behörde*. See institutsioon on muutunud kirjutava ajakirjanduse jaoks igapäevaseks. *Gauck-Behörde* sobib trükimeedia veergudele, sest selle asutuse algupärane ametlik nimetus oli "Saksamaa Liitvabariigi valitsuse endise Saksa Demokraatliku Vabariigi (edaspidi SDV) Riikliku Julgeolekuteenistuse isikuid puudutavate arhiivitoimikute erivolinik". See oli tõesti ilus nimi asutusele ja praegune kõlab ainult veidi lühemalt: Saksamaa Liitvabariigi endise Saksa Demokraatliku Vabariigi Riikliku Julgeolekuteenistuse arhiivitoimikute volinik. Sellepärast ütlevad sakslased lihtsalt *Gauck-Behörde*. Aga selles, et sakslased lasksid tekkida sellisel lühinimetusel, ei ole midagi erilist. Erakordne on see, et Saksamaal üldse hakati vaeva nägema oma rõhuva mineviku aktiivse käsitlemisega. Ja see juhtus nii.

1989. aastal said kuulekad idasakslased hakkama tõepoolest millegi revolutsioonitaolisega. See oli peaaegu uskumatu. Oli ju juba Lenin seisukohal, et kui sakslased hakkaksid tegema revolutsiooni ja peaksid vallutama raudteejaama, siis peaksid nad kõigepealt vajalikuks läbi arutada, kuidas osta perroonipilet. Revolutsioonilise vastuhaku või vabadusvõitluse traditsioon, mis ajaloos on olnud väga südamelähedane näiteks meie Poola naabritele, on sakslastele võõras. Sakslastele on omane südamlilik ja intiimne suhtumine kuulekusse ning kui sakslased saavad olla oma valitsejatele kuulekad, tunnevad nad end tõeliselt hästi. Loomulikult loodavad nad siis, et kui nemad on normaalsed inimesed, on ka nende valitsejad vähemalt meeldivad. Nii et tegelikult soovib üks õige sakslane endale üht sõbralikku vürsti. Kuid selline valitsemisvorm ei püsi ju kogu aeg, mõnikord on vürstid vastikud ja siis tekib ka protest ja midagi sellist juhtus lõpuks ka Saksa Demokraatlikus Vabariigis. Jah, see on õige, härra president, —

Saksa Demokraatlikus Vabariigis, nagu ta end ise nimetas, kujunes küll kommunistide valitsemise ainulaadne vorm. Oli üks saksa kirjanik, kes on ammu surnud, satiirik Robert Neumann. Tema on idasakslasi nimetanud Saksimaa ülipreislasteks. Kes on korra Saksamaal olnud ja tundma õppinud nii saksi- kui ka preisimaalasi, see teab, et Robert Neumann ei mõelnud sellega midagi kena, vaid pidas silmas, et saksimaalaste ja preisimaalaste ebameeldivad omadused on SDVs ebameeldival moel ühendatud. Ja nii saime niinimetatud Saksa Demokraatlikus Vabariigis tunda preisilik-perfektsionistlik-bürokraatlikku valitsusvormi, kus samaaegselt ja pidevalt intelligents püüdis ühendamatut ühendada. Tahan öelda, et püüti süsteemse mõtlemise abil esitada mäda poliitilist tegelikkust mitteeksisteerivana. Ja seda, mida me juba koolis olime õppinud — ma kahtlustan, et koos teiega, — et sotsialism on roiskunud kapitalismist terve ajaloolise epohhi võrra ees. Seda kõike esitati tol ajal küllaltki veenval kujul.

Ent see kõik funktsioneeris erineva tulemuslikkusega ja kui me vaatame aastat 1989, oli seda 1989. a suvel Ida-Saksamaal juba kuidagi liiga palju. Meie noored lahkusid meie juurest peaaegu põgenedes, nad pakkisid oma seljakotid ja üritasid minna Varssavisse, Prahasse ja Budapesti, et jõuda seal Lääne-Saksamaa saatkondadesse ja pääseda sedakaudu vabadusse. Honeckeri ajalehed, *Neue Deutschland* eriti, mõnitasid: "Me ei nuta taga neid, kes meid niimoodi maha jätavad." Kuid need olid meie lapsed, meie sõbrad, meie kaasinimesed, keda me vajasime tegelikult oma läheduses. Nad näitasid selle sammuga, et meil pole mingit lootust muutustele.

SDV ajaloo sellel tinaraskel perioodil, kui riigivõim valitses veel näilise häirimatusega ja tähistas 7. oktoobril vägeva lavastusega oma 40. aastapäeva, ei suutnud ta ometi enam valitseda piisava karmusega. Saksamaa Sotsialistliku Ühtsuspartei (SSÜP) pistrikud ootasid ikka veel, et opositsionääride vastu hakatakse otsustavalt tegutsema. Üht-teist selles suunas ka tehti, eriti 7. oktoobri riigipühal, kui politsei võttis protesteerivad dissidendid brutaalsel moel kinni, peksis neid julmalt ja kuulas üle.

Sel ajal tekkisid eriti luteri kiriku katuse all grupid, mis palvete, eestpalvete ja leinaseisakutega tuletasid ikka ja jälle meelde, kui-

das riigivõim opositsionääridega ümber käib. Aga sel ajal tekkis ka midagi, mida meie, kes me ammu olime SDVd kritiseerinud, olime juba kaua oodanud: tekkis side dissidentliku vähemuse ja elanikkonna enamuse vahel. Kui seni olid need väikesed grupid, mis olid kokku võtnud kogu oma julguse, et tänavale tulla, siis äkki tuli 7. oktoobri riiklikul pühäl Plauenis, ühes väikeses Saksimaa linnas, 10 000 inimest tänavale, et Honeckeri vastu protesteerida. Ja 9. oktoobril oli Leipzgis demonstrante juba tuhandeid, palju rohkem kui 10 000. Juba enne seda nähti Dresdeni raudteejaama esisel platsil, kui sealt sõitsid läbi rongid põgenikega Praha saatkonnast, koledat pilti, kuidas politsei vemmeldas protesteerivaid inimesi vihaselt kumminuiadega.

Inimesed märkasid äkki, et ka sakslasel on võimalik tänavale minna, aga ma ütlen teile — see ei tulnud kergelt. Olin ise oma kodulinnas Rostockis vastupanu organiseerijate hulgas. Ma olin sealse kodanikeühenduse *Neues Forum* liige ja me tutvustasime igal neljapäeval linna suurimas kirikus ja paralleelselt paaris teises usu ja poliitikaga seotud küsimusi. Aga ei Rostockis ega paljudes teisteski linnades polnud sugugi lihtne viia inimesi selleni, et nad läheksid tänavale. Nõndamoodi kirikus pisut sõnakuulmatu olla küll sobis, aga ise tänavale minna ja seal väljas karjuda — seda ei tehtud. Eriti mitte Põhja-Saksamaal, seal ollakse pisut vintis, kui tänavatel mõllatakse, või tullakse jalgpalli vaatamast või midagi sellist.

Ma tulen ülikoolilinnast. Rostockis on vana ja suur ülikool. Mul ei õnnestunud oktoobris 1989 leida mitte ühtegi professorit, kes oleks rahva ette astunud ja öelnud: “Ka minul on sellest kõrini.” Ma ei tea, kuidas teie, aga sakslased armastavad professoreid. Neile meeldib, kui neile maailma seletatakse, ja ma mõtlesin endamisi, et see võinuks ju hea olla, kui üks õige ülikooliprofessor ütelnuks: “Minul on ka kõrini.” Mitte lihtsalt mõni kirikuõpetaja või diakon või lihtsalt noor mees, vaid üks õige professor. Aga seda ei juhtunud, professorid mõtlesid: “Jaa, see võib ju ohtlik olla. Kui kaua meil on aega läinud, et professoriks saada? Ja kui suure vaevaga me oleme end läbi näerinud, oleme tõmmanud küüru selga ja pea õlgade vahele, ja nüüd peaksime lihtsalt ütlema, et meile on küllalt?!” See ei kõlvanud.

On hämmastav, kui vähe akadeemilise haridusega isikuid oli 1989. a aktivistide hulgas. See jahmatab meid, sest me tõdeme, et intellektuaalide klass, keda me nii hädasti vajame tegelikkuse analüüsimiseks, on samal ajal eriti andekate ettekäändeleidjate, väljapääsuotsijate ja altärahüppajate klass. See ei tee meid õnnelikuks, kuid meil on kasulik seda meeles pidada. Ja siis saavutab vahel rahvas oma erilise ajalugu kujundava võime ja kvaliteedi. See ei ole aga mitte alati nii. Heinrich Heine on öelnud, et mõnikord on rahvas suur molkestekari. Aga teatud olukordades ei ole lihtsalt midagi paremat kui rahvas. Eriti, kui intellektuaalidele ei saa loota. Kui Leipzigi tänavatel formuleerisid sakslased ühe lühikese saksakeelse lause "Meie oleme rahvas", — siis tuli sellega Saksa poliitikailma midagi salapärast, lihtsat ja suurt, mis vaevalt võinuks tekkida mõne professori ajus. Või kui, siis oleks professor pidanud vangis istuma. Aga seda teevad nad harva. Ja siis oli see meie jaoks uskumatult tähtis, et me võisime ise sellesse uskuda, et meie olemegi rahvas. Sest sellesse tugevasse ja samal ajal lihtsasse poliitilisse lausesse oli peidetud nõudmine, mis ümberpanduna poliitilise mõtlemise keelde ütleb meile järgmist: meie, lihtsad inimesed, tuleme poliitilise tegevuse areenile tagasi. Nõudega olla ise ühisolemise subjekt või vanemat kõnepruuki kasutades, nõudega olla suverään. See oli ammu, Euroopas 1789. aastast alates, Ameerika Ühendriikides natuke varem, kui rahvas need poliitika juhtlauseid viimati ise välja ütles. Ja see on salapärane, kuidas üks juhtlause nii mobiliseerivalt võib toimida.

Viimaks õnnestus ka idasakslastel, ehkki nad olid võib-olla kuulekamad kui paljud teised kommunistide võimu all elavad rahvad Ida-Euroopas, lõpuks maha saada korraliku revolutsioonilise liikumisega. Iga nädal demonstreeris kogu riigis 100 000 inimest partei ja riikliku julgeolekuteenistuse hoonete ees, nõudes, et partei peab tagasi astuma, et põhiseadust tuleb muuta — nimelt oli partei juhtiv roll ühiskonnas kinnistatud konstitutsioonilise põhimõttena —, et kodaniku- ja inimõigusi peab austama ja et ennekõike tuleb laiali saata salateenistus. Oli suhteliselt lihtne demonstreerida salateenistuse hoonete ees, sest seal saime ühekorraga välja öelda, mida me süsteemist arvame. Me ütlesime: see on stalinism. Nemad nimetasid seda sotsialismiks. Revolüt-

siooniline loosung Stasi hoonete ees kõlas: “Stasi tootvale tööle!” Saksimaal röögiti ka: “Stasi auku!” Me tahtsime sellega näidata, et meile ei sobi variandid, mida üleminekuaja peaminister Modrow¹ oli välja mõelnud Stasi reformimiseks, nimelt et teha Stasist mingisugune Stasi-*Light*. Teie siin olete ju ka vahepeal Lääneks saanud ja seetõttu tunnete samuti *light*-tooteid, milles kõike, rasva ja suhkrut näiteks, on pisut vähem. Ja nii pidi ka SDV endale saama pehme Stasi, Rahvusliku Julgeoleku Ameti, mis tähendaks natuke vähem ametnikke, natuke vähem toimikuid ja siis pidanukski see juba demokraatlikult töötama. Võite näha paljudes kohtades endise Nõukogude riigi territooriumil, kas ja kuidas see toimib, aga et see niimoodi ümber korraldati, seda te võite Moskvast Sofiani päris hästi näha. Seda me aga ei tahtnud. Ümarlauanõupidamisel² ütlesime Modrow’ile: “Unusta see, me tahame Stasi laiali saata.” Nii moodustatigi Stasi Likvideerimise Amet.

Ida-Saksamaal õnnestus see kõik veidi paremini sellepärast, et Ida-Saksamaal oli tõepoolest midagi revolutsioonitaolist. Ja nii hõivatigi 4., 5. ja 6. detsembril 1989 kogu maal Riikliku Julgeolekuteenistuse hooned ning 15. jaanuaril 1990 Berliinis ka keskus. Pärast Stasi hoonete oma kontrolli alla võtmist moodustati kodanike komiteed, mis pidid jälgima, et rohkem toimikuid ei hävitataks. Nimelt olid Stasi ametnikud novembri lõpus hakanud toimikuid hävitama. Ühtlasi pidid kodanike komiteed jälgima, et Stasi ametnikud ka tegelikult vallandataks.

1990. aasta alguses toimusid SDVs valimised. Mul oli au kuuluda esimese vabalt valitud parlamendi liikmete hulka. Ma kuulusin sel ajal poliitilisse liikumisse *Bündnis '90*, see oli mitmesuguste rahvaliidumiste ühendus, ja ma sattusin Rostockist va-

¹ Hans Modrow (sünd. 1928), oli kõrge parteifunktsionäär Ida-Saksamaal, SSÜP keskkomitee liige 1967–1989 ja poliitbüroo liige XI–XII 1989, Dresdeni ringkonnakomitee esimene sekretär 1973–1989, SDV peaminister 1989–1990, ühinenud Saksamaa *Bundestag*’i saadik 1990–1994. Siin ja edaspidi tõlkija märkused.

² 7. detsembril 1989 moodustati nn Keskümarlaud (*Zentraler runder Tisch*), kus opositsioonirühmade ja SDV võimuasutuste esindajad arutasid omavahel SDV ümberkujundamise võimalusi.

litud saadikuna Rahvakoja liikmeks, mis seekord tõesti oma nime vääris. See oli tõepoolest ajastu, kui SDVd võis õigusega nimetada Saksa Demokraatlikuks Vabariigiks. See aeg oli 1990. a alguse valimistest kuni 2. oktoobrini 1990. See oli Saksa Demokraatlik Vabariik: saksalik ja demokraatlik ja sealjuures ka vabariik.

Sel lühikesel ajajärgul olin ma rahvasaadik, ja nüüd tuleb küsida, mida me hakkasime peale selle pärandiga, mille olid jätnud meile revolutsionäärid. Oli paar kodanike õiguste eest võitlejat, näiteks Bärbel Bohley³ Berliinist, kes ütlesid: "Oh, see on väga lihtne, igäüks võtab oma toimiku koju kaasa ja asi korras." Noh, ja siis oli ka juriste ja juurat tundvaid inimesi, kes ütlesid: "Ei-ei, nii lihtne see ei ole, nendes toimikutes on ju palju informatsiooni ka teiste inimeste kohta, mille toimiku koju kaasa võtja siis samuti endale saab. Ja lõpuks on vabas ühiskonnas olemas ka midagi, mida nimetatakse andmekaitseks, õiguseks informatsioonile oma isiku kohta, seetõttu ei saa igäüks oma paksu toimikut koos selles võib-olla sisalduvate sadade teiste nimedega lihtsalt kaenlasse võtta ja koju minna." Seega me otsustasime, et peame tegema selle asja kohta seaduse. Me tegime sel ajal peaaegu iga päev ühe või kaks seadust, üks rohkem või vähem, see ei tähendanud tol ajal midagi. Ja nii juhtuski, et 24. augustil 1990, veel enne Saksamaa taasühendamist, võtsime Saksa Demokraatlikus Vabariigis vastu seaduse, mis sätestas järgmist: *Salateenistuse toimikud säilitatakse ja neid kasutatakse* — ja nüüd tuleb tuumdefinitsioon — *mineviku juriidiliseks, poliitiliseks ja ajalooliseks lahtimõtestamiseks*. Tolleaegne siseminister Diestel³ ja ka tema peaminister

³Bärbel Bohley (sünd. 1945), 1974. aastast vabakutseline maalikunstnik. 1982 organisatsiooni *Gruppe Frauen für den Frieden* asutajaid, 1983 Stasi eeluurimise all, 1985–1986 organisatsiooni *Initiative Frieden und Menschenrechte* asutaja, 1988 arreteeriti ja saadeti SDVst välja, 1989 üks organisatsiooni *Neue Forum* asutajaid.

³Peter-Michael Diestel (sünd. 1952) õppis Leipzigi ülikoolis õigusteadust, ei pääsenud poliitilistel põhjustel advokatuuri. Oli 1990 Saksa Sotsiaalse Liidu kaasasutaja, astus sellest välja ja liitus Kristlik-Sotsiaalse Liiduga, 1990 SDV Rahvakoja liige, IV–X 1990 SDV siseminister ja peaministri asetäitja. 1990. a-st advokaat ja Brandenburgi Maapäeva liige.

de Maizière⁴ ei olnud just eriti vaimustatud sellisest lahendusest. Aga fraktsioonid olid üksmeelsed kuni Demokraatliku Sotsialismi Parteini (PDS). Loomulikult ei olnud selle partei enamus selle poolt, aga mõned selle postkommunistliku partei liikmed olid siiski, ja nii hääletasid kõik parlamendisaadikud selle poolt, et salateenistuse toimikud tuleb teha elanikkonnale kättesaadavaks. Ning kui me soovime seda poliitiliselt hinnata, siis võime öelda, et üldse esimest korda poliitikaajaloos anti ühe võimuinstrumenti kõik toimikud nende käsutusse, keda seesama võimuinstrument oli taga kiusanud. See oli kui poliitilise perspektiivi vahetus varasemate tagakiusatute enamuse kasuks.

Sakslasena oleksin soovinud, et sakslaste sõjajärgne vabariik, riik, mis seda nime tõepoolest väärts, Saksamaa Liitvabariik, oleks teinud pärast sõda samasuguse otsuse toonaste ohvrite kasuks. Kahjuks nii ei juhtunud. Natsismiohvid seisid pärast sõda üsna tihti nagu kerjused suletud arhiivide ees. Kuid süüdlased, kaasa arvatud mõrvarlik SS, saavutasid selle, et nende isikuandmete kaitse välistas natside võimu ajal tekkinud toimikutes sisalduva informatsiooni üldise kasutamise. Seetõttu oli väljaspool kohtulikku uurimist avalikkuse juurdepääs teabele natside kohta tehtud väga keeruliseks.

Võib-olla on see veel üks sakslaste eripäradest, et nad rakedavad praegu erilist Saksa meetodit avatud arhiivimaterjali kasutamisel, mida järgnevalt kirjeldan. Esimene eripära on, et meil on see materjal olemas ja et revolutsionäärid kindlustasid selle materjali allesjäämise. Varssavis, Moskvast, Sofias ja paljudes teistes kommunistliku maailma osades läks hoopis teisiti.

Teiseks eripäraks on see, et sakslaste poliitilises ajaloos oli juba enne seda üks traumaatiline katse minevikku unustada ja alla suruda. Sakslaste sõjajärgseid aastaid iseloomustasid kaks suun-

⁴Lothar de Maizière (sünd. 1940) kuulus 1956. a-st Ida-Saksamaa Kristlik-Demokraatlikku Liitu, oli 1965–1975 muusik, 1969–1975 õppis õigusteadust, 1976. a-st advokaat. Valiti 12. XI 1989 KDL esimeheks ja 12. IV 1990 valis Rahvakoda ta SDV peaministriks. 1990. a tuli päevavalgele tema tegevus Stasi mitteametliku kaastöötajana varjunime all "Czerni".

dumust. Ühelt poolt peaaegu hullumeelne katse mitte näha oma vastutust ja oma süüd, mitte järele mõelda, isegi mitte meenutada. Ja teiselt poolt loomulikult Saksamaa tohutu majandusedu. Võib ütelda, et mida vähem olid sakslased valmis silmitsi seisma oma süüga, seda enam lasksid nad end kiskuda majanduslikku hüperaktiivsusesse, mis tagas neile loomulikult suurepäraseid saavutused selles vallas ning ühtlasi teatava distantsi oma ajaloolise süüga. Sakslased tundsid end pärast sõda peaaegu nii, nagu nad polekski üldse eelnenut kaasa teinud. Kas tundis keegi mõnda Auschwitz'i või Bergen-Belseni mõrtsukat? Ei. Seega oli see kuidagi nii, et mind ei olnud seal, Adolf Hitler oli see, kes oli kõiges süüdi. Tema on aga surnud ja mingil moel ei tundnud enam keegi ühtegi õiget natsi. Oli väga tähelepanuväärne, et kui pärast sõda sakslastelt küsiti, kas natsionaalsotsialism oli hea asi, mida ainult halvasti tehti, siis oli kolm aastat pärast sõda 57% neist seisukohal: "Jah, nii see on. See polnud üldsegi mitte nii paha." Minu vanaema arvas siiralt, et "füüreri ajal ei olnud kõik sugugi nii halb. Füürer ehitas autoteid, tööhõive oli täielik ja kuritegevus puudus." Nii meeldis enamikule sakslastest — 57%-le, nagu näitas 1948. aastal tehtud Allensbachi küsitlus — Saksamaa ajaloo kõige mustem epohh: natsiaeg oli hea asi, aga halvasti tehtud. Siis hakkasid sakslaste hoiakud aegamisi muutuma ja majandusimega kaasnes tasapisi võime määratleda end demokraatidena ning koos sellega saavutati sisemine distants 12 aasta pikkuse natsiaja kujundatud seisukohtadega. Saame väita, et *citoyen*, kodanik selle sõna otseses tähenduses, tekkis Saksamaa lääneosas umbes poole lühema ajaga, kui oli kestnud diktatuur. Umbes kuue aastaga, võib-olla kaheksaga, siin on õpetlased eriarvamusel olenevalt oma poliitilistest vaadetest.

Saksamaa sõjajärgses ajaloos oli üks väga tugev kultuurilis-poliitiline sündmus. See oli 1968. a liikumine, mis sai alguse ülikoolides. Selle liikumise kandjateks olid mineviku allasurujate põlvkonna pärast sõda sündinud pojad ja tütreid, kes äkki ütlesid: "Meil on sellest riigist küllalt." Nad kritiseerisid Konrad Adenauerit, kes demokraatliku võimu keskmesse — riigisekretäriks — oli kutsunud mehe, kes oli olnud Nürnbergi rassiseaduste amet-

lik kommenteerija. See mees oli Hans Globke⁵. Ning nad tegid teatavaks nende ministrite nimed, kes endiste Natsionaalsotsialistliku Saksa Töölispartei liikmetena pidid nüüd Adenaueri kabinetis esindama Saksa vabariiki, uut ja demokraatlikku vabariiki. Seda ei tahtnud nad kuuldagi ja paljud selle noore põlvkonna liikmed ei nimetanud parlamentaarset demokraatiat, mis oli neile taganud heaolu ja võimaldanud pääsemise ülikoolidesse, enam mitte demokraatiaks, vaid roiskunud kapitalistlikuks süsteemiks, ja päris metsikud neist nimetasid seda koguni sigaduseks.

The pig system oli söimusõnana kasutusel ka ameeriklaste hulgas, vähemalt mõnedel neist, kuid meile sakslastele oli see eriti ebameeldiv, sest see Saksa demokraatia eristus äärmiselt positiivselt sellest, mis oli enne teda. Kuid selle süüst kõrvalehiilimise ning vastutuse enda peale mittevõtmise tõttu oli see noor põlvkond sügavalt võõrdunud demokraatlikest struktuuridest. Selle küsimuse üle oli eelkõige Saksamaal väga palju vaieldud, aga umbes 10 aastat hiljem pidas Saksamaa intellektuaalne teadvus natsioliidi nii kiiret sõjajärgset reintegreerimist ikkagi veaks. Veaks peeti ka seda, et süü ja vastutuse üle järele ei mõeldud, kuigi oli intellektuaale, kes tahtsid seda teha. Alates aastatest 1970–1975, eriti aga 1980. aastatel, hakkas kogu vaimsel Saksamaal ja poliitilisel Saksamaal valitsema veendumus, et see oli olnud halb. Seda aega hakati nüüdsest peale pidama restauratsiooni ja mineviku tõrjumise ajastuks, hoolimata noore vabariigi majanduslikest edusammudest. See tähendab, et Saksamaal enam ei tunnustata seda süsteemi, õigupoolest viisi nõndamoodi minevik maha tõmmata. Ja ma võiksin öelda, et 1990. aastal Ida-Saksamaal mõtlesime pidevalt Lääne-Saksamaa poliitilise kogemuse peale ja järgisime seda. Meie ajaloo oli juba olnud üks katse niimoodi minevikust loobuda ja kui me nüüd teist korda diktatuurist loobusime, siis ei

⁵Hans Globke (1898–1973) oli pärast Adolf Hitleri võimuletulekut Saksamaa siseministeeriumi nõunik, kes sai tuntuks nn Nürnbergi seaduste (1935. a vastu võetud *Riigikodaniku seadus* ja *Saksa vere ja saksa au kaitse seadus*) kommenteerijana. Arreteeriti pärast sõda liitlaste poolt, vabastati, valiti Kristlik-Demokraatliku Liidu esindajana *Bundestag*'i liikmeks ja oli 1953. a-st Liidukantsleriameti riigisekretär. Asus 1963. a elama Šveitsi.

tahtnud me seda teha minevikku alla surudes, läbikriipsutamise mentaliteediga, vaid avasilmi ja seetõttu ka avatud toimikutega.

Võib-olla on see väga tähtis erinevus, miks on Saksamaal jõutud selles küsimuses üksmeelele fraktsioonide vahel. Kui te jälgite Poolas või näiteks ka Ungaris toimuvaid debatte, siis on kommunismi likvideerimise viis alati takerdunud parteipoliitilistesse vaidlustesse. Näiteks Ungaris, kus noorliberaalid ja liberaalid alguses pooldasid väga kommunismi avalikku kõrvaldamist, peatasid nad hiljem, kui "Demokraatlik Foorum" muutus üha nationalistikumaks ja osalt isegi antisemiitlikuks, oma koostöö.

Poolas on olnud algusest peale vaidlus rahvuslike ja rahvuslik-katoliiklike ning varem nendega kaasa läinud liberaalsete demokraatide vahel selle üle, kas see üldse on vajalik. Üldiselt ollakse Poolas mahatõmbamisvariandiga päris rahul. Nad nimetavad seda tõepoolest *Gruba kreska*, me tõmbame selle paksult maha. Me tõmbame oma minevikule jämeda joone peale. Suma Sovecki, Hanna Suchocka⁶ ja teised inimesed kahetsesid hiljem väga, et see jäme joon nii ühemõtteliselt tõmmati. Ma mäletan väga hästi ühest Hanna Suchocka artiklist, mida neli aastat tagasi Berliinis lugesin, lauset: "Jah, selle koha peal olime pisut liiga suuremeelsed." Sest kui need endised diktaatorid rahule jäetakse, ei käitu nad sugugi kristlikult, ei löö endale *mea culpa* öeldes vastu rinda ega paljasta meile kõiki oma pahategusid. Mida rohkem neid rahule jätta, seda rohkem eelistavad nad vaikida, tagasi ajada ja kinni mätsida. See ekslik arusaam, mida me mõnikord kohtame harimata vasakpoolsete juures, õpetab, et kui nad ainult rahule jätta ja nendega viisakalt ümber käia, siis muutuvad nad kohe piisavalt eneskriitiliseks. Ei midagi seesugust. Sellel väitel pole mingit katet. Võib koguni öelda, et igat värvi diktaatoritel, niihästi kommunistidel kui Lõuna-Ameerika või Lõuna-Aafrika kurjategijatel on kaldumus, kui neid jätta pärast võimuvahetust rahule ja hiljem kuulata, muuta sõnad "leppimine" ja "sisemine

⁶Hanna Suchocka (sünd. 1946) oli Poznańi ülikooli õigusteaduskonna teadur ja lektor põhiseadusõiguse alal, 1988–1993 Lublini ülikooli professor, 1980–1985 ja alates 1989. a-st Poola Seimi liige, 1980–1989 Solidaarsuse, 1989. a-st Demokraatliku Uniooni liige, 1992–1993 peaminister, 1997 justiitsminister.

rahu” oma poliitika tegelikeks põhimõisteteks. Võiks peaaegu et öelda, et kõigi aegade diktaatorid on olnud leppimismõiste õnnestunud armastajad. Mingitel põhjustel neil lihtsalt pole õnnestunud oma valitsusajal kohandada leppimise ja sisemise rahu elemente oma poliitikaga. Ülimalt armastavad nad aga neid mõisteid pärast uute aegade saabumist. Ma olen väga rõõmus, et sakslased vaatamata poliitilisele kuuluvusele otsustasid sel korral minna teist ja suhteliselt valulikku teed.

Tekkinud debatt on kaunis tõsine, ja ma nimetan mõned selle valusad elemendid, kui nüüd kirjeldan konkreetseid ettevõtmisi, mida minu asutus juba teeb või mida Saksamaal ellu viima hakatakse. Aga minu jaoks on tegelikult tähtsam, et ma saan teile öelda: sellel, miks sakslased on kommunismi ületamiseks valinud selle mõneti raske tee, mis toetub faktidele ja paljastustele, on täiesti konkreetne poliitilis-ajalooline taust.

Aga nüüd edasi: mis on pärast 1990. aastat juhtunud? See-ga võttis Ida-Saksamaa parlament ülalnimetatud seaduse vastu ja ei mõelnud sellega mitte midagi halba. Äkki selgus aga, et läbirääkimistel ühinemislepingu sõlmimiseks Helmuth Kohli valitsuse siseministri Wolfgang Schäuble ja de Maizière'i valitsuse siseministri Diesteli vahel tekkis selle seadusega seoses probleem. Diestel ütles Schäublele: “Pole hea, kui rahvas saab äkki teada kõigi nende nimed, kes on teda reetnud. See võib viia mõrvade ja tapmisteni.” Rahvast umbusaldati, eriti umbusaldasid rahvast need, kes ei olnud revolutsiooniga kohe kaasa tulnud, vaid olid liitunud mõnevõrra hiljem ega olnud näinud, et meie revolutsioonilised aktsioonid olid üldiselt vägivallatud. Et kogu Stasi ülevõtmise juures ei löödud ühegi Stasi-mehe nina veriseks — ja Stasi-ninasid oli palju. Te kuulsite juba nende arvu, ligikaudu 170 000 mitteametlikku kaastöölist, ma ei tea, kas te olite seda ka varem kuulnud. Ametlikult oli väikese SDV (vähem kui 17 miljonit elanikku) Riiklikus Julgeolekus rohkem kui 90 000 palgalist töötajat. Mitu korda rohkem, kui oli Hitleri 80 miljoni elanikuga Suur-Saksamaa Riigi Salapolitseis (Gestapos). Ma ei taha sellega öelda, et Stasi oli halvem kui Gestapo. See oleks vale. Ma ütlen ainult, et on huvitav vaadata salapolitseiasutuste suurusjärke. Me küsime hiljem poliitikateaduse seisukohalt, mis mõte sellel oli, et

väike, majanduslikult nõrk maa pidas nii suurt arvu hästi makstud põhikohaga salapolitseinikke. Aga ma ei ole veel nii kaugel. Olen veel ajaloo kirjeldamise juures. Niisiis toimusid ühinemisläbirääkimised ja valitsejad hakkasid veidi mõtlema: "Kas pole see mitte liiga ohtlik?" Ja siis nad arvasid, et "jah, on küll", ning seadus suri ühinemislepingus. Siis aga hõivas Bärbel Bohley, üks Berliini juhtivaid opositsionääre, koos paari sõbraga veel kord Stasi hoone Berliinis, kuigi seal enam ei olnud Stasit. Ta tahtis seal näljastreigi korraldada ja alustaski sellega ja rahvaesindajad vaatasid endale otsa ning ütlesid: "Me oleme hiigelsuure enamusega ühe seaduse vastu võtnud ja nüüd tuleb paar läbirääkijat, kelle me oleme ju valinud valitsusse, ja otsustab vastupidist. See ei lähe." Lühidalt saavutati siis kompromiss ja see kompromiss nägi ette, et seadus kaotas küll kehtivuse, kuid pärast Saksamaa ühinemist pidi Saksa *Bundestag* kohe alustama uue seaduse loomist. Nii ka juhtus ja *Bundestag* andis 1991. a *Stasi toimikute seaduse*, mis kirjeldab minu funktsioone ja sätestab õiguslikult minu asutuse töö. Seda seadust võite siin lugeda, ma jätan siia raamatukokku mõned eksemplarid saksa ja inglise keeles, et need, kes soovivad seda seadust uurida, saaksid selle endale hankida. Samuti jätan ma siia oma asutuse tegevusaruande, mille pean esitama iga kahe aasta järel Saksamaa parlamendile, *Bundestag*'ile, milles kirjeldan, kuidas me täidame oma ülesandeid.

See seadus võeti seega vastu 1991. aastal. Hämmastaval kombel tuli see veel mahukam kui SDV seadus, sest ühendatud Saksamaa parempoolsed poliitikud teadvustasid endale, et see seadus on uus peatükk Lääne õiguslikus mõtlemises, mis aga eriti Ameerikast lähtuvalt on laialdaselt aktsepteeritud, et meil kui kodanikel ühiskondliku olemise subjektidena on õigus informatsioonile oma isiku kohta. Juriidilises abrakadabras kõlab see mõiste "õigus teabelisele enesemääramisele". Kui minu kodumaa juristid tõid Saksa *Bundestag*'i ja ministriumide juriidilistesse debattidesse selle teabelise enesemääramise õiguse mõiste, tegi see lõpu vaba ühiskonna teiste sfääride huvidele.

Ka Saksamaa vabas demokraatias on ju erinevaid huviseid. Ka meil on salateenistused ja see peab nii ka jääma. Me vajame neid, sest meil ei ole mitte ainult korralikud kodanikud,

vaid ka äärmuslased, ja ma ei taha, et meie evangeelsed õppe-
nõunikud ja ülemõpetajad oleksid ainsad, kes võitlevad parem-
ja vasakäärmuslaste vastu. Nii et sellest ei tõuse mingit kah-
ju, kui demokraatial on ka veidi *Verfassungsschutz*'i või ka veidi
Bundesnachrichtendienst'i⁷, kui neid ainult hoitakse parlamen-
taarselt korralikult ohjes. Nood daamid ja härrad soovinuksid
väga meelsasti kasutada Stasi toimikuid hoopis teistmoodi kui
need, kelle meelest isikud, kelle kohta toimikuid peeti, pidid nüüd
olema ka toimikute peamiseks kasutajaks. Aga viitega isiku tea-
belise enesemääramise õigusele õnnestus parlamendidebattidesse
väga lihtsasti sisse viia iga kodaniku põhiõigused. Jah muidugi,
sa pead oma toimikut lugeda saama.

Ja nii on uude seadusse jälle sisse kirjutatud, et toimikuid
saab kasutada minevikku väga laialdaselt mõtestavaks poliitili-
seks, juriidiliseks ja ajalooliseks käsitamiseks. Selle korralda-
miseks moodustati institutsioon, sõltumatu asutus, mis ei allu
ühelegi ministrile, vaid ainult seadusele, ja peab väga täpselt täit-
ma seadusega pandud ülesandeid. Meil on väga palju toimikuid.
Hoolimata suuremahulisest toimikute hävitamisest Stasi poolt jäi
alles siiski rohkem kui 180 riulikilomeetrit toimikuid, mida säili-
tatakse Berliinis ja 14 allasutuses teistes linnades. Ja et me eelda-
sime, et saame väga palju avaldusi, moodustati ka suhteliselt suur
asutus, kus praegu töötab üle 3000 inimese. Seega juhatan ma
kõrgemat riiklikku asutust siseministri haldusalas 3000 töötajaga
4,3 miljoni avalduse lahendamiseks, mis me oleme saanud pärast
moodustamist.

Kust tulevad need avaldused? Umbes kaks kolmandikku neist
tuleb avaliku võimu institutsioonidelt, sest poliitilise mõtestava
käsitlemise mõiste all peame silmas, et me peame avaliku tee-
nistuse läbi valgustama — idablokis nimetatakse seda “lustrat-
siooniks”, — ent mitte sellepärast, et läbi viia “ekskommunisee-
rimist”. Kommunistide jälitamist ei planeeritud, selle eesmärgiks
on ainult nende isikute eemaldamine avalikust teenistusest, kes
peale partei liikmeks olemise ühinesid ka oma kaasmaalaste vas-

⁷Saksamaa Liitvabariigi asutused, mis vastavad umbes Eesti kaitse-
politseile ja teabeametile.

tu, see tähendab: tegid koostööd salateenistusega. Seadusega on lubatud kontrollida, kas kohtunikud, politseinikud, üldse kõik avalikud teenistujad ja rahvasaadikud, kuid ka kirikuametnikud, pole olnud salateenistuse mitteametlikud või isegi ametlikud kaastöölised. Seda ei olnud sugugi lihtne kindlaks teha, sest näiteks Ida-Saksamaa salateenistustes eksisteeris "eriülesannetega ohvitseri" instituut. Mõni nägi välja nagu professor, töötaski ülikooli juures nagu professor, sai ka oma professoripalka. Tegelikult oli ta aga hoopis salateenistuse ohvitser. Mõni nägi välja nagu evangeeliumi luteriusu kiriku piiskopkonna peajurist, oli aga tegelikult Riikliku Julgeoleku ohvitser. Nii juhtus suures Magdeburgi linnas, kus üks teatud härra Hammer oma meeldiva olemisega tegi sellist kirikukarjääri, et sai lõpuks SDV suuruselt teise piiskopkonna peajuristik. Samalaadseid juhtumeid oli majandus- ja kunstiringkondades ning need "eriülesannetega ohvitserid" olid ainult väike erand. Aga nendel, samuti nagu tavalistel ohvitseridel ja mitteametlikel kaastöölistel, ei tohi olla võimalust tegutseda avalikus teenistuses.

Te võite endale ette kujutada, et meil nagu teilgi oli suurem osa õpetajaid kommunistliku partei liikmed ja kuivõrd me nüüd peame niikuinii uuesti alustama suure arvu ametnikega, kes olid kõik need aastad tegelikult partei liikmed, ei taha me endi seas lisaks nendele näha veel ka salateenistuse spioone ja agente. 1990. aasta talvel sai minu kodulinna esimene tosin Stasi ohvitseri kooliõpetajateks. Meie, *Neue Forum*'i liikmete sellal sõnastatud loosungiga "Stasi tootvale tööle!" mõeldi tegelikult hoopis midagi muud. Me pidasime silmas Stasi ohvitseride töölesaatmist põllumajanduskooperatiividesse või sadamatesse või mäetööstusesse, aga mitte nende saamist õpetajateks, politseinikeks või kohtunikeks. Aga võimulolijad said sellest teisiti aru ja siis me pidime Rostockis korraldama veel ühe väikese revolutsioonilise järeltõuke, mis meil ka õnnestus.

Agas teistes linnades läks algusest peale nii. Seda me ei tahtnud, see tähendab: me tahtsime avaliku teenistuse piiratud uuendamist, mitte üleüldist. Seda me ette ei võtnud. See on tähtis, sest postkommunistid ütlevad praegu tihti, et see, mida me teeme, on üks nõiajahi viise. Siin saan ma vaid öelda, et nad eksivad rängalt.

Vastupidi, tegelikult on uus demokraatia SDV endisele nomenklatuurile väga palju vastu tulnud. Üks näide selle kohta: Ida-Berliini õpetajatest oli tubli viis, võib-olla isegi napilt kuus protsenti varem Riikliku Julgeoleku mitteametlikud kaastöölised — võib-olla oli neid siiski ainult 5%, mul ei ole see praegu üles kirjutatud — ja nendest vallandati poliitilistel põhjustel vähem kui 0,25%; võib-olla ei tahtnud Berliini liidumaa valitsus tülli minna Berliini suure postkommunistliku valijatemassiga. Nii vallandati avalikust teenistusest isegi vähem kui 0,25% endistest mitteametlikest kaastöölisest. Kui te nüüd ette kujutate, et peaaegu kõik endistest Saksamaa Sotsialistliku Ühtsuspartei liikmetest õpetajad töötavad õpetajana edasi ning pealegi tohivad Saksamaal ka endised parteisekretärid õpetajana edasi töötada, siis on see küll väga suuremeelne otsus. Seega ei lähe see läbi, nad peavad edasi töötama ja nii on Ida-Berliini lapsevanemad praegu sellises olukorras, saates oma lapsi kooli, et need seal demokraatiat õpiksid, kooli, kus praegu õpetab demokraatiat suur osa endistest parteiliikmetest õpetajaid, nende parteisekretärid ja rohkem kui 0,75% endistest nuhkidest. Ma võin teile ütelda, et see ei meeldi mitte igale idaberliinlasele. Mul on hea meel, et minu lapsed on juba kooli lõpetanud. Mul on neli last ja juba üks lapselaps. Ainus mu lastest, kes pärast 1990. aastat pidi abituriumi tegema, see tütar ütles mulle kolme aasta eest, kui ta riigieksameid tegi: “Isa, aga koolis on ikka veel SDV.” See tähendab, et keegi ei sunni enam *Freie Deutsche Jugend*⁸ mundrit selga ajama, ei ole enam lipurivistusi ega kommunistlikke loosungeid, aga kogu õpetamise meetod või viis, kuidas õpilastega ümber käiakse, või ka keeldumine minevikku tõrjumast ja sellest avalikult kõnelemast, annab kogu meie elule Ida-Saksamaal, eriti koolides, ikka veel tugeva sarnasuse möödunud süsteemiga.

Räägin seda sellepärast, et nagu te ehk kuulnud olete, on paljude sakslaste meelest mineviku ületamine liiga raske ja toimub nagu nõiajaht. See on vale ja sellel puudub igasugune alus. Mõistagi tuleb ette vaidlusi. Ja loomulikult tunnevad need inimesed, kelle

⁸Ida-Saksa “komsomol”, mis oli palju üle võtnud ka *Hitlerjugend*’ist.

kohta ajalehes kirjutatakse, et nad olid varem nuhid, end väga pahasti. Ent see, et koostööst Riikliku Julgeoleku Ministeeriumiga tohib avalikult kirjutada ajalehtedes ja teaduspublikatsioonides, kuulub minevikku poliitiliselt mõtestava käsitelu juurde. Igaühel, kes kogus varem mingi ajavahemiku jooksul Riikliku Julgeoleku jaoks informatsiooni, tuleb praegu sellega leppida, et tema nime võib ajalehes sellega seoses nimetada. Varem, diktatuuri ajal võisid need inimesed oma koostöö tõttu salateenistusega nautida teatud eeliseid. Praegu on neid inimesi umbes 1–2% elanikkonnast — inimesi, kes vastutavad täna oma koostöö eest salateenistusega sellega, et nad peavad lubama diskussiooni selle üle.

Parlamendiliikmed pidid selle otsuse langetamisel valima kahe väärtuse, salateenistuse informaatorite isikuõiguste ja nende ohvritelt röövitud väärikuse vahel ning parlament langetas otsuse diktatuuri ohvrite huvides. Ma rääkisin äsja parlamendi vaadete muutumisest rõhutatud elanikkonna enamiku kasuks. Selle panusega Saksamaa seadusandlusse tunnetas Saksamaa parlament midagi sellest emantsipeerivast ja partitsipeerivast panusest, mille oli andnud 1989. a Ida-Saksamaa demokraatide liikumine, mis ei orienteerinud end mitte valitseva klassi huvidele, vaid allasurutud enamusele röövitud isikuõigustele ja õigusele vabadusele, see on kodanikuõigustele. On väga kurb, et osa Lääne-Saksamaa vanadest vasakpoolsetest seda panust ei mõista ja parlamendi otsust niiviisi esitab, nagu oleks see olnud midagi kahjulikku. Näiteks kui te räägite mõnede publitsistidega, nagu Günther Gauss, või kuulate suurt kirjanikku Günther Grassi, kes leiavad, et minu asutuse töö olevat siiski väga raske ja väga problemaatiline. Kommunistide võimu tõelist delegitimeerimist suudavad mõned “valgustamata” vasakpoolsetest taluda ainult suurte raskustega.

Ja seda hädavajalikum on, et me tunnetaksime põhjalikult seda tsiviliseerivat edusammu, mis seisneb selles, et need, kes olid kunagi rõhutatud, saavad nüüd täiesti avalikult kõnelda rõhujate võimustrateegiast ja võimutehnikast — sõltumata sellest, milliste ideoloogismide ja ideoloogiate varju valitsejad end peitsid. Ja see saab olema erakordselt tähtis näha ka hiljem kogu täiuses seda informatsiooni, mis on salateenistuse toimikutes. Need toimi-

kud on nagu negatiivse poliitika mälestusmärk ajast, kui üksikisik polnud mitte keegi, valitsejate vähemus oma võimuambitsiooniga oli aga kõik. Tõend ühest eelmodernistlikust ajast, kaasaja eelsest poliitikastiilist, mis põhimõtteliselt vastab absolutistlikule võimutaotlusele. Ma arvan, et sellest seisukohast olid sakslased asja korralikult läbi arutanud, kui nad lubasid avalikus meediadiskussioonis ka faktide, sealhulgas isikute kohta olemasolevate faktide kasutamise. Et nad lubasid ka teadlastel neid toimikuid kohe kasutada ja mitte alles pärast 30-aastast ooteaega. Demokraatlikes süsteemides kehtib ju reegel, et isikuid puudutavat informatsiooni sisaldavaid toimikuid saab kasutada alles pärast piiranguga määratud aja möödumist. Ka täna on siin meie hulgas mõned arhiiviteaduse kompetentsed esindajad ja see on tõepoolest nii, et tänases demokraatias peab selline reegel kehtima.

Jah, on vajalik, et isikuid puudutavate toimikute kasutamisel oleks ette nähtud aeg, kui toimikute kasutamine on piiratud. Aga me võime väga hästi küsida, kas sellised kasutuspiirangud peaksid käima ka toimikute kohta, mis pärinevad säärasest poliitikaajastust, kui normid, mis kehtivad õigusriigis, ei kehtinud; eriti peame me sellise küsimuse viima selliste riikide poliitikasse, kus riiklikest või rahvuslikest põhjustest lähtuvalt tehakse katset jätkata riigi kontinuiteeti. Näiteks on see olnud probleemiks Poola debatis. Poolas oli riigi ja salateenistuse informatsiooni kasutamise lubamine kohe pärast "pööret" patriootilistel põhjustel põhimõtteliselt väga komplitseeritud. Riikides, kus etatistlik või rahvuslik mõtteviis on tugevam, tõukuvad üksikisiku huvid selle tõttu väga kergesti tagaplaanile. Ungaris ja Poolas on peetud väga huvitav debatt, milles me näeme, et liigutakse siiski Saksa suunas, sest kogu Lääne-Euroopa ja anglosaksi mõtteviisiks selles küsimuses on üksikisiku õiguste tugevdamine riiklike institutsioonide õiguste arvel. Lääne demokraatiade õiguslik areng viimase 40 aasta jooksul on sisaldanud endas üksikisiku õiguste jätkuvat tugevnemist riiklike institutsioonide õiguste arvel. See on väga hea ja demokraatlik pind, millele me praegu saame kindlalt toetuda, eriti näete seda andmekaitseõiguses. Seegi on tsivilisatsiooni edusamm ja meie suur saavutus ning sellepärast räägin ma ka nii suure rõõ-

muga meie praktilisest tegevusest, ehkki see tekitab loomulikult endistele valitsejatele probleeme.

Omaaegsed valitsejad on nüüd muidugi kurvameelsed. Neile paistab olevat täiesti teadmata, et sellise kurbuse tekitamine ongi revolutsioonide mõte. Ja on tõeliselt ebameeldiv, et Läänes on inimesi, kes tunnevad end võimust ilmajäetute kurvastuse pärast süüdlasena. Et uutes demokraatiates peetakse väga käremaid kõnesid ja et režiimi, mis pole end kunagi legitimeerinud, teadlikult ja teadvustatult delegitimeeritakse. Sellepärast ka see debatt. Mis põhimõtteliselt on ka vaidlus. Aga ma ütlen endale, et võib-olla on see vaidlus praegu siiski parem kui süü ja poliitilise läbikukumise mahavaikimine, mis oli sakslastele omane pärast sõda.

Kas on siis kiiduväärne, et sakslased on unustanud raamatu, mille neile kirjutas nende suurim sõjajärgne filosoof Karl Jaspers? Kohe pärast sõda kirjutas ta õhukese raamatu, mida küll tegelikult igauks oleks võinud lugeda. See raamat on *Die Schuldfrage*. Ta kirjutab selles väikeses raamatus, et süü tuleb ilmsiks eri dimensioonides: moraalse, metafüüsilise ja kriminaalõigusliku süü ning poliitilise vastutusena. Iga süü dimensioon vajab eraldi instantsi sellest süüst ülesaamiseks. Kriminaalõigusliku süü puhul on selleks instantsiks kohus. Moraalse süü instantsiks on kaasini-mene, kelle ees me süüdi oleme. Poliitilise vastutuse instantsiks on avalik debatt, mis väitleb üksikisikute või gruppide vastutuse üle, ja metafüüsilise süü instantsiks on meie suhe jumalikuga. Kui ühiskond väitleb süü üle, on see väitlus erakordselt raske, kui ei teadvustata, et süül on mitu mõõdet. See raske hüpoteek lasub näiteks Lõuna-Aafrika mineviku ületamise meetodil, töö- ja lepituskomisjonil. Ühe usuteadlase jaoks, kes ka mina varem olin, on selles oma veetus ja samal ajal ka immanentne probleem, kui pole selge, milline süü dimensioon nimelt tuleb ületada selles instantsis. Loomulikult ei taha me tõelda nendega, kes lähevad seda teed. On nii, et pärast kokkuleppe teel tehtud revolutsiooni peab tegema teistsuguseid poliitilisi otsuseid kui pärast tegelikke revolutsioone. Kui Franco võimust loobus, ei andnud ta seda niisama käest. Kui Pinochet, Videla ja teised poliitilised hulgused oma võimust loobusid, lasksid nad endale selle loobumise eest midagi maksta. Amnestia või armuandmise. Midagi sellist. Kui

aga ühiskond on kodusõja käigus nii lõhestatud, et tehtud roimade loetlemine tooks endaga kaasa uue veresüü, uued roimad, siis võiks tõesti öelda “jah” vaikimispoliitikale.

See aga polnud Saksamaal ega tegelikult ka teistes Euroopa postkommunistlikes riikides üldse mingi oht. Ei olnud mitte mingit kodusõda, oli vaid valitsejate sõda rahva vastu. Kord kuum ja kord külm. Ja see on allasurutute hämmastav, tegelikult täiesti imestamapanev rahuarmastus, piinatute ja rõhutute suuremeelsus, et sellest vaikitakse. On peaaegu nii, et endised rõhutatud janunevad rohkem lepituse järele kui endised süüdlased. Niipea kui mõni viimastest pisutki sõbralikku nägu teeb, katsuvad paljud ohvrid juba kiiresti oma käe lepituseks sirutada. Lepitus aga, mõtlen ma, funktsioneerib ainult siis, kui seda mõistetakse protsessina. Mitte ükski president, mitte ükski piiskop ei tohiks öelda: “Leppige nüüd ilusti ära. Vaadake üksteist armsasti ja olge üksteise vastu head.” See oleks atitüüd. See oleks tühi žest. Kui me vaatame Piiblit või ka tegelikku elu, siis lepitus on alati mitme sammu tagajärg. Esimeseks sammuks on, et endine tegija aktsepteerib fakte ja asjaolusid, eriti neid, mille eest ta isiklikult on vastutav. Ta peab jaatama tõelist tegelikkust. Teine samm, kahetsus või religiooni keeles patukahetsus, oleks avalik poliitiline tahteväljendus, et need vead mitte kunagi ei korduks. Ja kui mõlemad sammud on tehtud, siis annavad need, kes varem olid kannatanud nende inimeste tõttu, hämmastavalt kiiresti ja hämmastavalt suuremeelselt andeks. Andeksandmine järgneb kohe ja vahetult, kui on astunud tõe pinnale. Mitte alati valutult, tihti pisaratega, aga see saab teoks. Andeksandmist ei järgne, kui kangekaelselt vaikitakse või kui varem valitsenud isikud toovad poliitikailma eelnenut õigustavaid legende. Omaaegsed võimurid tahavad meile täna uuesti õpetada, et sotsialism oli siiski tegelikult hästi mõeldud ja ka toimis täitsa hästi. Nad võivad seda rahulikult teha. Aga ükskord muutuvad sellise argumentatsiooni võltselemendid raskeks koormaks nende enda hingel. Me paljastame need legitimatsiooni taotlejad valed palju varem, kui nad suudavad iseennast neist vabastada, aga neile endile läheb see nii väga korda. Seetõttu me vajamegi atmosfääri, kus kehtiksid faktid ja kus võib eeldada, et

inimene suudab end ise defineerida võimelisena olema ekslik ja võimelisena olema süüdi.

Ma proovisin teile selgitada, veidi ka ajaloolis-filosoofilisi seisukohti kasutades, miks meie Saksa tee mineviku ületamisel on võib-olla kasulik. Ma pole siia tulnud mitte selleks, et jagada teile teie poliitilise praktika jaoks retsepte. Aga ma mõtlen, et teil on ehk huvitav kuulda, et miski ka nõnda funktsioneerib. Pärast toimikute avamist ei ole selle tõttu toime pandud ühtegi mõrva ega tapmist ja me oleme läbi töötanud enamiku meile esitatud 4,3 miljonist avaldusest. Võib-olla ei tahaks mitte igaüks teada, kes on teda reetnud. Minu tegelikult mitte väga paksus toimikus, selles on võib-olla 1200 lehekülge, on nimetatud 12 kuni 14 Stasi mitteametlikku kaastöölist, kes töötasid minu vastu. Homme kohtute siin härra Mothesega⁹ Schwerinist, kes on palju noorem kui mina, aga juba nüüd meie seas. Ma usun, et tema toimik on palju paksem, sest noorema mehena oli tema üsna häbematu. Ja kui me mõtleme vanemate häbematute peale, nagu luuletaja Wolf Biermann¹⁰, siis võime endale ette kujutada, et me saaksime tema toimiku siia ruumi tuua ainult serviti. Tuhanded paberilehed üheainsa inimese kohta. Jah, loomulikult ei taha igaüks seda teada, ei peagi tahtma, aga ta peaks tohtima seda tahta.

Küllap on inimesi, kes ütleksid Vera Wollenbergerile, endise SDV dissidendile, kes on nüüd jälle tagasi võtnud Vera Längsfeldti nime, et "oleksid sa jätnud need toimikud ometi vaatamata". Tema juhtus nii, et ta avas need toimikud ja luges, et tema oma mees ja kahe kena lapse isa oli riikliku julgeoleku mitteametlik

⁹Joern Mothes oli 1999. a Mecklenburg-Vorpommerni liidumaa Stasi toimikute volinik.

¹⁰Wolf Biermann (sünd. 1936), luuletaja ja laulja, oli tuntuimaid SDV teisitimõtlejaid. Sündis Hamburgis töölisperekonnas, mõlemad vanemad olid kommunistid, isa oli juut ja hukkus 1943. a Auschwitzi koonduslaagris. 1953. a asus ta Ida-Saksamaale, õppis majandust, filosoofiat ja matemaatikat, lõpetas Berliini Humboldti ülikooli. Töötas teatris Berliner Ensemble, hiljem asutas Berliini Prenzlauer Bergi linnaosas teatri "b.a.t.", mis keelati 1963. a. 1965. aastal keelati kõik tema esinemised ja tema teoste avaldamine, mis sellest alates levisid käsikirjade ja lindistustena. 1976. a saadeti SDVst välja, elab Hamburgis.

kaastööline. Vera Wollenberger pisteti SDVs pokri ja teda üle kuulanud Stasi ohvitser oli samal ajal tema mehe kontaktohviter. Tema mees ei informeerinud Riiklikku Julgeolekut dissidentide kõikvõimalikust tegevusest sugugi mitte sellepärast, et ta nii halb oli, hoopiski mitte, ta mõtles seda ainult hästi. Jah, ta tahtis Stasi meestega veidi rääkida ja ei olnud kuni 1992. a 2. jaanuarini valmis sellest oma naisele sõnakestki ütleva. Seda möönma ja temalt võib-olla andeks paluma. Oleks ta seda teinud, oleksid nad küllap praegugi veel abielus. Kuid ta ei teinud seda ja nii ütles tema naine: “Sellise mehega ei saa ma enam abielus olla.” Siis oleksid öelnud paljud meie truudest alalhoidlikest kristlastest: “Oh, oleksid sa ometi need toimikud rahule jätnud, siis võiksid veel ikka kenasti abielus olla.” Selge, muidugi võib ka nii öelda. Aga saab ka öelda: “Ma olen ise oma otsuste peremees ja ma tahan ise otsustada, kellega koos ma elan ja suren.”

Seda teed on Saksa seaduseandja nüüd läinud. Ta ei sunni kedagi. Võite päevast päeva uneleda õndsas teadmatuses ja võite minna vaevalises teadmises poliitilise ja isikliku valgustuse teed. Või võite üritada mingisugust mikstuuri neist mõlemast. Kuid teil on vabadus ja ükski valitsus ei määra teile, millised vabadused teil nimelt on. See on eriline. Vaadake, ja see isegi funktsioneerib, toob endaga kaasa veidi lärmi, aga tüli diktatuuriga hüvastijätmisel on parem kui häbelik vaikimine, mida sakslased pärast sõda nii hästi oskasid. Alates sellest, kui nad diktatuuri üle veidi vaidlevad, tunnen ma end sakslane olles veidi paremini, sest kes *keep-smiling*-viisil diktatuurist loobub, seda ei saa ju täielikult usaldada — või mis?

Ma tänan teid.

JOACHIM GAUCK, kes oli 1990–2000 Saksamaa Liitvabariigi Stasi arhiivide peavolinik (*Bundesbeauftragter für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik*), sündis 24. I 1940 Rostockis, õppis usuteadust, oli pärast ordineerimist kirikuõpetaja Rostocki Maarja koguduses. Oli ka Rostocki noorteõpetaja ja juhtis Mecklenburgi kirikupäevade korraldamist. Ame-

tikohustused tingisid tema järjest kriitilisema ja ründavama hoiaku inimõiguste, rahuliikumise ja keskkonna küsimustes, nii et temast sai SDV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi jälgimis- ja distsiplineerimismeetmete objekt. 1989. a oli ta Rostocki *Neue Forum*'i asutajate seas ja Saksamaa Sotsialistlikule Ühtsusparteile kirikliku ning avaliku vastupanu organiseerijaid. 1990. a valiti ta SDV Rahvakoja liikmeks ja Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi laialisaatmise erikomisjoni esimeheks. 3. X 1990 nimetati ta ühinenud Saksamaa liidupresidendi ja liidukantsleri poolt liiduvalitsuse erivolniku ametikohale (*Sonderbeauftragter der Bundesregierung für die personenbezogenen Unterlagen des ehemaligen Staatssicherheitsdienstes*). Pärast Stasi toimikute seaduse vastuvõtmist Saksa liidupäeva poolt 1991. a lõpus muudeti tema tiitel praegu kehtivaks ja määrati tema asutuse residentsiks Berliin. 21. IX 1995 valis liidupäev ta tagasi, 3. X 1995 nimetati teiseks ametiajaks ametisse. 20. I 1999 valis Rostocki ülikool ta oma audoktoriks.

HEEBREA PIIBLI MÕJU INIMÕIGUSTELE

Eckart Otto

Tõlkinud Amar Annus

1. SISSEJUHATUS

Meie moodsale ajale on iseloomulik inimõiguste, s.t iga inimolendi soost, sotsiaalsest seisundist ja päritolust sõltumatute põhiõiguste sätestamine seadustena ning see on valgustusaja vili. Inimõiguste idee on siiski palju vanem, see on sündinud klassikalise antiigi filosoofilistes koolkondades, eriti stoikute juures. Valgustuses võeti need ideed taas kasutusele. Kuid on siiski ka teine allikas inimõiguste ideede tekkimisel ja arenemisel: heebre Piibel ja selle poliitiline mõju. Selle mõju inimõiguste sätestamisel on väga sageli tähelepanuta jäetud kirikute kriitilise hoiaku tõttu valgustusse sellisena, nagu seda esitati kaheksateistkümnendal ja üheksateistkümnendal sajandil. See tähendab, et kirikud näivad olevat kriitilised ka inimõiguste suhtes. Kuid arutus inimõiguste teemal jääks nõrgaks, kui jätta kõrvale üks nende kõige olulisemaid allikaid.

Kui me käsitleme inimõiguste teemat, siis me käsitleme ennekõike seda, kui kindel on, et neid tunnistatakse tulevikus. Ükski

Human Rights: The Influence of the Hebrew Bible. — *Journal of Northwest Semitic Languages*, vol. 25, no. 1, 1999, pp. 1–20.

Avaldatakse autori loal. Kirjandusviiteid on autoriga kooskõlastatult kärbitud. Artiklis esinevad tõlked akadi keelest on tehtud A. Annuse poolt, piiblitõlked pärinevad 1998. aasta eesti Piiblist.

sajand pole kuulutanud ega tunnistanud inimõigusi nii kõikehõlmavaks kui meie oma ja samal ajal pole ükski sajand neid nii julmalt rikkunud. Kõige verisem sajand on meie oma. Inimõiguste idee lätete käsitlemine tähendab kaudselt ka nende tulevikuga tegelemist, sest ajalookirjutamine on omamoodi prohvetlus, mis otsib tulevikku minevikust, nii nagu muistse Lähis-Ida inimesed otsisid oma tulevikku endi minevikust.

1966. aastal võttis ÜRO Peaassamblee vastu kaks inimõiguste alast "tahvlit". Esimene loetles moodsate Lääne konstitutsioonide klassikalised tsiviilõigused, õigused, mis kindlustavad poliitilise osaluse ja isikliku vabaduse; teine "tahvel" käsitles rahvaste majanduslikke, sotsiaalseid ja kultuurilisi õigusi. Esimene loetles inimõigusi, nagu orjuse ja piinamise keeld, usuvabadus, sõnaja trükivabadus, üldine valimisõigus jne. Need tsiviilõigused on eelkõige eraisiku õigused, mida tuleb kaitsta avalike asutuste ja institutsioonide sekkumise eest.

Küsimus sellest, mis seadustab üksikisiku nõudluse olla riigi eest kaitstud, tundub mulle olevat inimõigustealaste väitluste üks põhiküsimustest. 1948. aasta Ühinenud Rahvaste deklaratsiooni järgi lähtuvad inimõigused inimväärkuse mõistest ja on ka selle kaudu ühtlasi legitimeeritud; see mõiste on tuletatud inimese loomusest ratsionaalse olendina. Seesuguse loodusseadusest tuletatud argumendi nõrkuseks on tõsiasi, et inimese mõistus on ambivalentne, ajalooliselt vahendatud fenomen, millega ei ole võimalik legitimeerida positiivset õigust. Kõige julmemad inimõiguste rikkumised on esinenud inimhõimuse nimel. Teiseks põhiküsimuseks on riigi funktsiooni ja loomuse küsimus. Sellega on seotud ka küsimus riigi pretensioonide piiridest üksikisikule. Kus on see piir, millest alates see ületab oma volitused ja muudab oma liikmetele rahu ja edukust garanteeriva positiivse funktsiooni negatiivseks?

Piirjooned üksikisiku ja riigi õiguste ning nõudmiste vahel on alati olnud ebakindlad. Need on olnud arutluste objektiks, vaieldavad ja rasked määratleda, seda nii vanaajal kui praegu. Inimestel on alati palutud otsustada, kas riik peaks olema kõikehõlmav organisatsioon ja vahend, mis kindlustab üksikisikule täisväärtusliku elu, või tuleks kõik üksikisiku soovid, ihad ja ka-

vatsused ohverdada riigi heaks. See dilemma on kõige paremini dokumenteeritud ühe Esimese maailmasõja sõjamemoriaali raidkirjas Saksamaal: "Saksamaa peab elama, isegi kui meil tuleb surra". Sellel vaatepunktil ei ole mitte ühtegi muud mõistuslikku või moraalset põhjendust kui riigi enese huvid. Aga kuidas peaks riigi võim olema piiratud ja selle kuritarvitamine välditav? Vastupidise arusaama järgi on mõistus ja moraal sätestatud riigist sõltumatult ja sellele eelnevalt, nõnda et riiki tuleks vaadelda nende kehasuse ja esindajana. Arusaam, mis ootab mõistuslikkuse ja moraali sätestamist riigilt, on enamikul juhtudel olnud seotud pessimistliku vaatega inimlikkusele, mis ei hinda inimolendeid võimeliseks sobivalt käituma, kui nad on oma loomulike võimete meelevallas.

Muinas-Egiptuse mõiste *ma^cat* ametliku Egiptuse usulise ideoloogia põhimõistena on üks kõige muljetavaldavam ja selgem näide, mida on minevikus kasutatud legitimeerimaks riigi kõikehõlmavat võimu, nii nagu seda esindas Egiptuse kuningas (Assmann 1990). Jumalanna *Ma^cat* esindas jumalikus vallas neidsamu universumi õigluse ja korra aspekte, mida poliitika vallas esindas Egiptuse kuningas. Ilma riigita ja lahus riigist ei võinud olla mingit õiglust maailmas, see tähendab õiglust *iustitia connectiva* [ühendava õigluse] mõttes, mis tähendab, et solidaarsuse tegudele vastatakse solidaarsusega (Assmann 1990: 58–91). Ilma riigita variseks solidaarsus kokku ja "saamahimu" (Egiptuse *ḥwn-ib*) isekuse tähenduses võtaks võimust, ning seda mõtet tundus kinnitavat ka vana-Egiptuse ajaloo esimene vaheperiood. Heebrea Piibel seevastu kutsus Egiptuse riiki sellest pretensioonist hoolimata "orjusekojaks", mis näitab, et ka muinasajal vastati väga mitut moodi küsimusele, mis konstitueerib ideaalset riiki.

Millised olid alternatiivid? Muistsete Lähis-Ida riikide ideoloogiat uurides võiks arvata, et Atika demokraatia esindab vastandlikku arusaama. Pärsia kuninga Dareios I monumentaalraidkirjades väitsid ahhemeniidi kuningad, et nad võtsid vastu oma valitsusameti jumal Ahuramazdalt, maailma loojalt (Koch 1996: 143j). Nende valitsemisel maailma üle oli nende väite järgi ontoloogiline alus jumalikus maailmas ja vastas maailmakorrale (*arta-*), mis läks tagasi maailma loomiseni. Innustatuna

maailma dualistlikust tõlgendamisest arvati, et kuningas vallutab jäägitult kõik kaose negatiivsed jõud (*draga-*) ja saavutab oma eesmärgid, mis eeldati olevat ka Ahuramazda omad (Ahn 1992). Need ei pidanud kehtima ainult Pärsia rahva jaoks, vaid kõikide rahvaste jaoks üle maailma: Suur Jumal oli määranud igale maailma (*gathru-*) rahvale teatava regionaalse ja kultuurilise kuuluvuse, keskus aga asus Persepolis. Pärsia kuninga seadused (*data-*) pidid olema rahvaste universaalse korra alalhoidjaks. Atikalik demokraatiaideaal oli vastandpositsiooniks Pärsia tsentraliseeritud riigi ideoloogiale, mis pidanuks hõlmama kogu maailma rahvaid. Kreeka-Pärsia sõjad kujutasid endast võitlust kahe erineva riigivõimukontseptsiooni vahel (Meier 1995: 108–181).

Kuid *isonomia* [võrdõiguslikkuse] idee ja Herodotose sallivuse *isegôria* idee ei olnud ainus ja otsustav inimõiguste idee "häll", sest need ei andnud avaliku võimu piiramisele üksikisiku õiguste kasuks mingit põhimõtet. Mitte ainult see, et naistel ja orjadel polnud lubatud osaleda demokraatlikus otsuste tegemise protsessis, mis piiras käsitust demokraatiast Ateenas, vaid enamgi see tõsiasi, et ei olnud ühtegi ajendit hoida lahus "ühiseid asju", mis olid demokraatlike otsuste objektiks, ja üksikisiku südametunnistuse isiklike otsuseid, mis ei tohiks alluda ühelegi enamusele. See eristus on säilinud ka heebrea Piibli tekstides. See fundamentaalne eristus oli Juuda intellektuaalide saavutus nende võitluses Assüüria hegemoonilise võimuga. Piibli ja klassikalise Kreeka motiivide kokkuvool kuueteistkümnenda ja seitsmeteistkümnenda sajandi Hollandis ja Inglismaal olid otsustavaks inimõiguste kontseptualiseerimise ajaloo ja kujunemise seisukohalt. Need kaks allikat täiendasid kriitiliselt teineteist. Demokraatia idee oli kriitiliseks vastukaaluks puritanistlikule veendumusele, et isegi igapäevaelu pisasjad tuleb viia vastavusse Jumala tahtega, nii nagu Piiblis on ilmutatud. Teiselt poolt täitis Piibel vajalikku ülesannet demokraatlike otsuste piiramisel üldiste asjadeni, jättes välja südametunnistuse otsused ja üksikisiku põhilised väärtused avalikus elus. Kuid sellel kokkuvoolamisel ei oleks õnnestunud edendada inimõiguste ideed, kui avaliku võimu piiramise ideel ei oleks olnud allikat ainuüksi heebrea Piiblis.

2. ME PEAME KUULETUMA PIGEM JUMALALE KUI INIMESELE. INIMÕIGUSTE ESIMENE "TAHVEL": ÜKSIKISIKU TSIVIILÕIGUSED

Kaheksas ja seitsmes sajand eKr ehk uus-Assüüria periood oli heebrea Piibli kujunemisel esimene otsustav faas. Deuteronoomiumi (5. Moosese) raamat kui vastuprogramm Assüüria riigi-ideoloogiale valgustas erinevate ideede antagonismi sellest, milline riik peaks olema. Assüüria kuninglik ideoloogia on väga hästi illustreeritud Assüüria kuninga Assurbanipali (valitses 668–630 eKr) kroonimishümnis, mis on säilinud ühel tahvilil Berliini Ees-Aasia Muuseumis (Livingstone 1989: 26j):

Tõstku Šamaš, taeva ja maa kuningas,
sind nelja maailmaääre karjaseametisse!

Pikendagu Aššur, kes on andnud sulle valitsuskepi, sinu päevi ja aastaid!

Tee avaraks maa oma jalgade ette!

Šērū'a¹ ülistagu [sinu nime] su jumalale!

Nõnda nagu vili ja hõbe, õli, Šakkani kariloomad ja Bariku sool on hüvad²,

olgu Assurbanipal, Assüüria kuningas hüva [oma] maa jumalate silmis.

Kõneand, arusaamine, tõetunne ja õiglus antagu talle kingituseks!³

Ostku Aššuri [rahvas] ühe seekli hõbeda eest 30 kor'i vilja,

ostku Aššuri rahvas ühe seekli hõbeda eest 3 sea'd õli,

ostku Aššuri rahvas ühe seekli hõbeda eest 30 miinat villa!

Väike kõnelgu ja suur kuulaku,

suur kõnelgu ja väike kuulaku!

Üksmeel ja rahu seatagu Aššuri maal!

¹Šērū'a on Assüüria jumala Aššuri abikaasa, mõnede muude allikate järgi aga hoopis tema tütar. Mesopotaamia kuninga legitimeerimisel oli sageli vajalik jumala abikaasa eestkoste.

²Šakkan oli kariloomade kaitsejumal, Bariku on ühe linna nimi.

³"Tõe(tunde) ja õigluse" (*kittum u mišarum*) kui terminite kohta vt lähemalt *Muinasaja seaduskogumike antoloogia*, Tallinn: Varrak, 2001, osa I. 1. Tlk.

Aššur on kuningas, Aššur on tõesti kuningas,
Assurbanipal on Aššuri [esindaja], tema käte looming!
Kindlustagu suured jumalad tema valitsemise,
valvaku nad Assurbanipali, Assüüria kuninga [elu],
andku nad talle sirge valitsuskepp oma maa ja rahva laiendamiseks.
Tema valitsus uuendatagu, kinnitagu nad tema kuningatroon igaveseks!

Nad õnnistagu teda igal päeval, kuul ja aastal ja kaitsku tema valitsemist!

Tema aastail (tulgu) taevavett taevast ja üleujutust allikast!

Pikad päevad, rohkuse aastad,

tugevad relvad, pika valitsemise, külluse aastad, hea nime,

hea kuulsuse, südamerõõmu ja südameõnne, head ended,

kõikide teiste kuningate juhtimise andke meie isand Assurbanipalile!

Kui ta on öelnud õnnistuse, pöördub ta viirukipanni värava poole, mis on Šamaši ees ja õnnistab⁴:

“Anu on andnud tema krooni, Enlil on andnud tema trooni,

Ninurta on andnud tema relva, Nergal on andnud tema hiilguse,

Nusku on saatnud saadikud ja pannud seisma tema ette.

Kes kuningaga räägib reeturlikult või petlikult,

kui ta on ülik, siis tapetagu ta sõjariistaga, kui ta on rikas, jäägu ta vaeseks.

See, kes kuningale oma südames kavatseb kurja,

Erra oma mahanottiva katkuga võtab sihikule tema pea.

Kes kuninga kohta oma südames lausub sobimatuid asju,

tema juureks on tuuleiil ja tema riideks on risu.

Kogunege, kõik taeva ja maa jumalad,

ja õnnistage Assurbanipali, mõistlikku inimest,

täitke tema käed sõja- ja tapluseriistaga,

andke talle mustapealine rahvas⁵, et ta tehtaks nende karjaseks!”

See kroonimishümn ei jäta kahtlustki, mis legitimeeris Assüüria kuninga valitsusameti: mõte sellest, et ta oli jumalate, esmaselt

⁴See lause kuulub rituaalsete juhiste hulka ja ei ole tingimata osa hümnist.

⁵“Mustapealised” tähendab “kõiki inimesi” ehk siis inimkonda.

jumaliku kuninga Aššuri “esindaja” (*šalmu*). Kindlat seost Assurbanipali ja Aššuri valitsemise vahel kuulutatakse sõnadega, mis moodustavad Assüüria kuningaideoloogia keskme:

Aššur on kuningas, Aššur on tõesti kuningas,

Assurbanipal on Aššuri [esindaja], tema käte looming!

Kuninga valitsemist ei legitimeerinud mitte mingis mõttes Assüüria rahva tahtmine, vaid maa jumalate heakskiit. Nemad kinnitavad (*šakānu*) kuninga valitsuse (*palû*), mis peab laiuma üle kogu maailma ja kõikide rahvaste:

Tõstku Šamaš, taeva ja maa kuningas,

sind nelja maailmaääre karjaseametisse!

Kroonimishümnile järgneb kuninga kultiline palve (*tākultu*). Viis Mesopotaamia väljapaistvamat jumalat peaksid oma jumalikud võimed üle kandma Assurbanipalile. Jumal Ninurta peab andma oma relva, see viitab kuningluse müütilisele dimensioonile. Niinimetatud Anzû-müüdis alistab Ninurta jumal Anzû, kes oli häirinud jumaliku panteoni kooskõla ja korda, varastades Enlililt Saatuste Tahvli (Lambert 1986: 55–60). Assurbanipal peab olema sellele vastavalt *Ninurta redivivus* ja alistama kaose, see tähendab rahvad ja rahvused, kes keelduvad allumast Assüüria kuningale. Nõnda lõpeb see *tākultu*-palve sõnadega:

Täitke tema käed sõja- ja tapluseriistaga,

andke talle mustapealine rahvas, et ta tehtaks nende karjaseks!

Assüüria kuningaideoloogia, mis tõlgendas poliitikat kui loomistööd kaose alistamise tähenduses, ergutas imperiaalse laienemise poliitikat. See postuleeris antiteetiliselt sõja ja kaose, mitte sõja ja rahu. Sõda oli seetõttu teatav “jätkuv loomine”, *creatio continua* (Oded 1992). Assüüria ülemvõimu maailmas peeti ainsaks mooduseks kõikide rahvaste jaoks elada rahu, üksmeeles ja sotsiaalses õigluses — selle ideoloogia paradoksina tähendas vasalliriikide tribuudimaksmine õiglase maailmakorra tunnustamise nendepoolset väljendust.

“Kõneand, arusaamine, tõetunne ja õiglus” kuninga annetena olid jumalate poolt tagatud ja pidid olema Assüüria ning kõigi teiste rahvaste heaolu allikaks. Vilja, õli ja villa hinnad oodati olevat

erakordselt madalad ja stabiilsed, sellal kui kuningas astus oma valitsusametisse. Sellised väited olid väga sageli ainult kuninglik propaganda, kuid me teame, et Assurbanipali kroonimine langes kokku ebatavalise majandusliku õitsengu perioodiga. Selleks et edendada sotsiaalset õiglust Assüürias, võis Assüüria kuningas ühendada oma trooniletõusmise ja kroonimise võlgade lunastamise ja sotsiaalse ennistamise aktiga, mida kutsuti (*an-*)*durāru* aktiks (Otto 1997: 26–63; Otto 1999) ja millel oli vana-Babüloonia prototüüp (Olivier 1984: 107–114).⁶ Kuid Assurbanipali kroonimise hümnis ei oodata kuningalt ainult sotsiaalse õigluse garanteerimist, vaid ka sõna- ja kommunikatsioonivabaduse edendamist Assüüria ühiskonna sees. Need ootused ületaksid igasuguse sotsiaalse ja poliitilise hierarhia ning kõik rikkuse ja vaesuse kihistused:

Väike kõnelgu ja suur kuulaku,
suur kõnelgu ja väike kuulaku!
Üksmeel ja rahu seatagu Aššuri maal!

Assüüria kuninga valitsemine oli eelduseks selle ideaalse ühiskonna kirjeldusele hierarhiaüleselt kommuniqueeriva kogukonnana. Selle ideaalse ühiskonna paradoks oli tõsiasi, et kuninga valitsemine pidi olema hierarhiateta ja võrdõiguslikult kommuniqueeriva ühiskonna allikaks⁷, millest järgnes, et kuningas oli sellest kogukonnast välja jäetud mitte ainult kui osaleja, vaid ka kriitilise arutluse teemana. Igasugune kuninga ja kroonprints'i kritiseerimine oli rangelt keelatud, isegi kuningliku perekonna sees. Kuningas kehastas kõiki kohaseid võimalusi edukaks eluks. Tema valitsemise legitiimsuse küsimuse alla asetamist ei vaadeldud

⁶Vt *Muinasaja seaduskogumike antoloogia*, Tallinn: Varrak, 2001, I.2–I.3. *Tlk.*

⁷See muistne vorm erineb kõikidest moodsatest kommuniqueeriva kogukonna ideaalsetest tüüpidest *herrschaftsfreier Dialog*'i (J. Habermas) tähenduses, mis on tüüpiline Valgustusajale. Seda ei tuletatud mõistusest kui inimloomuse olulisest küljest, vaid kuninga jumalikest annetest, nõnda säilis paradoks, et kahte tüüpi inimolendite hierarhia — kuningas ja ülejäänud inimkond (vt allpool) tekitas kõikehõlmava sotsiaalse hierarhia.

mitte ainult kui pöörasust, vaid ka kui mässu ja kaose müütiliste jõudude kehastamist, need aga tuli alistada ja ära kaotada iga hinna eest, sest need kujutasid ohtu maailmale. Assüüria kuninga Assarhaddoni (valitses 680–669 eKr) lojaalsusvande järgi tema või tema kroonprintsivalitsemise kritiseerimine on suurim kuritegu, mida tuleb karistada surmanuhtlusega (Parpola, Watanabe 1988: 28–58):

Kui te kuulete sõna, mis ei ole hea, pole sünnis ega ilus Assurbanipali, trooniletõusmise koja suure prints, Assuri maa kuninga, teie isanda Assarhaddoni poja kohta, mis ei ole sobilik ega hea, olgu siis tema vaenlaste suust või tema vendade suust, onude või nõbude, tema pereliikmete, tema isa maja järeltulijate või teie oma vendade, oma poegade, oma tütarde suust või prohveti, ekstaatiku või jumala sõna küsitelja suust või millise iganes mustapealise suust ja saate teadlikuks, kuid ei tule Assurbanipali, suure printsijuurde ega anna seda teada. (§ 10, järgneb surmanuhtlus.)

Isegi kuningliku perekonna lähiliikmed ja prohvetid tuleb välja anda kuningapaleele ning kui seda vannet eiratakse, siis langevad kõik selle lõpuosas sisalduvad needused üleastuja peale. Kui kedagi on kutsutud üles vastuhakule kuninga või kroonprintsivalitu vastu, siis pidi üleastuja toodama paleesse või sealsamas paigas tapetama:

Kui keegi kõneleb sinule ülestõusust või mässust Assurbanipali, trooniletõusmise koja suure prints, Assuri maa kuninga, teie isanda Assarhaddoni vastu, kelle ees tema on teiega vande teinud, ähvardades ühtlasi teda tappa, hävitada ja kõrvaldada, või kui sa kuuled seda kellegi suust ja kui sa seda mässutegijat kinni ei võta ega too teda Assurbanipali, trooniletõusmise koja suure printsivalitu ette ja kui te olete võimelised neid kinni võtma ja tapma, kuid ei võta neid kinni ega tapa neid, nende nime ja järelpõlve maa pealt ära ei kaota, või juhul kui te ei ole võimelised neid kinni võtma ja tapma, ei teavita Assurbanipali, trooniletõusmise koja suurt printsivalitu, ega seisa koos temaga mässutegijate kinnivõtmisel ja tapmisel (§ 12, järgnevad needused).

Mõte sellest, et inimene võiks riigi kohtlemise tõttu kannatada saada, oli seda laadi kuningaideoloogiale võõras. Vastupidi, nagu riik ja selle organid arvati olevat eduka inimliku elu eelduseks, pidi kuningat, kes kehastas kõiki neid riigi positiivseid funktsioone,

kaitstama kõigi vahenditega, sest kui teda kompromiteeritaks, siis hakkaksid tema üle valitsema kaose jõud. Mingisugust sotsiaalse-
te barjäärideta mõttevahetust kuningaga ja valitud kroonprintsiga ei sallitud. Kuninga nõuded inimkonna kuulekusele olid piiramatud. Igat laadi allumatused tuli välja juurida jõuga, olenemata sellest, kas need olid korda saadetud assüürlaste või välismaiste rahvaste poolt. Lojaalsusvanne vormis õigusliku pinnase seda laadi kinnituseks kuninga ja tema järglase valitsemisele.

Assüüria kuninglik ideoloogia põhines ka vastaval vaatel inimesusest. Mõni aasta tagasi publitseeriti üks Berliini Ees-Aasia Muuseumi tahvel (VAT 17019) uus-Babüloonia kirjaga (Mayer 1987: 55–68), mis esitab ühe uue Mesopotaamia loomismüüdi. Selles tehakse vahet inimkonna, see tähendab *lullû*-inimeste loomise ja kuninga loomise vahel. Nii nagu ka Babüloonia At-
rahasise müüdis, loodi *lullû*-inimesed sellepärast, et jumalused olid keeldunud kaevamast kanaleid ja jõgesid loomistöö lõpetu-
sena. Raske töö on inimese elu ülesandeks. Pärast *lullû*-inimese loomist jätkas emajumalanna Bēlet-ili kuninga loomisega:

Ea oma suu avas ja ütles, Bēlet-ili'le sõna kõneles: “Bēlet-ili, suurte jumalate ema oled sina — *lullû*-inimese sa oled loonud, valmista nüüd ka kuningas, otsustaja-inimene (*māliku-amēlu*)! Hüvega kata kogu ta kuju, viimistle ta välimust, vooli välja ta keha!” Bēlet-ili valmistas kuninga, otsustaja-inimese, suured jumalad andsid kuningale taplusetaide.

Järgnev lõik müüdis meenutab Assurbanipali kroonimishümnile järgnenud *tākultu*-palvet. Suured jumalad andsid *māliku-amēlu*'le oma sümboolselt kehastunud võimed: “Anu andis talle oma krooni, Enlil andis oma trooni, Nergal andis oma relvad, Ninurta andis oma hiilguse, Bēlet-ili andis oma ilu.” Selle müüdi kontekstis tähendaks mäss kuninga vastu mässu jumaliku loomingu taotluse ja maailmakorra säadumuse vastu. Kuninga tiitli kitsendamine *lullû*-inimeste lojaalsusele oli nii kujuteldamatu kui ka ebamõistlik, nõnda et igasugune käsitus inimõigustest, mis kaitseksid üksikisikut riigi ja selle organite eest, oli võimatu.

Deuteronomiumi peatükkides 13,2–10 (Otto 1996a) ja 28,20–44 (Steymans 1995) on Assarhaddoni lojaalsusvande §10 laiendatud elementidega §§12; 18; (29), 57 ning §56 laiendatud elementidega §§38A–42; 63–64; (65); tsiteeritud tõlketeisendis ja transformeeritud lojaalsusvandeks Jahvele (Otto 1998b: 1–84) ning mis oli Deuteronomiumi kirjanduslooliseks võtmetekstiks:

Kui su keskel tõuseb prohvet või unenägija ja ta lubab sulle tunnustähe või imeteo, ja see tunnustäht või imetegu sünnib, millest ta sulle rääkis, öeldes: “Käigem teiste jumalate järel, keda sa ei ole tundnud, ja teenigem neid!”, [---] see prohvet või unenägija surmatagu, sest ta on käskinud taganeda Issandast, teie Jumalast (Deut 13,2–3.6a).

Kui su vend, su ema poeg, või su oma poeg või tütar või naine, kes su süles on, või su sõber, kes sulle on nagu su enese hing, ahvatleb sind salaja, öeldes: “Lähme ja teenime teisi jumalaid!”, keda ei ole tundnud sina ise ega su vanemad, [---] siis ära tee tema nõu järgi ja ära kuula teda! Su silm ei tohi halastada tema peale ega armu anda; sa ei tohi teda varjata, vaid sa pead tema tapma: sinu käsi olgu esimesena tema kallal teda surmamas, ja seejärel kogu rahva käsi! (Deut 13,7.9–10).

Kes iganes eksis nende määruste vastu, pidi Deut 28,20–44 järgi neetuks saama. See lojaalsusvanne Jahvele on kirjutatud aastate 672 ja 612 eKr vahel, see tähendab Assarhaddoni lojaalsusvande aasta ja uus-Assüüria impeeriumi hävitamise vahepeal, kõige tõenäolisemalt kuningas Joosija valitsusajal. Selle teksti eesmärgiks oli võtta Assüüria kuningalt pretensioon Juuda kuninga ja rahva lojaalsusele: absoluutne lojaalsus pidi kuuluma ainult Jahvele, Juuda jumalale, ja mitte mingile profaanse kuningriigi kuningale. Lojaalsuskohustusi Assüüria kuninga kui jumal Aššuri kujutise (akadi *šalmu*) ees tõlgendati Jahve nõudmistest üleastumisena. Deuteronomium 13; 28 juuda autorid ei kandnud lojaalsuskohustust Assüüria kuningalt üle oma kuningale, vaid Jahvele, see tähendab, et nad mitte ainult ei kandnud üle Assüüria paradigma õiguspärasest valitsemisest Juuda kuningale, vaid lõid täiesti uue

paradigma absoluutsest lojaalsusest Jahvele, mis seadis piirangud kõikidele poliitilistele lojaalsustele.⁸

Selle protsessi kultuurilis-ajaloolist tähtsust on võimatu üle hinnata. Juuda intellektuaalid, kes olid vastutavad selle Assüüria poliitilise teoloogia ülekandmise eest anti-imperialistlike teoloogiliste ideede võrku, mitte ainult ei eitanud kuninglikku ideoloogiat Assüüria versioonis, ideed absoluutse võimuga riigist maailmas õigluse saavutamise eelduse ja tingimusena, vaid eitas ka kaudselt ja implitsiitselt Juuda kuningaideoloogiat, nagu see oli välja öeldud mõnedes kuninglikes psalmides (vt Ps 89; 72). Lojaalsus, mida inimene võlgnes oma jumalale, oli absoluutne, nõnda et kõik muud liiki lojaalsused olid piiritletud inimese kohustusega kuuletuda oma jumalale. Juuda intellektuaalid arendasid seda ideed oma kriitikas Assüüria hegemooniapretensioonide vastu. Inimese sõltumatuse idee jaoks absoluutsest poliitilisest võimust oli vältimatuks sammuks kujutelm inimese absoluutsest lojaalsusest jumalale. Deuteronomium 12; 28 on üks kõige vägivaldsematest tekstidest heebrea Piiblis väga problemaatilise retseptsioonilooga (Veijola 1995: 287–314), kuid samal ajal on see üks Deuteronomiumi kõige edumeelsemaid tekste, tõsiasi, mida võib hinnata ainult meeles pidades, et juuda tekst oli Assüüria lojaalsusvande tõlkeks nii allika kui vastulause mõttes. Deuteronomiumi autoritele oli iseloomulik kasutada allikana tekste, mis esindasid vaateid, mida nad tahtsid kummutada, ning tsiteerida neid peaaegu sõna-sõnalt, ainult väikeste, kuid otsustavate muudatustega, selleks et pöörata allikteksti sõnum vastupidiseks.⁹ Nii muutsid näiteks Deuteronomiumi kultuetsentralisatsiooni sea-

⁸E. Otto formuleering võib olla pisut eksitav — Assüüria kuningas kehastas endas jumal Aššurit, nõnda et lojaalsus kuningale tähendas samas ka lojaalsust jumalale. *Tlk.*

⁹Hilisassüüria “Nõuanne kuningale”, mis hoiatas kuningat oma alamaid rõhumast jumaliku karistuse ähvardusel, väljendas Assüüria intellektuaalide analoogilist huvi allutada kuningas jumaliku õigluse normidele. Kuid see manitsus tuletas kuningale meelde jumaliku õigluse teostumise eeldusena ainult tema valitsemist. See nõuanne mõõtis kuningat tema oma mõõdupuuga, kuid ei seadnud seda mõõdupuud kahtluse alla.

dused Deut 12-s Lepinguraamatu seadustiku vananenud seaduse kavatsust ja pöörasid selle pea peale (Otto 1996: 112–122). Deut 13 paradoksi ühe kõige vägivaldsema ja samal ajal kõige progressiivsema tekstina heebrea Piiblis ei saa ainult seletada tõsiasja abil, et peale kõige muu tähendab olukorrast ülesaamine samuti sellest sõltuvuses olemist, nõnda et Assüüria allika vägivaldne iseloom peaks seletama Juuda teksti vägivaldsust. Paradoksi saab seletada palju täielikumalt tõsiasja abil, et Assüüria kuningaideoloogia kompromissitust lojaalsusnõudest võib üle saada ainult sama kompromissitu lojaalsusnõudega Jahvele. Hilisem Deuteronomiumi raamatu kirjanduslik ajalugu pehmendas seda nõuet. Deut 17,2–7 transformeeris Deut 13 poomisõiguse kohtukoja legaalse õigusmõistmisprotseduuri kaasuslikuks õiguseks (Otto 1994: 193–197).

Moodsate inimõiguste esimene “tahvel”, mis määratleb üksikisiku tsiviilõigused riigi ja selle organite, tänapäeva lääneriikide mõistes samuti demokraatlikult legitimeeritud enamuse vahele tungimise vastu, ei võinud saada võimalikuks ilma piibelliku ideeta absoluutsest jumalikust võimust, mis kitsendab kõiki poliitilise alluvuse nõudeid. Kuueteistkümnenda ja seitsmeteistkümnenda sajandi jooksul see piibellik idee sekulariseerus sedavõrd, et enamuse valitsemise võis kitsendada ühistele asjadele, kuid see ei võinud laieneda südametunnistuse ja põhiliste väärtuste valdkondadeni (Fikentscher 1987: 43–73). Valgustus nihutas selle piirangu õigustuse piibellik-religioossest valdkonnast antropoloogiliselt põhjendatud argumendile. Iga inimolendi väärikuse idee muutus inimõiguste debatis ideoloogiliseks taustaks.

Deuteronomiumi poliitilise teoloogia programmi antropoloogiline tagapõhi oli Assüüria antropoloogiast hoopis erinev.¹⁰ Eristus tavalise inimkonna, *lullû*-inimeste ja kuninga loomise vahel oli heebrea antropoloogiale võõras. Vastupidi, piibli loomisteoloogias inimene loodi ja õnnistati nii kuningliku olendina kui ju-

¹⁰Antropoloogia ja seaduse/eetika suhtest heebrea Piiblis vt Otto 1994: 94–99.

maliku kuninga Jahve kuju esindajana (Gen 1,26 *šelem*, vrd akadi *šalmu*):

Kui ma näen su taevast, su sõrmede tööd, kuud ja tähti, mis sa oled rajanud, siis mis on inimene, et sa temale mõtled, ja inimesepoeg, et sa tema eest hoolitsed? Sa tegid ta pisut alamaks Jumalast ja ehtisid teda au ja austusega. Sa seadsid ta valitsema oma kätetööd; kõik sa panid tema jalge alla (Ps 8,4–7).

Nagu lojaalsusvanne Deut 13; 28, nii polnud ka sellised loomistekstid nagu Psalm 8 ja Genesis 1 formuleeritud kontrastiks mitte ainult Assüüria ja Babüloonia loomisteoloogiale ja selle implitsiitsel antropoloogiale Mesopotaamia kuningaideoloogia allikana,¹¹ vaid ka kontrastiks Juuda kuningaideoloogiale, mis oli katkenud 587/586 eKr.

Idee retseptsioonil inimesest kui jumala näo järgi loodust oli Itaalia renessansi ja humanismi ajajärgul (Ritter 1941: 221j), hilises Hispaania skolastikas (Höffner 1975) ja Saksa reformatsioonis (Heckel 1989) suur mõju piiblimotiivide transformeerimisel antropoloogilisteks argumentideks inimloomusest ja loomuõigusest tulenevate inimõiguste poolt. Kuid sellel ideel ei olnud mingit mõju eristusele ühisasjade kui enamuse otsustusvaldkonda kuuluvate ja üksikisiku südametunnistuse ja põhiväärtuste asjade vahel. See tundub viitavat asjaolule, et me peaksime oletama kahte omavahel seotud allikat inimõiguste ideele heebrea Piiblis: Deuteronomiumist pärinevas poliitilises teoloogias ja piibelliku loomisteoloogia antropoloogias.

¹¹Egiptuses oli kuninglik *ma^cat*-ideoloogia samuti seotud negatiivse vaatega inimsusest. Müüdis *Taeva lehm* tehti inimesed mässavate oleneditena vastutavaks kõige kurja ja kannatuse eest maailmas, nõnda et nad olid sõltuvad kuningluse institutsioonist eduka elu nimel; vrd Hornung 1982.

3. INIMENE ELAB KA LEIVAST.

TEINE "TAHVEL" MAJANDUSLIKE, SOTSIAALSETE
JA KULTUURILISTE ÕIGUSTE KOHTA

ÜRO Peaassamblee poolt oli tark otsus mitte piirata inimõigusi üksikisiku klassikaliste tsiviilõigustega, vaid võtta vastu ka "tahvel" rahvaste majanduslike, sotsiaalsete ja kultuuriliste õiguste kohta. Heebrea Piibilil ja eriti Deuteronomiumi raamatul moodsa maailma "hällina" (Max Weber) oli oluline mõju nende inimõiguste valdkondade kontseptualiseerimisel. Jällegi oli see uus-Assüüria impeeriumi kriis, mis tekitas mõningad sotsiaaleetika määravad ideed (Otto 1999). Kuningas Hiskija "siilitaktika" riigikaitse ühenduses põldu hariva rahvastiku üleviimisega maa-kohtadest kindlustatud linnadesse, et tagasi tõrjuda Sanheribi Assüüria armee, tuhandete juudalaste küüditamine (Stohlmann 1983: 147–175) ja laastatud maakohtade taasasustamine Jeruusalemmast tulevate linlastega hävitas suurperekondade struktuuri. Selle tulemusena hävis samuti genealoogial põhinev suguluseetika süsteem, mis pidas kinni suguluslikust solidaarsusest (Halpern 1991: 11–107; 1996: 291–338). Deuteronomium reformiprogrammina Deut 12; 14–26 (Lepinguraamatu revisjon ja ühenduses lojaalsusvandega Deut 13; 28) pakkus vastuse traditsioonilise, sugukondlikus solidaarsuses edendatud eetikasüsteemi kollapsile. Deut 12–26 Juuda intellektuaalid arendasid nii õeliku (Otto 1998a: 128–146) kui vennaliku solidaarsuse programmi kõigi Juuda rahva liikmete vahel. Regulaarse võlgadest vabastamise ja orjade vabakslaskmise ettekirjutused Deut 15-s (Hamilton 1992; Oosthuizen 1997: 64–91; Fabry 1997: 92–111), laenu ilma kohustuseta maksta liigkasu Deut 23,20-s (Otto 1999), põgenenud orja kaitse Deut 23,16j ja kümnised vaeste jaoks igal kolmandal aastal Deut 14,28j nõuavad kõik solidaarsust, mida enam ei sidunud suguluse kütkeid, vaid mis väärtustas igat juudalast õe või vennana (Otto 1994: 180–192).¹² Deuteronomistlik sotsiaaleeti-

¹²See Deuteronomiumi programm, mis sõlmis lahti sidemed eetika ja suguluse vahel, oli vähemalt sama oluline kui Kleisthenese reform

ka programm ei näinud ette riigi institutsioonidele vastutust poliitiliste protsesside eest. See mõistis hukka igasuguse sunduse sotsiaalse solidaarsuse saavutamiseks, kuid usaldas oma adressaatide taiplikkust, nõnda et Deuteronomium ei kõnelnud seaduslike ettekirjutuse seisukohalt, vaid pigem manitsusena (Oosthuizen 1997: 64–91).

Juuda intellektuaalid, kes olid vastutavad selle programmi eest, arvasid, et see on mõistlikum kui Assüüria sotsiaalse hüvituse aktide institutsioon, kuninglik (*an-*)*durāru*, sest neid akte oli võimalik privaatlepingute abil ka vältida (Otto 1997: 26–63). Mis tahes õigussüsteemi jaoks on raske korreleerida seadust ja õiglust. Assüürlastel ei õnnestunud seda küsimust lahendada, sest nad rõhutasid ainult lepingute usaldatavust ja siduvust, mis võis iseenesest sisaldada klausleid (*an-*)*durāru* akti kehtimatuse kohta selle lepingu üle.¹³ Juuda intellektuaalid lahendasid selle probleemi, lisades seaduste õigussüsteemile sotsiaaleetilised ettekirjutused, mis apelleerisid elanike taiplikkusele, kuid ei olnud seotud sanktsioonide ähvardusega juhaks, kui neid ettekirjutusi eiratakse. Ühtegi nendest eetilistest ettekirjutustest ei saanud nõuda kohtus käsiteldavaks. Nende tunnustamine sõltus iga Juudamaa elaniku eetilise vastutuse tundest. Seaduse ja õigluse korreleerimise ülesande sellise lahenduse miinuseks oli asjaolu, et kuigi programm ise oli suur saavutus tolle aja kohta, ei rakendatud seda sadu aastaid. Esimene dokumenteeritud *šemittā* aasta pühitseti aastal 164/3 või 163/2 eKr (1.Mak 6,49; Josephus *Antiquitates* XII: 378). Teisi Deuteronomiumi sotsiaalseid ettekirjutusi viidi veeltgi harvemini täide. Hoolimata deuteronomistlikust ettekirjutusest Deut 23,20-s näitavad Murašu ja Elephantine dokumendid (Beyer 1984: 306j; Yaron 1961: 93jj), juudi diasporaa lepingud teisest ja

507 eKr ja järgnevatel aastatel, kes samuti lahutas poliitilise süsteemi perekondlikest sidemetest ning rajas uue *phylai* korra, geneoloogilistest struktuuridest sõltumatu kogukonna; vrd Meier 1995: 182–217.

¹³Vana-Babüloonia perioodil rõhutati rohkem sotsiaalse õigluse aspekti ja mitte lepingute kehtivust, sest kuninglikud ediktid olid igal juhul toimivad (Olivier 1984: 107); kuid nende negatiivseks toimeks oli see, et nad õnnestasid privaatlepingute usaldusväärust.

kolmandast eelkristlikust sajandist (Klingenberg 1977: 55j) ja viimaks ka Uus Testament (Mt 25,14–30; Lk 19,11–28), et laenusid anti ka nendel sajanditel liigkasu maksmise kohustusega. Juudi institutsioon prosbul,¹⁴ moslemi institutsioon 'iṣqā (jagatud äri) ja pikk kristlik traditsioon Vana Testamendi sotsiaaleetiliste ettekirjutuste spiritualiseerimisel (Otto 1996: 342–357; 1998c: 107–145) olid olulised katsed vältimaks heebrea Piibli sotsiaaleetiliste ettekirjutuste täideviimist ja nende otsest mõju majandusele pärast selle kanoniseerimist.

Inimõiguste teine "tahvel", mis sisaldab majanduslikke, sotsiaalseid ja kultuurilisi õigusi, võeti vastu ÜRO Peaassamblee poolt ja oli otsustavaks sammuks sotsiaalse õigluse seaduste legaalsesse võrgustikku viimise pikal teel. Sellel sammul oli palju traditsiooni-ajaloolisi juuri ja allikaid: üks nendest oli heebrea Piibli mõju. Selle sotsiaalse õigluse ideede õõnestav mõju säilis hoolimata paljudest püüetest aastasadade jooksul muuta neid mittetoimivaks ja tulemustetuks.

Piibli traditsioonidel ei olnud mõju ainult rahvusvahelisele inimõiguste deklaratsioonile, vaid ka tänapäeva rahvaste põhi-seadustele. Saksa Liitvabariigi põhiseadus sisaldab artiklit, mis nõuab sotsiaalset vastutust eraomandi aspektina:

Eigentum verpflichtet. Sein Gebrauch soll zugleich dem Wohle der Allgemeinheit dienen.

(Omand toob endaga kaasa kohustusi. Selle kasutamine peab teenima ka avalikkuse hüve.) (Artikkel 14, lõige 2.)¹⁵

Muinasajal jäi seaduse ja sotsiaalse õigluse vahendus aporeetiliseks. Alles meie ajaks on ilmunud horisondile edukam inimõiguste ülekanne, muutes põhilisi sotsiaalseid ja majanduslikke õigusi positiivseks seaduseks. See on määratlenud inimõigusena sotsiaalsete standardite miinimumi. Tuhandeid aastaid on inimesed

¹⁴Selle viis sisse rabi Hillel, väites, et heebrea Piibli sotsiaalsed ettekirjutused võiksid kahjustada vaest rahvast, sest nad ei oleks enam võimelised välja võtma laenusid; vrd Klingenberg 1977: 87.

¹⁵Inimõiguste ettekirjutuste muutmise kohta positiivseks õiguseks vrd Otto 1998c: 144j.

püüelnud sotsiaalse õigluse kehtestamise poole maailmas ja selle eest võidelnud. Hannes Olivier tegi panuse sellesse protsessi. Piibli tõlgendamine sotsiaalse hüvitusena oli üks tema südamelähedasemaid teemasid.¹⁶

Kirjandus

- Ahn, G. 1992. *Religiöse Herrscherlegitimation im achaemenidischen Iran*. ('Acta Iranica', 31.) Leiden: Brill
- Assmann, J. 1990. *Ma^cat. Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im Alten Ägypten*. München: C. H. Beck
- Beyer, K. 1984. *Die aramäischen Texte vom Toten Meer*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht
- Fabry, H.-J. 1997. Deuteronomium 15. Gedanken zur Geschwister-Ethik im Alten Testament. — *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte*, Bd. 3, S. 92–111
- Fikentscher, W. 1987. Die heutige Bedeutung des nichtsäkularen Ursprungs der Grundrechte. — E.-W. Böckenförde & R. Spaemann (Hrsg.). *Menschenrechte und Menschenwürde. Historische Voraussetzungen säkulare Gestalt christliches Verständnis*. Stuttgart: Klett-Cotta, S. 43–73
- Halpern, B. 1991. Jerusalem and the lineages in the seventh century BCE: kinship and the rise of individual moral liability. — B. Halpern & D. W. Hobson (eds.). *Law and Ideology in Monarchic Israel* (JSOT.S 124). Sheffield: Academic Press, pp. 11–107
- Halpern, B. 1996. Sybil, or the Two Nations? Archaism, kinship, alienation, and the elite redefinition of traditional culture in Juda in the 8th–7th Centuries BCE. — J. S. Cooper & G. M. Schwartz (eds.). *The Study of the Ancient Near East in the Twenty-first Century: The W. F. Albright Centennial Conference*. Winona Lake: Eisenbrauns, pp. 291–338
- Hamilton, J. M. 1992. *Social Justice and Deuteronomy: The Case of Deuteronomy 15* (SBLDS 136). Atlanta: Scholars Press

¹⁶Viibides külalisprofessorina Stellenboschi Ülikooli teoloogiateaduskonnas oli mul meeldiv võimalus arutada mõningaid sellesse artiklisse puutuvaid küsimusi kadunud Hannes Olivieriga. Me rääkisime ka ühistööst projektis, mis uuriks heebrea Piibli sotsiaalsete ideede mõju. Talvesemestril 1997/1998 kavatses ta tulla Münchenisse, et seal õpetada — kuid asjad võtsid teise pöörde. Selles artiklis leidub mõningaid meie ühiseid ideid.

- Heckel, M. 1989. Die Menschenrechte im Spiegel der reformatorischen Theologie. — *Gesammelte Schriften. Staat — Kirche — Recht — Geschichte*. Bd. II. Tübingen: J. C. B. Mohr, S. 1132–1193
- Hornung, E. 1982. *Der Ägyptische Mythos von der Himmelskuh. Eine Ätiologie des Unvollkommenen*. (OBO, 46.) Fribourg: Universitätsverlag; Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht
- Höffner, H. 1975. *Kolonialismus und Evangelium. Spanische Kolonialethik im Goldenen Zeitalter*. 3. Aufl. Trier
- Klingenberg, E. 1977. *Das israelitische Zinsverbot in Torah, Mišnah und Talmud*. Wiesbaden: Franz Steiner
- Koch, K. 1996. Weltordnung und Reichsidee im alten Iran und ihre Auswirkungen auf die Provinz Jehud. — P. Frei & K. Koch (Hrsg.). *Reichsidee und Reichorganisation im Perserreich*. (OBO, 55.) 2. Aufl. Fribourg: Universitätsverlag; Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, S. 137–337
- Lambert, W. G. 1986. Ninurta Mythology in the Babylonian Epic of Creation. — K. Hecker & W. Sommerfeld (Hrsg.). *Keilschriftliche Literaturen. Ausgewählte Vorträge der XXXII. Rencontre Assyriologique Internationale*. ('Berliner Beiträge zum Vorderen Orient', 6.) Berlin: Dietrich Reimer, S. 55–60
- Livingstone, A. 1989. *Court Poetry and Literary Miscellanea*. (State Archives of Assyria III.) Helsinki: University Press
- Mayer, Werner R. 1987. Ein Mythos von der Erschaffung des Menschen und des Königs. — *Orientalia* (N.S.), Bd. 56, S. 55–68
- Meier, Chr. 1995. *Athen. Ein Neubeginn der Weltgeschichte*. 2. Aufl. München: Goldmann
- Oded, B. 1992. *War, Peace and Empire: Justifications for War in Assyrian Royal Inscriptions*. Wiesbaden: Harrassowitz
- Olivier, J. P. 1984. The effectiveness of the Old Babylonian MĒSHARUM-Decree. — *Journal of Northwest Semitic Languages*, vol. 12, pp. 107–114
- Oosthuizen, M. 1997. Deuteronomy 15,1–18 in socio-rhetorical perspective. — *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte*, Bd. 3, S. 92–111
- Otto, E. 1994. *Theologische Ethik des Alten Testaments*. ('Theologische Wissenschaft', 3/2.) Stuttgart: Kohlhammer
- Otto, E. 1996. *Kontinuum und Proprium. Studien zur Sozial- und Rechtsgeschichte des Alten Orients und des Alten Testaments*. ('Orientalia Biblica et Christiana', 8.) Wiesbaden: Harrassowitz
- Otto, E. 1996a. Treueid und Gesetz. Die Ursprünge des Deuteronomiums im Horizont neuassyrischen Vertragsrechts. — *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte*, Bd. 2, S. 1–59

- Otto, E. 1997. Programme der sozialen Gerechtigkeit. Die neuassyrische (*an-*)*durāru* Institution sozialen Ausgleichs und das deuteronomische Erlassjahr in Dtn 15. — *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte*, Bd. 3, S. 26–63
- Otto, E. 1998. Zwischen Strafvernichtung und Toleranz. Kulturgeschichtliche Aspekte im Umgang des neuassyrischen Reiches mit dem besiegttem Feind. — O. Kraus (Hrsg.). *“Vae victis”. Über den Umgang mit dem besiegten Feind.* (‘Veröffentlichung der Joachim-Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften Hamburg’, 86.) Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, S. 9–44
- Otto, E. 1998a. False weights in the scales of biblical justice? Different views of women from patriarchal hierarchy to religious equality in the book of Deuteronomy. — V. H. Matthews, B. M. Levinson & T. Frymer-Kensky (eds.). *Gender and Law in the Hebrew Bible and the Ancient Near East.* (JSOTSup 262.) Sheffield: Academic Press, pp. 128–146
- Otto, E. 1998b. Die Ursprünge der Bundestheologie im Alten Testament und im Alten Orient. — *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte*, Bd. 4, S. 1–84
- Otto, E. 1998c. “Um Gerechtigkeit im Land sichtbar werden zu lassen.” Zur Vermittlung von Recht und Gerechtigkeit im Alten Orient, in den Hebräischen Bibel und in der Moderne. — J. Mehlhausen (Hrsg.). *Recht — Macht — Gerechtigkeit.* (‘Veröffentlichungen der Wissenschaftlichen Gesellschaft für Theologie’, 14.) Gütersloh: Chr. Kaiser, S. 107–145
- Otto, E. 1999. *Das Deuteronomium. Politische Theologie und Rechtsreform in Juda und Assyrien* (BZAW). Berlin: de Gruyter
- Parpola, S., K. Watanabe 1988. *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths.* (State Archives of Assyria II.) Helsinki: University Press
- Ritter, G. 1941. *Die Weltwirkung der Reformation.* Leipzig
- Steymans, H. U. 1995. *Deuteronomium 28 und die adē zur Thronfolgeregelung Asarhaddons. Segen und Fluch im Alten Orient und in Israel.* (OBO 145.) Fribourg: Universitätsverlag; Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht
- Stohlmann, S. 1983. The Judean exile after 701 BCE. — W. W. Hallo, J. C. Moyer & L. G. Perdue (eds.). *Scripture in Context II: More Essays on the Comparative Method.* Winona Lake: Eisenbrauns, pp. 147–175
- Veijola, T. 1995. Wahrheit und Intoleranz nach Deuteronomium 13. — *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, Bd. 92, S. 287–314

Yaron, R. 1961. *Introduction to the Law of the Aramaic Papyri*.
Oxford: Clarendon Press

ECKART OTTO (sünd. 1944) on alates 1996 Müncheni Ülikoolis Vana Testamendi teoloogia korraline professor. Teoloogiadoktor (Hamburg) 1973, habilitatsioon 1975. Töötanud professorina Hamburgi, Osna-brücki ja Mainzi ülikoolis ning külalisprofessorina Jeruusalemmas ja mujal, teinud arheoloogilisi välitöid Lähis-Idas. New Yorgi Teaduste Akadeemia liige (1994). Ta peamised huvialad on Piibli ja muistse Lähis-Ida õiguse võrdlev ajalugu ning Vana Testamendi teoloogia, eriti Deuteronomium.

Teoseid: *Das Mazzotfest in Gilgal* (1975); *Jakob in Sichem: Überlieferungsgeschichtliche, archäologische und territorialgeschichtliche Studien zur Entstehungsgeschichte Israels* (1979); *Jerusalem — Die Geschichte der Heiligen Stadt von den Anfängen bis zur Kreuzfahrerzeit* (1980); *Wandel der Rechtsbegründungen in der Gesellschaftsgeschichte des antiken Israel* (1988); *Körperverletzungen in den Keilschriftrechten und im Alten Testament: Studien zum Rechtstransfer im Alten Orient* (1991); *Theologische Ethik des Alten Testaments* (1994); *Kontinuum und Proprium: Studien zur Sozial- und Rechtsgeschichte im Alten Orient und im Alten Testament* (1996); *Das Deuteronomium: Politische Theologie und Rechtsreform in Juda und Assyrien* (1999); *Krieg und Frieden in der Hebräischen Bibel und im Alten Orient: Aspekte für eine Friedensordnung in der Moderne* (1999) ja *Das Deuteronomium im Pentateuch und Hexateuch: Studien zur Literaturgeschichte von Pentateuch und Hexateuch im Lichte des Deuteronomiumrahmens* (2001).

MADLAINA DEMARMELS

MIDA TÄNAPÄEVAL TÄHENDAB ŠVEITS

Eve Pormeister

Tõlkinud Krista Läänemets

...*Helveetsiat sellise allegoorilise kujuna, nagu teda on kujutatud meie müntidel, ei ole kunagi olemas olnud. See on abstraktne idee Šveitsist, mitte liha ja veri. Kas Wilhelm Tell oli päriselt olemas? Kas siis, kui ta poleks päriselt elanud, ei vastaks tema lugu tõele? Milline on tegelik lugu? Selline, mis on faktide põhjal tõestatav! Ent millised faktid valime välja oma Šveitsi ajaloo tarvis? Milliseid seoseid loome? Mõtleme välja lood ja kuulutama need seejärel oma ajalooks? Kas ajalooline tõde on võimalik suvalisel kujul? Või on olemas ajaloo seesmine tõde, lugudega, mille abil tänapäeva šveitslased hingelise tasakaalu saavutavad ja milles nad end ära tunnevad? Kas meie kangelasrüüdid oleksid siis veel tegelik ajalugu? Või vajame tänapäeval teistsugust Šveitsi ajalugu? Nõnda küsisid lõppenud 20. sajandil šveitslased Margarethe Dubach ja Jürg Willi (1998: 6).*

Omajagu võis "Šveitsi" kujundi hüpoteetiliseks saamisele ja seega Šveitsi saksakeelse kirjanduse iseseisvumisele tõuget anda ka 1992. aasta Sevilla maailmanäitusel esitatud väide, mis külvab vist küll rahutust ja kõhedustunnet paljude poliitikute ning kodanike hinge. Nimelt kuulutati Šveitsi paviljoni vestibüülis must valgel kogu avalikkuse ees *Suiza no existe* 'Šveitsi pole olemas'. See mõte ei olegi nii absurdne, nagu esmapilgul võib paista. Šveitsi, mida ei saa määratleda ühise keele või etnilise päritolu pinnalt, ei tule mõista "mitte selles keele, kultuuri ja riigi

Tõlgitud saksakeelsest käsikirjast.

kokkulangemise üldlevinud ning alati pisut müstifitseeritud mõttes” (Pulver 1992: 13), vaid kolme suure Euroopa piiriregiooni või ääretsooni nelja eri keelega liiduna. Ludwig Hohl on esitanud koguni iselaadse ääretooria, millel muuseas on puutepunkte Juri Lotmani mõtetega.

“Tsentril puudub jõud uuenemiseks; inimlik avastamine ei edene nõnda, et üldise juurest, kõigi jaoks nähtava, “olulise” juurest jõutaks lõpuks välja äärevaldkondade, nüansside juurde, vaid vastupidi: esmalt nähakse uut äärepiirkondades, kõrvalnähtuste “narmendavates” paikades (nagu mõnes kenas asjakeses, mille meri kaldale uhab ja millest pole suurt muud tulu, kui et lapsukesed saavad sellega mängida). . . Areng ei alga tsentrist, vaid ääred murravad sisse.” (Pulver 1992: 14.)

Siin tsiteeritud Elsbeth Pulver viitab sellelegi, et Hohli teooria, mille ta pealkirjastas *Sissemurdvatest ärrest*, on vastavuses arenguga, mis oli Šveitsis täies hoos 1960. aastatel: siis algas kirjanduses tugev detsentralisatsioon, s.t pilgud pööراتi uuesti provintsi poole, selle poole, mida regioonidena tõsiselt võetakse. Lisaks sellele ei olevat sealjuures olnud tegu isoleeritud kirjandusliku arenguga. Eurodebatil räägitavat juba aastaid “regioonide Euroopast”: “mikrokosmostes näevad paljud paremat eeldust Euroopa struktureerimiseks kui ajalooliselt koormatud rahvustes.” (Vt ka Lotman 1999: 17.)

Grupeerintug “šveitslased” ei saa järelikult mõista ei päritolu, keele ega kommete põhjal kokkukuuluva inimeste ühendusena, millel on ühine poliitilis-kultuuriline minevik ning areng. Šveits ei ole algselt rahvus, vaid kogukondade liit, “vandeühendus” (*die Eidgenossenschaft*), mille haldamine pärast võõrvõimude alt vabanemist korraldati föderalistlikult ja demokraatlikult. See, mis nelja keele kogukonda koos hoiab, on seletatav psüühilise ja poliitilise fenomeniga, *poliitilise tahtega*.

Šveitsi rahvust tulebki vaadelda rahvana, mis on üheks liiduks seotud pigem kolme suurema ja ühe väikese rahvuse poliitilise kui kultuurilise tahte kaudu ning sellest aspektist multinatsiooni-na. Kas on aga riigipoliitiline ja majanduslik ühtsus ikka piisav kriteerium, et Šveitsi võiks vaadelda natsioonina? Nii küsib näiteks kirjanik Otto F. Walter (1965: 23), kes peab eeskätt kindlasti silmas puudulikke kultuurilisi sidemeid nelja keeleregiooni va-

hel. Laura Wyss aga läheb veelgi kaugemale ning keeldub üsna otsustavalt tunnustamast mõistet *natsioon* ja vihjab silmanähtavalt puudulikule kultuurilisele kontaktile riigi nelja osa vahel: "Minu veendumuse kohaselt ei ole šveitslast üldse olemaski, igal juhul on teda raske leida. On nimelt esmajoones thurgaulane ja genflane, basellane ja locarnolane ja juuralane, et nimetada vaid mõnda neist." (Siegel 1984: 1384.)

Sellepärast võis Elsbeth Pulver 1990. aastal tõdeda, et Šveitsi riigi nelja osa kirjanduse edendamisel on väga palju ära tehtud (1990: 3–5), ning loota, et see aitab omajagu kaasa ka nende piirkondade lähenemistendentsile. Ent aastatuhandevahetusel, mil kindlad eetilised, kultuurilised ja kõlbelised väärtused muranguliste poliitiliste, majanduslike ja etniliste ümberkujunduste või õieti muutuste tagajärjel kuuldavasti enam ei püsi, kostab vahetevahel üsna resigneerunud häält. Näiteks kommentaatori ja publitsisti José Ribeaud' väitel olevat keeledki lahutavaks teguriks (1999: 13 A; vrd de Spindler 1999/2000: 49–50, kes annab ülevaate debatist "Väikeriigi väärtustest" 29./30. oktoobri 1999 kollokviumil "Wolfsbergis" Ermantingenis teemal "Šveits — utoopia?")

Ühise natsiooni puudumine üldlevinud mõttes ja Šveitsi ääreisund, mis võib viia välja selleni, et jõutakse "äkitselt eikusagile", kui "mõeldakse üle selle ääre välja" (Pulver 1992: 12), võis olla üks otsustava tähtsusega lähtepunkte väitele *Suiza no existe*.

Teisest küljest on šveitslaste enamikule (sest nagu selgub, on Šveitsi klaasmajas (Amann 1983: 198–200) vahepeal üht-teist kildudeks purunenud) Šveits siiski aastakümneid tundunud millegi ürgsena nagu Alpide kivim, stabiilse seisundina, mida tuleb alal hoida, ent mille tagamaid ei maksa uurida, sest "usk traditsiooniks saanuse, ürgšveitsi mõttelaadi olemus, kus uuendusi peljatakse rohkem kui tagurlikkust, on säilinud tänase päevani" (Frisch 1974 (1971): 53). Siin peab ilmselt paika šveitslaste enamuse lause, "kes ei taha teada, vaid end hästi tunda" (Kuhn 1977: 650). Isegi riigipööre Šveitsis olevat võimalik vaid restauratsioonina, "enneolematu välkaktsioonina", "ööpimeduse katte all toimuva üritusena" (Mangold 1983: 104).

Näib tõepoolest, et Šveits on pikka aega olnud ümbritsetud legendidest, millestki müütilisest. Nii kehastas ta mõlema maa-

ilmasõja ajal eemalseisjatele “valgusmärki pimedas ajas” (Marti 1966: 23), suurt “looduskaitseala” (Hugo Ball), ja pärast Teist maailmasõda lebas ta Euroopa rusuväljal nagu “Noa laev pärast veeuputust, nagu õnnistatud maa (Niederhausen, Zingg 1983: 9). Pärast 1939. aastat see hoiak siiski muutus, Šveits võttis sisse “tõrjuva siilihoiaku” ja arendas välja “erilise siilielu mentaliteedi, oma üleoleva käitumisviisi võõraste ohtlike ideoloogiate ning nende propaganda suhtes”, “tsentrivalvuri mentaliteedi”, defensiiv-rahvusliku šveitsluse agressiiv-rahvusliku saksluse vastu “vaimse maakaitse vaimus”. Teise maailmasõja eelõhtul loodi viljelemaks vaimset vastuseisu võõra võimutaotluse vastu sihtasutus PRO HELVETIA (Salis 1972: 317). Edendati kodumaist stiili, mis rõhutas nii kultuurilist kui ka poliitilist iseseisvust, ent tõi endaga kaasa ka agraarpoliitilise mineviku mütologiseerimise. Mõiste “vaimne maakaitse” võttis kasutusele liidunõukogu liige Philipp Etter ning selle kõrgpunkt oli Šveitsi üleriigilisel näitusel aastal 1939. Seda hoiakut võis siiski tähele panna juba mõni aasta enne seda: Šveitsi “kodumaakirjandus”, mida küll ülearu rõhutati, toimis ajavahemikul 1933–1945 osalt ka “kolmanda riigi” kirjanduse korrektiivina ning väärib seega tunnustust. “Elu mõisteti sel maal [---] ainulaadse võimalusena” (Bloch 1978: 442; Marti 1966: 32–34). Sellise hoiakuta oleks “ääreriik” Šveits ääretsoonidest pudenema hakanud. Siis osutus aga, nagu märgib näiteks ka Walter Schenker, just keeleline ja kultuuriline mitmekesisus selle eelduseks, et neutraalsusest sai tõhus neutraalsus (1978: 22). Tagasiminekuuta neutraalsusesse, oma elementi, ideaalse vastasriigi realiseerumise nõudeta, millega šveitslased andsid teada oma puhtakujulisest ellujäämissoovist, oleks toonane võidukas ajaloovoog halvimal juhul selle väikese riigi Euroopa kaardilt lihtsalt minema uhtnud. Kurt Marti arvates ei olnud sugugi juhus, et Hermann Hesse visandas just 1943. aastal oma *Klaaspärlimängu* Kastaalia näol rahuriigi Šveitsi utoopiasse laiendatud võimaluse (Marti 1966: 20). See kõik viis vähehaaval “musterriigikompleksi” tekkeni, kõrgendatud enesehinnangu ja ambivalentse hoiakuni, mis nii väga meenutab Leibnizi postulaati “parim kõigist võimalikest maailmadest”: olla sündinud rahumeelseimas, isetuimas ja veatuimas riigis, mis esindab parimat kõigist võimalikest riigivormidest. Näiteks Friedrich Dürrenmatt

märgib *Weltwoche*'s (14. 12. 1956), et šveitslase halvim omadus olevat see, et ta "tundub nii positiivne" (Bloch 1978: 442). Teisest küljest kutsusid mineviku mütologiseerimine ja enesesäilitustung esile umbusalduse (juba 1940. aasta paiku) "võõraste" põgenike vastu ning tekitasid nende suhtes tõrjuva hoiaku: Šveitsi kõrgeltkiidetud neutraalsus tõstis oma Januse-pead põgenikepoliitikas. Just Šveitsi ametivõimude initsiatiivil kanti juutide isikutunnistustesse sisse *J*-täht ja tuhandetele neist ei võimaldatud ettekäändel "paat on täis" (liidunõukogu liige Eduard von Steiger) põgenemist Šveitsi reservaat (Schenker 1983: 42; Laederach 1995: 49; Frisch 1987: 108). Sellele vaatamata ei saa sugugi salata, et Punane Rist ja teised organisatsioonid tegid põgenike abistamisel suurepärasest tööd.

See, et "musterrigikompleks" ja usk Šveitsi igikestvasse seisundisse püsis veel sõjajärgseilgi aastail paljude šveitslaste peas ning teiste mõjul muutus koguni rahvusvaheliseks, on ilmselt selektatav paljude asjaoludega. Aastal 1945 oli riik nagu kõigest päästetud: "See oli fenomen, mida võis pidada Jumala õnnistuseks. Arvan siiski, et tegu oli rohkem olude ja korraldamise küsimusega, ent fakt jääb faktiks. Vastuseisust Saksamaale, vaimsest maakaitsest tulenes miski, nimelt kujutelm puutumatus ideaalsest Šveitsist, ka poliitikas. Ühesõnaga, tekkis müütiline pilt Šveitsist, mille tingis Teine maailmasõda ja eraldatus kõige väljapoole jääva suhtes,": nõnda kirjeldab Hugo Loetscher aastal 1986 ühes vestluses sõjajärgseid aastaid Šveitsis (Altwegg 1995: 46).

Ent unistused puutumata, kaitsvast maailma tsentrist pidid purunema. Vastuliikumisena müütide valda taandumisele algas pärast Teist maailmasõda (ülemaailmne) müstikavastane liikumine, mis tõi endaga kaasa avaliku konflikti etableeritud jõudude ja kritiseeriva, "kiruva" intelligentsi vahel. Aja jooksul tekkis kaks vastandlikku ettekujutust Šveitsist: "hea Šveits" ja "paha Šveits" (von Matt 1991: 19). Läks lahti lõputu enesesüüdistuste tulv, nn "Šveitsi-kirumine" (*Schweiz-Schelte*). Toodi välja oma vigu neutraliteedipoliitikas (umbes selles vaimus, et Šveitsi enese relvadega lüüakse haavu, mida Šveitsi arstid püüavad ravida), põgenike- või välismaalastepoliitikas (veel 1970. aastatel oli jõus kõnelemiskeeld välismaalastele) (Frisch 1978: 7; Manz 1977: 37; Marti 1977: 77; Mettler 1977: 39), kooliasjan-

duses, võõrtööliste ja võõrmõjude läbisurumise poliitikas, heaolu saavutamisel (Frisch 1974 (1971); Schenker 1983: 43) ja maastiku (vt Walser 1977: 57jj; Vollenweider 1977: 46jj; Ehrismann 1977: 34jj) ning vähemuste kohtlemisel. Vastandlikud pildid "heast ja pahast Šveitsist" kerkisid esile ka rahvusvahelises plaanis.

1980. aastatel oli müütiline pilt Šveitsist veel igati säilinud, ent nagu öeldud, siiski ka mõneti küsitavaks muutunud. Nii kritiseeris näiteks Max Frisch pidevalt Šveitsi "head südametunnistust" (*Stiller, Wilhelm Tell koolidele*).

"Mäletan pahameelt, mis saatis aastal 1971 Max Frischi *Wilhelm Tell* koolidele avaldamist. Mulle tundus see olevat üsna süütu, väga naljakas raamat ja just niisugune, nagu neid Suurbritannias alatasa neelatakse. Šveitsis sarjati Frischi lausa isamaareeturiks. Kuulus Šveitsi demokraatia ei osutunud kuigi tolerantseks ning tal puudus igasugune huumorimeel." (Steinberg 1999/2000: 39.) [Kõnealust Frischi raamatut mainiti Eestiski Enn Vetemaa *Kalevipoja mälestuste* puhul tekkinud poleemikas 1972. a. (Toim.)]

Iseäranis pärast Berliini müüri langemist ja SDV lagunemist ning eeskätt pärast Nõukogude Liidu kui Lääne vastandi kokkuvõaristemist hakati Šveitsi väärtuses üsna kõvasti kahtlema. Friedrich Dürrenmatt võrdles seda veidi enne oma surma aastal 1990 vabatahtlike poolt asustatud vanglaga, ja Cristoph Geiser nimetas aastal 1992 Šveitsi piire "vanglaväravaiks" (Bichsel 1981: 62; Dürrenmatt 1996 (1990); Geiser 1993: 17). Lihtkodanikudki tunnetasid, et ka liustike, gondliradade ja geraaniumidega turistidüllil on omad konksud sees. Oli mõningaid paljastusi sõjaaja, skandaalide ja afääride kohta nagu salatoimikuteafäär (suure osa Šveitsi elanikkonna kohta olid koostatud aktid ja neis fikseeritud faktid poliitilise meelsuse kohta; isegi Charlie Chaplinit jälgiti kogu tema Šveitsis viibimise ajal). (Altwegg 1995: 46.) Šveitsi vandeühenduse 700. aastapäeva tähistamise puhul aastal 1991 keeldus 700 kultuuritegelast protestiks salatoimikute-skandaali vastu kõigis pidustustes osalemast. Pahameel kasvas. "Šveits võiks lahustuda nagu suhkrutükk veeklaasis," manitses ja hoiatas juba aastate eest Friedrich Dürrenmatt; "Šveitsi likvideerimine võib kõne alla tulla," kuulutas Ernst Mühlemann;

televisioonidirektor Schellenberg suutis väga hästi ette kujutada, kuidas Šveits liitub Prantsusmaa ja Itaaliaga; Jean Ziegler ennustas, et juba 2010. aastal Šveitsi enam ei ole; ning tookordne Itaalia kaitseminister Gianni de Michelis olevat igasuguse diplomaatilise tagasihoidlikkuse unustanud ja vaevalt ületatava arrogantsiga soovitanud kiiret ühinemist Euroopaga.

Tippu jõudis Šveitsi vaimne kriis artikli algul nimetatud 1992. a Sevilla maailmanäituse motoga. Nagu kinnitab Jürg Altwegg, olevat see olnud mitteeksisteerimise demonstratsioon *par excellence* ja seda ei tulevat üldsegi ironiliselt mõista.

Ääremärkusena, mis siiski on küllalt kaalukas, olgu märgitud, et see vaimne nullpunkt, millele lisandus veel majanduslik ja sotsiaalne kriis, osutus teisest küljest järsu muutuse ajahetkeks. Šveits muutus ühekorraga omaette teemaks. Oma osa oli ühe kaua hoitud saladuse paljastamisel: kõne alla tuli natside kulla deponeerimine Šveitsi pankades. "Natside röövitud kulla pelgupaigana ja räpaste raha transaktsioonide juhtimiskohana kannatas Šveitsi rahvusvaheline maine nagu ei iial varem." (Steinberg 1999/2000: 40.)

Aastatuhandevahetuse paiku, mil Šveits endiselt elab läbi ränka mentaliteedi- ja identiteedikriisi, esitatakse ikka veel küsimust Šveitsi eksistentsist, ent ka tema edasikestmise mõttest. On suurenenud majanduslik tasakaalutus nelja keelepiirkonna vahel, saksašveitslased olevat sisse võtnud ülemvõimupositsiooni — ka suurtes poliitilistes organisatsioonides — ja hakanud prantsuse- ja itaaliakeelseid vähemusi üha enam pidama koormaks. Šveitsis olevat tekkimas ebavõrdne ühiskond, kahe klassi ühiskond ja poliitiline võim jätvat võitlusvälja parempoolsele populismile. Rahvusvahelises poliitikas Šveitsi peaaegu enam ei eksisteerivatki, mis olevat tema omaettehoidmise tulemus ning mida toetavat konservatiiv-reaktsioonilised jõud. Kartes kaotada oma sõltumatust ja identiteeti on just konservatiiv-reaktsiooniline tiib NATOsse, ÜROsse ja Euroopa Liitu astumise vastu. Ka enamik šveitslasi, kelle käsi käib materiaalses mõttes hästi, ei näe tungivat põhjust ELi astuda. Progressiivsed jõud seevastu räägivad Šveitsist kui oasist või poliitilisest saarest ning kurdavad isolatsiooni, riigi eraldumise üle, sest nii jäädakse kõrvale Euroopa arengust ega avaldata sellele ka ise mingit mõju (Ribeaud 1999: 13 A;

Iten 1999). Siiski tuleb oletada, et just kujundavas mõjutamises ühise üleelamise mõttes leiab Šveits oma edasikestmise mõtte. Seda enam et tal, nagu kinnitab ka J. Ribeaud, on ikka veel varuks mõned "trumbid", et mängida Euroopas konstruktiivset rolli, eeskätt näitena erinevate kultuuridega rahvaste rahulikust kooselust ja kultuuride iseseisvusest — vaatamata kõigile praegustele keelelistele ja vaimsetele probleemidele. Lisandub veel seegi, et Šveits on oma multikultuurilise staatusega paljude jaoks (uuesiti) saanud omamoodi metafooriks. Oma kõnes tänapäeva Šveitsi riigi 150. sünnipäeva pidustuste puhul viitas Saksamaa liidupresident Roman Herzog sõnale "šveitslik" kui omamoodi Euroopa-mudelile:

"Kui vaatame tänapäeva Euroopat, siis on see pärast Curchilli kõnet [1946] tõepoolest juba hulga "šveitslikumaks" muutunud. Just pärast euro kasuks otsustamist ei tohi me jätta pingutust saada veelgi "šveitslikumaks", see tähendab föderaaalsemaks, läbipaistvamaks ja demokraatlikumaks." (Iten 1999.)

"Vaadake Šveitsi!" olevat soovitanud ka *sir* Peter Ustinov, kui talt 1999. a küsiti, mis tema meelest Euroopa arengule kasuks tuleks (Scheel 1999/2000: 30). Ja ta lisas veel, et kõik Šveitsi rahvusgruppid seisavad vaatamata tõsiasi jaoks, et nad üksteist eriti ei salli, Šveitsi ründamise korral raudselt oma vandeühenduse eest.

See, kas Šveits eksisteerib ja edasi kestab või on määratud arvuti-, info- ja biogeneetika tsivilisatsioonina läbi kukkuma, sõltub ceskätt sellest, kas šveitslased ise oma eksistentsi tunnustavad. Nende riik eksisteerib ju ka väljaspool müütilisi kujutelmi, läbielatud ja kogetud ajaloos.

Kirjandus

- Altwegg, Jürg 1995. Ankunft in der Gegenwart. — *Passagen*, Nr. 19. Herbst, S. 46–47
- Amann, Jürg 1983. Im Glashaus. — *Geschichten aus der Geschichte der Deutschschweiz nach 1945*. Hrsg. Rolf Niederhausen, Martin Zingg. Darmstadt: Luchterhand, S. 198–200
- Bichsel, Peter 1981. Das Ende der Schweizer Unschuld. — *Tinten-fisch* 20. Berlin, S. 59–64

- Bloch, Peter André 1978. Vier Sprachen — eine Heimat? — *Literatur aus der Schweiz. Texte und Materialien*. Hrsg. Egon Amman, Eugen Faes. Zürich: Suhrkamp, S. 331–493
- Dürrenmatt, Friedrich 1996 (1990). Die Schweiz — ein Gefängnis. Rede auf Václav Havel. In: Dürrenmatt, Friedrich 1996. *Gesammelte Werke*. Bd. 7. Essays Gedichte. Diogenes Taschenbuch, S. 885–898
- Ehrismann, Albert 1977. Von Wäldern, Quellen und Flüssen. — *Schweiz heute. Ein Lesebuch*. Berlin: Verlag Volk und Wissen, S. 34–36
- Frisch, Max 1974 (1971). *Wilhelm Tell für die Schule*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag
- Frisch, Max 1978. Haben wir eine demokratische Öffentlichkeit? — *Literatur aus der Schweiz. Texte und Materialien*. Hrsg. Egon Amman, Eugen Faes. Zürich: Suhrkamp Verlag, S. 69–72
- Geiser, Christoph 1993. Vom allmählichen Schwinden der Schweiz. — *Pegasus*. H. 21/22. Redaktion & Vertrieb Passau, S. 15–25
- Iten, Andreas 1999. *Vom politischen und kulturellen Selbstverständnis der Schweizerinnen und Schweizer*. Vortrag, gehalten am 8. Dezember 1999 an der Universität Tartu. [Käsikiri on artikli autori valduses]
- Kuhn, Christoph 1977. Die Schweiz als Chance einer zukünftigen Schweiz. — *Die Schweiz heute. Ein Lesebuch*. Berlin: Verlag Volk und Wissen, S. 644–657
- Laderaach, Monique 1995. Erinnern und vergessen. — *Passagen*, Nr. 19. Herbst, S. 49.
- Lotman, Juri 1999. Semiosfäärist. — *Semiosfäärist*. Tallinn: Vagabund, lk 7–35
- Mangold, Christoph 1983. Umsturz in der Schweiz. — *Geschichten aus der Geschichte der Deutschschweiz nach 1945*. Hrsg. Rolf Niederhausen, Martin Zingg. Darmstadt: Luchterhand, S. 103–105
- Manz, Hans 1977. Provisorische Hymne. — *Schweiz heute. Ein Lesebuch*. Berlin: Verlag Volk und Wissen, S. 37–38
- Marti, Kurt 1966. *Die Schweiz und ihre Schriftsteller — die Schriftsteller und ihre Schweiz*. Zürich: EVZ-Verlag
- Marti, Kurt 1977. Heil-Vetia. — *Schweiz heute. Ein Lesebuch*. Berlin: Verlag Volk und Wissen, S. 77–80
- Matt, Peter von 1991. Kritischer Patriotismus. Auseinandersetzungen der Schweizer Schriftsteller mit der guten und mit der bösen Schweiz. — *Der Zwiespalt der Wortmächtigen. Essays zur Literatur*. Zürich: Benziger Verlag, S. 13–32

- Mettler, Clemens 1977. Hör zu Tell. — *Schweiz heute. Ein Lesebuch*. Berlin: Verlag Volk und Wissen, S. 39–40
- Niederhauser, Rolf, Martin Zingg 1983. Vorwort. — *Geschichten aus der Geschichte der Deutschschweiz nach 1945*. Hrsg. Rolf Niederhauser, Martin Zingg. Darmstadt: Luchterhand, S. 7–14
- Pulver, Elsbeth 1990. Literaturförderung im mehrsprachigen Kleinstaat. — *Passagen*, Nr. 8. Frühling, S. 3–5
- Pulver, Elsbeth 1992. Niederbipp ist das Zentrum der Welt. — *Passagen*, Nr. 13. Herbst, S. 12–14
- Ribeaud, José 1999. Schwierige Einheit. Das Ungleichgewicht zwischen den Sprachregionen der Schweiz. — *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. 7. Oktober, S. 13 A
- Salis, J. R. 1972. Kulturelle Aussenpolitik. — *Gut zum Druck*. Zürich, München: Artemis Verlag, S. 311–318
- Scheel, Walter 1999/2000. Die Schweiz — Vorbild für Europa? — *Schweizer Monatshefte für Politik Wirtschaft Kultur*. H. 12/1, Dez./Jan., S. 30–31
- Schenker, Walter 1978. Die Schweiz, Land mit vielen Sprachen. — *Literatur aus der Schweiz. Texte und Materialien*. Hrsg. Egon Amman, Eugen Faes. Zürich: Suhrkamp Verlag, S. 12–26
- Schenker, Walter 1983. Solothurn. Eidgenössische Ausgrabungen. — *Geschichten aus der Geschichte der Deutschschweiz nach 1945*. Hrsg. Rolf Niederhausen, Martin Zingg. Darmstadt: Luchterhand, S. 36–44
- Siegel, Ilona 1984. An einem Ort muss man anfangen. — *Weimarer Beiträge*. H. 8, S. 1384
- Spindler, Jürg de 1999/2000. Werte des Kleinstaates — Ursprung, Wandel, Aktualität, Zukunft. — *Schweizer Monatshefte für Politik Wirtschaft Kultur*. H. 12/1, Dez./Jan., S. 49–50
- Steinberg, Jonathan 1999/2000. Warum die Schweiz zum dritten mal? — *Schweizer Monatshefte für Politik Wirtschaft Kultur*. H. 12/1, Dez./Jan., S. 38–42
- Vollenweider, Alice 1977. Die hybride Provinz. — *Schweiz heute. Ein Lesebuch*. Berlin: Verlag Volk und Wissen, S. 46–51
- Walser, Paul 1977. Reise durch Jura, Mittelland und Alpen. — *Schweiz heute. Ein Lesebuch*. Berlin: Verlag Volk und Wissen, S. 57–69
- Walter, Otto F. 1965. Das "Soll" der Literatur, Notizen zu einer Frage von Max Frisch. — *Neutralität*, 12, S. 23
- Willi, Jürg, Margaretha Dubach 1998. *Das wahre Leben der Helvetia*. Zürich: Haffmans Verlag

EVE PORMEISTER (1956) on lõpetanud 1980. a germanistina Leipzigi ülikooli, samast aastast lektor Tartu ülikooli saksa filoloogia õppetoolis; 1992 kaitses magistritööd šveitsi kirjandusest, praegu doktorant. *Akadeemias* (1989, nr 4) avaldanud Gertrud Leuteneggeri essee "Avalikult ja otsustavalt lahti öelda oma sajandi põhimõtetest" tõlke ja artikli "Kirjandus ja kultuurilugu kuuluvad keeleõpetuse juurde" (1999, nr 7).

MADLAINA DEMARMELS

MIS OLEKS, KUI ARMAS JUMAL OLEKS ŠVEITSLANE

Hugo Loetscher

Tõlkinud Ene Kelder

Mis oleks saanud siis, kui armas Jumal oleks olnud šveitslane? See küsimus polegi nii mõttetu, kui see mõnele ehk esmapilgul tundub, sest on igati arvata, et siis oleks üht-teist teisiti välja kukkunud.

See arutus ei olegi nii ülbe. Ka teised rahvad on armsat Jumalat okupeerinud.

Näiteks elavat mõni "nagu Issand Jumal Prantsusmaal". Miks peaks Jumalale just nimelt Prantsusmaal meeldima? Ega ometi mitte sõõgi pärast? Ja kas on armsal Jumalal ilmingimata soovitav end hästi tunda Pariisis, mille kohta ju levib igasuguseid kuuldusi? Miks ei võiks see kõlada hoopis nii: "Elab kui Issand Jumal Šveitsis"? Meie olusuhted on palju kindlamad. Meil on rahvusvaheliselt tunnustatud hotellimajandus. Aga teiselt poolt paneb mõtlema see, et need, kes end hästi tunnevad, võiksid lõpuks veel tahta siia jäädagi.

Ja ameeriklased väidavad näiteks, et nende maa olevat "Jumala enda maa". See, mis sellele maale võib sobida, pole meie puhul veel kaugeltki mitte õigustatud — meie maahindu silmas pidades. Meie ajalugu sai ju alguse võitlusest maa eest; seda ei lase me nüüd kellelgi ära võtta, ja omandisuhete kallale me ka ei lähe. Selle maa ilu avab end nangunii vaid neile, kes mõistavad piiriposte seada ja aedu püsti ajada.

"Wenn der Liebe Gott Schweizer wäre." Raamatust Hugo Loetscher, *Der Waschküchen-schlüssel*. Zürich: Diogenes Verlag AG, 1983, S. 153–157.

Ja Brasiilias arvatakse koguni, et Jumal olevat "ise brasiillane". Aga sealkandis on üldiselt kombeks ütelda: "Me kõik oleme brasiillased", niimoodi, et ei armas Jumalgi vahele ei sega. Endastmõistetavalt pole siis tegu "sünni poolest brasiillasega", vaid "kodakondsuse saanuga". Selles mõttes oleme meie märksa ettevaatlikumad. Meile pole omane teha lahkeid küllakutseid viiepega "Kõik on šveitslased". Šveitslased, need oleme vaid meie, arvult väikesed, kuid seda tublimad. Loomulikult on meil selge, et kõik tahaksid šveitslased olla, aga oldagu siinkohal tagasihoidlik ja mitte üksnes vältimaks trügimist sellel nii väikesel maal. Kui keegi tahab šveitslaseks saada, peab ta ka midagi välja käima; kui palju, seda otsustavad juba kogukonnad ise.

Ei — Issand Jumal võib end Prantsusmaal hästi tunda, olla Ameerikas maaomanik ja passi järgi mingisugune brasiillane — meie jaoks kõlab küsimus teisiti. Ja seda ei olegi nii lihtne määratleda, nagu arvas Carl Spitteler: et kui meie, šveitslased, oleksime Alpid ise loonud, poleks need nii kõrged välja tulnud.

Nii mõndagi räägib tõesti selle kasuks, et armas Jumal võiks olla šveitslane: olla kõigest kaugel eemal ja piirdudagi vaatlemisega — see on ju ometi niihästi jumalik kui ka šveitsilik.

Mõte, mis oleks saanud siis, kui armas Jumal oleks olnud šveitslane, kerkis päevakorda pärast seda, kui me juhtusime raadiost kuulma kommentaari Šveitsi astumise kohta ÜRO liikmeks. Huvi ei pakkunud niivõrd argumendid selle vastu, need olid nangunii teada, vaid pigem asjaolu, et kõnelejaks oli taas niisugune šveitslane, kes väikese jumalusena ülejäänud maailma vastu välja astub. Loomulikult õhkus sõnumist teatud pettumust: oleks meie käest küsitud, oleks kõik teisiti läinud, meie käest ei küsita aga kunagi.

Kui niisiis mõnelgi šveitslasel on piisavalt talenti olemaks Jumal, miks ei võiks siis armsal Jumalalgi olla natuke talenti olemaks šveitslaste tarvis?

Siinkohal peame muidugi silmas kõigeväelist Jumalat. Mitte seda tallis sündinud abieluvälist lapsukest. Kui juba armas Jumal, siis see kõigeväeline, kes häda korral oleks võimeline universumit looma.

Aga kui see maailmade looja oleks olnud šveitslane, peaks ka Piibel olema teisiti jutustatud. On olemas ju piibleid lastele, vaestele, neegritele — miks ei võiks olla spetsiaalset piiblit ka šveitslastele?

Siinkohal kerkivad aga juba uued raskused. Sest see konkreetne Jumal lõi maailma mitte millestki. Mitte millestki nüüd küll midagi ei saa. Meie seevastu ei alusta mitte millegagi, vaid vähesega. Kõik, mis meil on, oleme saavutanud oma tööga ja sellepärast ei taha me seda ka käest anda.

Teise kandi pealt oleks küll aeg-ajalt teretulnud, kui mitte millestki midagi tekiks. Meile meeldiks pigem see, et need suured rikkused, mis on meie juures deponeeritud ja hoiul, tuleksid mitte millestki, kui see, et me nende päritolu teame.

Tähtsaim probleem jääb aga õhku: õige ajahetk maailma loomiseks. Šveitslase jaoks on väga tähtis teada, millal on lõpuks paras silmapilk — kui näiteks naistele antakse valimisõigus või kui ükskord ollakse nii kaugel, et astuda ÜROsse — mitte ükski ootaja ei ole olnud nii loominguine kui meie.

Ning Aadam ja Eva on kinnituseks, et maailm pole sugugi õigel ajahetkel loodud: vaevalt olid nad loodud, kui juba pidi nad paradiisist välja aetama, vaevu jõudsid nad saada lapsi, kui juba üks poeg teise maha lõi.

Kõik oleks läinud teist rada, kui oleks olnud vähegi kannatust oodata. Oleks armas Jumal olnud šveitslane, oleks ta oodanud, sest kõik peab kasvama ja küpsema. Kui see oleks võtnud ka väga kaua aega — temale on ju tuhat aastat nagu üks päev. Kunagi oleks ta saanud selle aja anda kellatööstuse käsutusse.

Kui armas Jumal oleks olnud šveitslane, ootaks ta veel tänapäevalgi õiget hetke maailma loomiseks.

Samas — kui see armas Jumal oleks olnud šveitslane ja oodanud, oleks peale maailma olemata ka Šveits. Ja sellest oleks jälle kahju.

Nii oleme meie, šveitslased, oma olemasolu eest tänu võlgu armsale Jumalale, kes ei ole olnud šveitslane, Jumal tänatud. Ja seda silmas pidades on õige, et me teda ka oma põhiseaduses meeles peame.

Ega me lõpuks armsast Jumalast nii väga kaugel olegi. Sest kui Jumal oli maailma loonud, "vaatas ta kõike, mis ta oli teinud, ja vaata, see oli hea". Nii on armsal Jumalal siiski üks šveitsi iseloomujoon, sest selle koha pealt on ta meiega sarnane. Sest ka kui meie midagi teeme, siis vaatame tehtut — ja näe, see on hea.

HUGO LOETSCHER (sünd. 1929) kuulub Frischi ja Dürrenmatti kõrval kahtlemata 20. sajandi teise poole tuntuimate šveitsi autorite hulka. Ta on õppinud filosoofiat, sotsioloogiat ja politoloogiat Zürichi ja Pariisi ülikoolis. Pärast promoveerumist oli tuntud Šveitsi kultuuriajakirja *du* toimetajaks, hiljem töötas ajakirja *Weltwoche* kirjanduskriitikuna. Ta on olnud *writer in residence* Lõuna-Kalifornia ülikoolis Los Angeleses ning New York City University šveitsi õppetooli juhataja, pidanud kirjandusloenguid Müncheni ja Porto ülikoolis. Erilist huvi on Loetscherile pakkunud Portugal, Brasiilia ja Tai. 1986–1990 oli ta Šveitsi Kirjanike Liidu president. Tema teostest nimetatagu romaane *Pärjapunuja* ja *Immuunne*; rohkesti on ta avaldanud mitmesuguse lühiproosa kogumikke.

Siin tõlgitud teksti mõistmiseks paar väikest kommentaari. "Elada nagu Issand Jumal Prantsusmaal" on tuntud saksa kõnekäänd. Carl Spitteler (1845–1924) oli tuntud šveitsi luuletaja, Nobeli laureaat. Naistele anti Šveitsis hääleõigus üllatavalt hilja, alles pärast II maailmasõda.

MADLAINA DEMARMELS

LUULET

Andri Peer

Tõlkinud Ain Kaalep

ON...

On pilke neid mis seovad ahelaina
ja hüüdeid piikidena puurivaid
On ohkeid neid mis kaovad pilvedena
ja piinu mõne soise une järel
Ja kartusi mis nagu tulekahjud
levivad tuule tiivul kirehoos
On õudust mis laviinimürinaga
lootuse sambad pihuks purustab
On veresooni laulvaid nagu lätted
ja teisi mustast masendusest pingul
On rõõme leekidena elavaid
ja kirkaid nagu hommikune kaste
On kuiva küllust nagu liiva kõrbes
ja loidu nagu põrgu liivakellad
Ja raevu mis seestpidi närib sind
kui vereleem et tapjaid ristida

I dà... Uclan. Sün vias creschüdas aint. Lai sül cuolmen. Ars poetica. Raamatust Andri Peer. *Poesias — Gedichte*. Disentis/Mustér, 1988.

On kahetsust mis põleb nagu väävel
ja läbi sööb end liha kiududest

On igatsust kitarrikõlalist
öölehestikus Andaluusias

Ja taude tigedaid ja tõrksaid on
mis hirmurelvadega tulevad

On hõnge selliseid mis kallistavad
otse kui armastava neitsi käed

Ja hellitusi pehmeid nagu lumi

Oo valgeid kellalööke laotusest!

KÜLAKE

Majad nagisevad
märtsikuu päikeses.
Keskpäev tuli alla
pistriku tiivul.

Pea vastu müüri,
näen läbi pisarate
mööda kõndimas
last, kes ma olin.

KINNİKASVANUD RADU PIDI

Luuletus otsib teed
selgusse udude kohal.
Käin tema järel
kinnikasvanud radu pidi.
Hingeldan ja hõikan
huulil, mis niisked
hirmust.

MÄGIJÄRV

Järv on peegel,
see, kel
sissevaatajat polegi vaja.
Igal juhul kuulub talle
iga endapeegeldaja,
ta naeratab ja sina,
kes sa ei tänagi,
saad tagasi oma raja.

ARS POETICA

Sul raske on valida sõnu
oma luuletuse jaoks.
Ehk leiad sa neid
oma aia lillede seas
või toredas pargis,
kus taimed on kui tantsijad reas.
Või mõnel kõrvalteel,
kus see käib, kes ennast otsib,
või kellel sassis on meel
või keda armastus trotsib.

Las nad aga valida kohta
ja sisse end seada
ses määratud kohas, kus mälu
ja kaja koopais
säilitavad üksiku linna huiget:
tund oli temale teada.

Las koguneda sõnad
rida-realt
oma õhtusöömaajaks.
Aga sina seisa lävel,
tõrju tagasi sissetungija,

kes ligineb alandlikul moel,
aga tegelikult
kõik nad laiali ajaks.

Võta vastu riim,
kui ta tuleb kui tantsijanna,
kerge ja ilus;
kuid enamasti on nad tühised
ega midagi head ei anna.

Nõnda siis:
värsid lähevad üksühe järel,
pimestatud, vankuvad valguse käes,
teed otsides templisse,
kus nende tumedus öitsema lööb
laulu väes.

RETOROMAANI KEELTE aluseks on see ladina kõnekeel, mida juba kaks tuhat aastat tagasi hakkasid kõnelema Raetia mägilased, ürgnenud meile päris tundmatust etnosest, segunenud etruskide ja keltidega, siis aga edasi arenenud teises suunas kui romaani naaberhõimud itaallased, prantslased ja nüüdseks kadunud dalmaatslased. 1995. a andmeil oli retoromaanlasi kokku umbes pool miljonit: Šveitsis elavad graubündeni-romaani dialekte kõnelevad hõimud (umb. 50 000 inimest), Itaalias Lõuna-Tiroolis dolomiidi-ladina (umb. 20 000) ja Veneetsiast põhjas friauli keele säilitajad (umb. 430 000). Esimesena nimetatute keel sai Šveitsi neljandaks riigikeeleks 1938. a. Ilukirjanduses, mis on üllatavalt rikkalik ja kõrgetasemeline, kasutatakse selle keele viit dialekti, mis omavahel erinevamadki tunduvad kui eesti keele murded! Nende kõnelejad elavad ju umbes saja viiekümnes mägede vahelises raskesti ligipääsetavas orus.

Rikkalik ja kõrgetasemeline on ka retoromaani kirjanduse ajalugu, mille etapid on võrreldavad eesti kirjanduse omadega: vaimuliku kirjasõna areng reformatsioonisajandist peale, rahvuslik ärkamine 19. sajandi keskel, 20. sajandi kirjanduse kujunemine kontaktis Euroopa modernismiga. Luuletajad nagu Peider Lansel (1863–1943) või Gian Fontana (1897–1935) on täiesti võrreldavad suuremate rahvaste eakaaslastega, kes on maailmas muidugi hoopis tuntumad.

Luulet

ANDRI PEER (1921–1985) on lüürikuna jätkanud mainitute suundumusi, ühtlasi mõnda õppides Traklilt, Bennilt, ent ka Eluard'ilt ja García Lorcalt. Ta on kirjutanud ka väga head proosat (olen seda lugenud saksa tõlkes ja olen oma hinnangus kindel: nii head proosat on leida harva). Sündinud Senti asulas Graubündeni kantonis, sai ta hariduse Churi seminaris ja Zürichi ning Pariisi ülikoolis; doktoreerus; üle kolmekümne aasta oli ta prantsuse ja itaalia keele õpetajaks Winterthuri gümnaasiumis (kus tema õpilaste hulka kuulus muide Seraina Gilly, tuntud Eesti-Šveitsi kultuurisuhete vahendaja). On avaldanud luule- ja proosaraamatute kõrval ka näidendeid.

Tõlkisin tema luuletusi kakskeelsest väljaandest, kasutades ühtlasi kapitaalset kolmekõitelist teost *Handwörterbuch des Rätoromanischen* (Zürich, 1994) ja mõttes tänades kõiki neid retoromaani kultuuri-tegelasi ja institutsioone, kes mind selle haruldase rahva saavutustega on tutvustanud.

Ain Kaalep

PLANCKI VALEM JA ENERGIAKVANTIDE HÜPOTEES

Olev Sild

See on kvantfüüsika sünni lugu.

14. detsembril 1900 tegi Berliini Ülikooli teoreetilise füüsika professor Max Planck Saksa Füüsika Seltsi istungil ettekande energiajaotuse seaduse teooriast normaalspektris ("Zur Theorie des Gesetzes der Energieverteilung im Normalspectrum"). Normaalspekter tähendas tollal absoluutselt musta keha kiirgusspektrit ehk mustkiirguse spektrit.

Selles ettekandes (Planck 1900) esitas Max Planck teadusavalikkusele — sellal oli Saksa Füüsika Seltsil 325 liiget — normaalspektri teooria, mille aluseks oli energiakvantide hüpotees. Energiakvantide hüpotees tähendas uut kontseptsiooni kogu füüsikateaduslikus mõtlemises ja ideestikus. Selle kontseptsiooniga algas kvantfüüsika ajastu teaduses, mistõttu 14. detsembril 1900 peetaksegi kvantfüüsika sünni päevaks.

Samas ei teki ükski avastus, ühegi uue kontseptsiooni sünni tühjale kohale. Nii nagu inimese sünni eel käib looteaeg, eelneb ka avastuse sünnile küpsemise, arengu, faktide kogumise, katsetuste periood, teatud soodsate juhuslikkuste kokkulangemine, teatud paratamatuste loogiline järgnevus. Kirjanduslikult väljendudes toimub draama oma eel- (*Vorspiel*) ja lõppmänguga (*Endspiel*).

Olgu siin kirjeldatud energiakvantide hüpoteesi tekkelugu, selle tekkeloo loogikat ja mehhanismi, tausta ja eeldusi ajastu füüsikateaduses ja Planckis eneses.

Kõigepealt veidi Max Planckist enesest (Heilbron 1988).

Artikkel põhineb 14. detsembril 2000 Tartu Ülikooli Füüsika Instituudi seminaril "100 aastat kvantfüüsikat" peetud ettekandel.

Aastal 1900 oli Planck 42-aastane. Kasvatusest ja iseloomult, eeldustelt ja elukäigult oli ta saajaprotsendiline teoreetik. Mustkiirguse teooriaga oli ta tegelnud umbes viis aastat. Oma teadustegevuse eelmised 15 aastat, alates doktoriväitekirjast 1879. aastal Müncheni Ülikoolis oli tema uurimisvaldkonnaks termodünaamika, eriti selle teine seadus, ning teoreetik Plancki lemmikratsuks oli olnud entroopia mõiste. Entroopiakiindumus kujuneski selleks teguriks, millele toetudes jõudis Planck oma elutööni — ta lõi mustkiirguse teooria energia kvantiseerimise kontseptsiooni järgi.

Füüsikateaduse seisust mustkiirguse valdkonnas enne Plancki teooriat võib kirjeldada järgmiselt:

1. 1860. aastal oli Gustav Kirchhoff uurinud peegelduvate seinetega õõnsusi, milles on meelevaldsed neelavad ja kiirgavad kehad, ning selgitanud, et niisugustes tingimustes kujuneb pöördumatute protsesside tulemusena tasakaaluline kiirgus, millel on kindel energia sagedusjaotus — *normaaljaotus*, mis sõltub vaid temperatuurist. Tegu on *universaalfunktsiooniga*, mis ei sõltu kiirguri ainest.
2. Olid olemas *Maxwelli võrrandid* (aastast 1873) kiirguse kirjeldamiseks.
3. Mustkiirguse kohta oli olemas *Stefani-Boltzmanni seadus*: kogukiirgus $R = \sigma T^4$ — tulemus, milleni oli Stefan 1879. aastal jõudnud eksperimentide põhjal, kuna Boltzmann tuletas sellesama teoreetiliselt 1884. aastal.
4. Oli olemas *Wieni nihkeseadus* $\lambda_m T = b$ (1893).

1896. aastal esitas Wilhelm Wien ka *normaaljaotuse valemi*. Wiener valem toetus normaaljaotuse sarnasusele Maxwelli kiiruste jaotusega. Wien esitas hüpoteesi, et iga molekul väljastab kiirgust lainepikkusega, mis on määratud molekuli kiirusega. Üleminek kiiruste jaotusest lainepikkuste λ funktsioonile ja kooskõla nõue Wiener nihkeseadusega andis normaaljaotuseks

$$\frac{C}{\lambda^5} \exp(-\alpha/\lambda T).$$

Selline spekulatiivne valem kirjeldas tollal mõõdetud täpsusega normaaljaotust hästi. Wilhelm Wien saigi 1911. aastal Nobeli preemia soojuskiirguse seaduste avastamise eest.

Selline spekulatiivne valem Plancki kui teoreetikut ei rahuldanud ja ta hakkas üles ehitama normaaljaotuse teooriat, võttes aluseks Maxwelli võrrandid ja termodünaamika teise seaduse (Planck 1943).

Kirchhoffi järgi ei sõltu normaaljaotus mustkiirguri ainest ning Planck valib aine mudelsüsteemiks ostsillaatori (tema nimetas seda resonatoriks) resonantssagedusega ν ja tasakaalulise elektromagnetilise kiirguse. Ostsillaatori võrrandi lahend seob selle kiirguse intensiivsuse ostsillaatori tasakaalulise keskmise energiaga U . Samas arvutab Planck ostsillaatori entroopia S energia U funktsioonina

$$S = -\frac{U}{a\nu} \ln \frac{U}{b\nu e}.$$

Plancki teooria annab ν -sagedusega ostsillaatorite energia U temperatuurisõltuvuse ja edasi elektromagnetilise kiirguse energia sagedusjaotuse ja temperatuurisõltuvuse kujul

$$\frac{8\pi\nu^2}{c^3} b\nu \cdot \exp(-a\nu/T).$$

See aga ongi just Wiener normaaljaotus sageduseskaalal. Edaspidi räägivadki füüsikud sellest valemist kui Wiener-Plancki valemist.

1899. aastal teatavad Otto Lummer ja Ernst Pringsheim mõõdetud normaaljaotuse kõrvalekalletest Wiener-Plancki valemist pikkade lainete ja kõrgete temperatuuride korral. Planck leiab siiski, et Lummeri ja Pringsheimi tulemusi tuleb võtta tõsiselt alles siis, kui sellega on kooskõlas erinevate uurijate tulemused. Veel märtsis 1900 kirjutab Planck töö, kus ta on veendunud Wiener valemi kõlblikkuses ja kus ta väidetavalt põhjendab paremini entroopia energiafunktsiooni olemust, esitades selle lihtsal(!) kujul

$$d^2S/dU^2 = -const./U.$$

Alles Ferdinand Kurlbaumi ja Heinrich Rubensi mõõtmised oktoobris 1900 sundisid Plancki modifitseerima Wiener valemit, kirjeldamaks uut, täpsustatud normaaljaotust. Enne kui Kurlbaum ja Rubens esitasid oma mõõtmistulemised 19. oktoobril Saksa

Füüsika Seltsis, teavitasid nad Plancki neist tulemustest ja samal päeval, 19. oktoobril esitab Planck pärast Kurlbaumi ja Rubensi ettekannet modifitseeritud normaaljaotuse valemi. Ta ei modifitseeri mitte otse Wieneri valemit, vaid entroopia S teist tuletist:

$$d^2 S/dU^2 = -\frac{k}{U(\varepsilon + U)}.$$

Selles lühikeses ettekandes rõhutab Planck kolm korda lihtsust(!) entroopia modifitseerimist põhjendades. Muuseas, juba oma 1860. aasta töös avaldas Kirchhoff arvamust, et normaaljaotusel peaks olema lihtne kuju nagu kõigil universaalfunktsioonidel, mis ei sõltu konkreetsete kehade omadustest.

Modifitseeritud entroopiafunktsioon

$$S = k\left[\left(1 + \frac{U}{\varepsilon}\right) \ln\left(1 + \frac{U}{\varepsilon}\right) - \frac{U}{\varepsilon} \ln \frac{U}{\varepsilon}\right]$$

annab modifitseeritud normaaljaotuse kujul

$$\frac{8\pi\nu^2}{c^3} \cdot \frac{h\nu}{\exp(h\nu/kT) - 1},$$

kuna kooskõla Wieneri nihkeseadusega nõuab, et $\varepsilon = h\nu$. Kui $h\nu \gg kT$, saab siit endise Wieneri valemi.

Plancki viib sihile tema lemmikratsu — entroopia. Planck otsis võimalikult lihtsat avaldist entroopiale, samal ajal kui teised uurijad püüdsid modifitseerida otse Wieneri valemit nii, et see aproksimeeriks mõõtmistulemusi.

19. oktoobril 1900 jõuab Planck valemieni, mis kirjeldab nii siis kui ka edaspidi hästi täpsustatud normaaljaotust, aga sel valemil puudus teoreetiline põhjendus, füüsikateaduslik mõtestamine. Kvantfüüsikaga polnud siin veel midagi tegemist. Ja siin lõpeb Plancki valemi loo eelmäng ja algab lõppmäng, mille lõppakordiks on 14. detsembri ettekanne. Nende vahele jääb Plancki enda ütluse järgi pingelisim periood tema elus. Selle nabi kahe kuu jooksul jõuab Planck oma elutöö tippu: avastab energiakvandid.

Selles loos mängivad rolli teatud soodsad juhused ja loogilised seaduspärasused. Juhuslik on see, et probleemi asub lahendama mees, kes on enne seda 20 aastat tegelnud entroopiaga, millel on talle sama absoluutne tähendus nagu energial ning seetõttu asub ta ka siin arvutama entroopiat energia funktsioonina. Juhuslik on seegi, et selleks ajaks on olemas Boltzmanni tõenäosuslik entroopia käsitlus: $S = k \ln W$. See tõenäosuslik käsitlus Planckile algul ei meeldi, aga tal (Plancki enda ütluse järgi) ei jää muud üle, kui hakata arvutama entroopiat S tõenäosusfunktsiooni W kaudu (Planck 1943).

Ülesanne on järgmine: kiirgus sagedusega ν on tasakaalus suure arvu N resonantsete ostsillaatoritega (resonaatoritega), mille koguenergia on U_N . Ostsillaatori keskmine energia on U_N/N , aga üksikutel ostsillaatoritel võib olla energia erinev. N ostsillaatori seisundi tõenäosused annavadki meile arvu W , mis näitab, kui mitmel viisil võib jaotada energiat U_N nende N ostsillaatori vahel.

Ja nüüd tuleb selle loo kulminatsioon, loo tuum, rosin ja uba. Kui energia on pidevalt muutuv suurus — nagu ta seda on klassikalises füüsikas —, siis võib energiat jaotada N ostsillaatori vahel lõpmatul arvul viisidel ja $W \rightarrow \infty$, kusjuures me ei saa mitte kuidagi entroopiat energia (U_N) funktsioonina. Ja siis teeb Planck olulise hüpoteesi (*und dies ist der wesentlichste Punkt der ganzen Berechnung*), et energia jaotub portsjonitena (Planck nimetab neid energiaelementideks) kindla suurusega ε , igas ostsillaatoris täisarv energiaelemente, aga nii, et kokku saaks energia U_N .

Plancki ettekandes on toodud näitena üks variant, kuidas on 100 energiaelementi jaotatud 10 ostsillaatori vahel:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
7	38	11	0	9	2	20	4	4	5

Kui $U_N = P\varepsilon$, siis P energiaelementi võib jaotada N ostsillaatori vahel W viisil, mis kombinatoorika valemite järgi on

$$W = \frac{(N + P - 1)!}{(N - 1)!P!}.$$

Plancki valem ja energiakvantide hüpotees

Kui N ja P on suured arvud, siis Stirlingi valemi järgi $N! \approx N^N$ jne ja

$$W = \frac{(N+P)^{N+P}}{N^N P^P}.$$

Edasi N ostsillaatori entroopia $S_N = k \cdot \ln W$ ja arvestades, et $S_N = NS$ ja $U_N = NU$, saame

$$S = k \left[\left(1 + \frac{U}{\varepsilon}\right) \ln \left(1 + \frac{U}{\varepsilon}\right) - \frac{U}{\varepsilon} \ln \frac{U}{\varepsilon} \right].$$

Siit saame normaaljaotuseks eelnevast tuttava

$$\frac{8\pi h\nu^3}{c^3} \cdot \frac{1}{\exp(h\nu/kT) - 1},$$

aga nüüd juba tuletatud teoreetiliselt energiakvantide hüpoteesist. Plancki valemi nimetuse all ei leia me seda valemit tänapäeval mitte ainult füüsikaõpikutest, vaid ka üldentsüklopeediatest.

Lõplikele energiaelementidele üleminek oli loogiline samm, eriti tagantjärele vaatlusel, aga taustasid arvestades oli see kindlasti psühholoogilise barjääri ületamine. Seni oli ju energiat käsitatud pideva suurusena. Klassikaline füüsika oli pidevate suuruste füüsika ja seda toetas ka pidevuse kontseptsioon matemaatilises mõtlemises, Newtoni ja Leibnizi infinitesimaalarvutus. Pealegi Planck ise oli 42-aastane mees, konservatiivse meelelaadiga, mees, kes oma seisukohti niisama lihtsalt ei muutnud.

Max Planck oli nii-öelda revolutsionäär vastu tahtmist. Aastal 1900 ei tunnetanud ei Planck ise ega ka teised füüsikud energiakvantide hüpoteesi tähendust uue ajastu algusena. Planck jäi kauaks kahtlema energiakvandi olemuse suhtes, sest kvant ei tulenenud klassikalisest füüsikast. Planck ei rakendanud seda hüpoteesi rohkem mujal füüsikas; tema 1900. aasta töös oli ka kvantiseeritud ainult resonatori energia, aga mitte kiirguse energia.

Energiakvantide hüpoteesil oli siin pigem matemaatilise hüpoteesi tähendus, mis aitas jõuda normaaljaotuse täpse valemieni. Normaaljaotuses esinevasse konstanti h , mida tänapäeval nimetatakse Plancki konstandiks (sageli $\hbar = h/2\pi$), suhtus Planck

siiski kohe kui fundamentaalkonstanti (*die Naturkonstante*) ja määras selle eksperimentaalsest normaaljaotusest: $h = 6,55 \cdot 10^{-27}$ erg·sec. Kaasaegne täpsem mõõtmine (Josephsoni efekti-ga) annab $h = 6,626176 \cdot 10^{-27}$ erg·sec.

Energiakvantide reaalsust tunnistas hoopiski julgemalt Albert Einstein, kui ta 1905. aastal kasutas valguskvantide kontseptsiooni fotoefekti teoreetiliseks seletamiseks. Teadusajaloolased on isegi seisatanud küsimuse ees, kas kvantfüüsika rajajaks tunnista-da Max Planck või Albert Einstein (Kragh 2000). See au jäi siiski Max Planckile: 1918. aasta Nobeli füüsikapreemia energiakvan-tide avastamise eest saab (60-aastasena!) Max Planck.

Iseenesest polnud kvantiseerimise hüpotees midagi uut. Antiikfilosoofide (Demokritos jt) atomism umbes kaks ja pool tu-hat aastat tagasi tähendas ju aine kvantiseerimist. See intuiitiiv-selt tunnetatud atomism sai tõsiteaduslikuma kvantitatiivse kin-nituse keemiliste reaktsioonide teoorias kordsete suhete seadu-sega (Prousti (1799) ja Daltoni (1803) tööd). Alates Faraday töödest (1833) elektrolüüsi seaduste kohta võib rääkida elekt-ri atomismist. Plancki töö tähendab lõpuks energia atomismi. 1948. aastal avaldas Schrödinger kirjutise “2400 aastat kvant-teooriat” (Schrödinger 1948) selgitusega Plancki rolli kohta: nii nagu kolossaalne skulptuur pääseb mõjule vaid suurel väljakul ja mitte väikeses ruumis, nii nõuab ka geniaalse loomingu vaatlus seda suuremat ajaintervalli, mida olulisem ta on.

Kirjandus

- Heilbron, John L. 1988. *Max Planck: Ein Leben für die Wissen-schaft 1858–1947*. Stuttgart: Hirzel
- Kragh, H. 2000. Max Planck: the reluctant revolutionary. — *Physics World*, December, pp. 31–35
- Planck, M. 1900. Zur Theorie des Gesetzes der Energieverteilung im Normalspectrum. — *Verhandlungen der Deutschen Physikalischen Gesellschaft*. Jahrg. 2, S. 237–245
- Planck, M. 1943. Zur Geschichte der Auffindung des physikalischen Wirkungsquantums. — *Naturwissenschaften*, 31, S. 153–159
- Schrödinger, E. 1948. 2400 Jahre Quantentheorie. — *Ann. d. Phys.*, 3, S. 43–48

Plancki valem ja energiakvantide hüpotees

OLEV SILD (sünd. 1935) on lõpetanud 1958. aastal TRÜ füüsikuna, füüsika-matemaatikakandidaat aastast 1965. Töötanud pidevalt TÜ Füüsika Instituudis (aastast 1966 vanemteadurina, 1977–1999 ühtlasi Tartu Ülikooli dotsent).

KVANTHÜPOTEESIST KVANTMEHAANIKANI

Ivar Piir

1. KVANTOSTSILLAATORI KAUDU VALGUSKVANDINI

Esmakordselt esitas Max Planck (42)¹ oma kiirgusvalemi "õnnelikult mõistatatud interpolatsioonivalemina" Saksa Füüsika Seltsi istungil 19. oktoobril 1900. Kohe kinnitasid selle õigsust nii Otto Lummeri ja Ernst Pringsheimi kui ka Ferdinand Kurlbaumi ja Heinrich Rubensi mõõtmised. Interpolatsioonivalemi varjund jäi kiirgusseadusele külge aastateks. 14. detsembri ettekandes taandas Planck küll oma valemi, nagu ta ise lootis, "väitele, millel on kindel füüsikaline mõte". Kuid selle väite põhjanev tähendus füüsikale jäi ometi talle eneselegi kaua tabamatuks. Alles kümmekond aastat hiljem sõandas ta ühel jalutuskäigul pojale tunnistada, et on võib-olla teinud "avastuse, mis oma tähtsuselt on võrreldav Newtoni omaga". Füüsikaavalikkus nägi esialgu Plancki hüpoteesis ainult otstarbekat meetoodilist võtet, millel puudub sügavam füüsikaline sisu.

Esimesena hakkas Plancki hüpoteesi ennast analüüsima Albert Einstein (26). 18. märtsil 1905 saabus ajakirja *Annalen der Physik* toimetusele tema artikkel "Über einen die Erzeugung und Verwandlung des Lichtes betreffenden heuristischen

Artikkel põhineb 14. detsembril 2000 Tartu Ülikooli Füüsika Instituudi seminaril "100 aastat kvantfüüsikat" peetud ettekandel.

¹Olen sulgudes lisanud teadlase vanuse vaadeldaval aastal illustreerimaks seda, et kvantfüüsika arengusse on peamise panuse andnud noored, kuni 30-aastased füüsikud.

Gesichtspunkte" (Ühest valguse tekkimise ja muundumisega seotud heuristilisest vaatekohast). See oli esimene Einsteini kõige tulemusrikkama tegevusaasta, 1905. aasta kolmest teaduslikust suursaavutusest. Mais valmis töö Browni liikumise kohta, mis viis füüsikalise atomismi lõplikule võidule, ja juuni lõpul epohhiloov erirelatiivsusteooria avaartikkel. Pärast tööleasumist Berni Föderaalsetes Patendibüroos aastal 1902 oli ta põhjalikult süvenenud statistilise füüsika probleemidesse. Aastatel 1902–1904 avaldas ta samas ajakirjas neli artiklit, mis olid pühendatud aatomite ja molekulide soojusliikumise statistilisele kirjeldamisele ning selle liikumise ja soojuse vahekorra, eriti entroopia mõiste analüüsamisele. Kõik Einsteini kvantfüüsika-alased tööd toetuvad suuremal või vähemal määral just sellele uurimuste tsüklile.

Kiirgusallikat kujutleti tollal elementaarsete ostsillaatorite (resonaatorite) statistilise kogumina. Max Plancki kvanthüpoteesi kohaselt jaotub nende elementaarsete ostsillaatorite energia kindla suurusega $h\nu$ energiakvantidena, igas ostsillaatoris täisarv energiakvante. Tõsi, hiljem ta muutis sõnastuse ettevaatlikumaks, kinnitades, et ostsillaator ainult kiirgab energiat selliste portsjonite kaupa. Einstein tegi julge üldistuse väites, et kiirgus ise ongi selliste energiakvantide kogum. Tõdemusele, et "valguse laine-teooria, mis opereerib pidevate [ruumi]punkti funktsioonidega, õigustab ennast suurepäraselt puht optika nähtuste kirjeldamisel ja vaevalt mõni muu teooria seda asendaks", järgnes Einsteini statistilisele mõtlemisviisile iseloomulik arutus: "Kuid ikkagi ei saa unustada, et kõik optilised mõõtmised pole seotud mitte hetkeväärtustega, vaid ajaliste keskväärtustega. Seepärast võib vaatamata difraktsiooni, peegeldumise, murdumise, dispersiooni jt teooriate täielikule kooskõlale eksperimendiga osutada, et pidevate ruumiliste funktsioonidega opereeriv teooria viib vastuollu katsetega, kui seda rakendada valguse tekkimise ja muundumise nähtustele."

Einstein on veendunud, et katsed, mis uurivad musta keha kiirgust, fotoluminestsentsi, katoodkiirte tekitamist ultraviolettkiirguse mõjul (s.o fotoefekti) jne, on "paremini seletatavad eeldusel, et valgus jaotub ruumis diskreetselt. Selle eelduse kohaselt mis tahes punktist väljuva valguskimbu energia ei jaotu pidevalt üha suurenevasse ruumalasse, vaid koosneb lõplikust hulgast ruumili-

selt lokaliseeritud jagamatutest energiakvantidest, mis tekivad ja neelduvad ainult tervikuna.”

Oma väite põhjenduseks arvutas Einstein kiirguse entroopia ning näitas selle tõenäosusliku tõlgenduse alusel, et monokromaatne kiirgus käitub soojusteooria seisukohalt nii, nagu koosneb ta üksikutest energiakvantidest suurusega $h\nu$. On huvitav, et oma artikli üldteoreetilisi arutlusi ei teostanud ta mitte Plancki kiirgusseaduse alusel, vaid Wiener kiirgusseaduse lähenduses. See kurioosne fakt näitab, et Einsteinile oli kvantühypotees olulisem kui katsetes kinnitust leidnud Plancki kiirgusvalem. Aasta hiljem valminud artiklis kasutas Einstein küll Plancki kiirgusseadust, kuid märkis, et esialgu tundus talle, et see on mingil määral vastuolus tema enese tulemustega, jättes siiski täpsustamata, kuidas nimelt. Ja nüüd ta võis tunnistada: “Planck tõi oma kiirgusteooriaga füüsikasse uue elemendi: valguskvandi hüpoteesi.”

Valguskvantide hüpoteesi rakendusena analüüsis Einstein fotoluminesentsi Stokesi reeglit, fotoefektiseadusi ja gaaside fotoionisatsiooni. 16 aastat hiljem, aastal 1921, määrati Albert Einsteinile Nobeli füüsikaauhind “oluliste füüsikalise-matemaatiliste uurimuste eest, eriti fotoelektrilise efekti seaduste avastamise eest”. Max Planck sai oma Nobeli preemia “mõjukvandi avastamise eest” 1918. aastal (18 aastat pärast avastuse tegemist). Järgmiste aastakümnete jooksul kuulubki enamik Nobeli füüsikaauhindnaga pärjatud teadussaavutusi kvantfüüsikasse, kusjuures avastuse ja autasustamise vaheline ajavahemik lüheneb.

Valguskvantide idee ei sobinud kuidagi Maxwelli elektromagnetlainete teooriaga. 1909. aastal Saksa Loodusuurijate Seltsi aastakoosolekul esinedes püüdis Einstein seda vastuolu kõrvaldada küll ainult paljasõnalise arutlusega: “Ma kujutlen kvanti kui iseäraselt punkti, mida ümbritseb tugev vektorväli. Suurest hulgast kvantidest võib ehitada vektorvälja, mis erineb vähe sellest väljast, mida me käsitame valgusena. Ma kujutlen, et valguse langemisel [keskkondade] lahuspinnale toimub vastasmõju tõttu lahuspinnaga kvantide jagunemine resulteeriva välja faaside järgi. Resulteeriva välja võrrandid ei tohiks oluliselt erineda olemasoleva teooria võrranditest.” See idee, siiski üleminekuna Maxwelli elektromagnetvälja teooriast kiirguskvantidele, reali-

seerus paarkümmend aastat hiljem kvantelektrodünaamika loomisega.

Planckile oli Einsteini valguskvantide idee täiesti vastuvõtmatu. 1911. aastal, I Solvay kongressil ta tunnistas: “Kui mõelda Maxwelli elektrodünaamika täielikule eksperimentaalsele kinnitusele ka kõige keerukamate interferentsinähtuste korral, kui mõelda nendele raskustele, millele põrkub iga elektri- ja magnetnähtusi seletav teooria, mis loobub elektrodünaamikast, siis tunnen instinktiivset vastumeelsust iga selle aluseid lammutada püüdva ürituse suhtes. Sellepärast me jätame kõrvale valguskvantide hüpoteesi, seda enam et see hüpotees on alles tekkimisjärgus. Me arvame, et kõik tühjuses toimuvad elektromagnetnähtused alluvad täpselt Maxwelli võrranditele ja neil pole mingit seost konstandiga h .”

Selle esmapilgul hämmastava seisukoha taga on kogu 19. sajandi füüsika ja Plancki enese enam kui 30-aastase teadustegevuse kogemus. Newtoni ajal alanud valguse laine- ja korpuskliteooria vastasseis oli juba 19. sajandi alguses — ja näis, et lõplikult, — lahenenud valguse laineteooria kasuks. Plancki ülikooliõpingute ajal alustas edukäiku Maxwelli elektrodünaamika, mis sulatas valguse elektromagnetlainete suurde perekonda. Lõpuks vabastas Einsteini erirelatiivsusteooria, mida Planck algusest peale kõrgelt hindas ja kus ka ise olulisi tulemusi saavutas, elektromagnetlained nende levimiskeskonnast, problemaatilisest maailma eestrist.

Solvay kongresse toimus aastatel 1911–1932 kokku seitse. Neid rahastas Belgia keemik ja suurtööstur Ernest Solvay. Esimene kongress “Kiirgusteooria ja kvandid”, 16 osavõtjaga, toimus Brüsselis 30. oktoobrist kuni 3. novembrini 1911. Selle kokkukutsumise mõtte algataja ja peaorganiseerija oli Walter Nernst (45), füüsikas tuntud kui termodünaamika kolmanda printsiibi avastaja. Ta oli uurinud paljude ainete erisoojust madalatel temperatuuridel ja jõudnud tulemustele, mida tollane füüsikateooria ei suutnud seletada.

Novembris 1906 oli valminud Einsteini artikkel “Die Plancksche Theorie der Strahlung und die Theorie der spezifischen Wärme” (“Plancki kiirgusteooria ja erisoojuse teooria”). Siin rakendas Einstein juba Plancki tööst tuttavat elementaarse ostsillaatori energia diskreetsuse tingimust — energia omab vaid

kvandi $h\nu$ täisarvkordseid väärtusi —, hindamaks võnkliikumise panust nii kristalli kui mitmeaatomiliste molekulide siseenergiasse ja sealtkaudu ka erisoojusesse. Klassikalises füüsikas jaotub energia ühtlaselt vabadusastmetele, s.t iga vabadusastme kohta tuleb sama energia ning võnkumiste iga vabadusastme kohta tuleb energia kT ja panus erisoojusesse k .² Einsteini esialgsed hinnangud — tavalistel temperatuuridel (u 300 K) annavad ostsillaatorid, mille kiirgus satub spektri infrapunasesse piirkonda, sama panuse siseenergiasse mis klassikaline ostsillaator, kui aga nende kiirgus satub spektri ultravioletsesse ossa, siis nad ei anna märgatavat panust erisoojusesse — sobisid kokku vaatlusandmetega. Küllalt hästi kirjeldas Einsteini teooria ka seda, kuidas sõltub ostsillaatori panus erisoojusesse temperatuurist. Nii avardas see töö kvantühvopoteesi rakendusala molekulaarkineetilistele nähtustele. Seetõttu muutus kvantteooria paljude, sealhulgas Nernsti arvates üksnes Plancki kiirgusvalemit põhjendada püüdvast “grotesksest arvutusvõtetest” tõsiseltvõetavaks ja hoolikat tundmaõppimist väärt füüsikateooriaks.

Nii andis Einstein olulise impulsi I Solvay kongressi kokkukutsumiseks. Kuigi kongressil valitses küllaltki reserveeritud suhtumine kvantteooriasse, virgutab see osavõtjaid ja nende kaudu noori füüsikuid otsima ostsillaatori mehaanikast üldisemat mehaanikat. Seda arengujoont vaatleme lähemalt artikli teises osas.

Vahepeal arenes edasi ka valguskvandi idee. 1916. aastal vabastas Einstein Plancki kiirgusteooria ostsillaatori mudelist ja asendas selle Bohri aatomiteooriast tuntud kvantüleminekutega ühest statsionaarsest olekust teise. Ta võttis kasutusele hilisemas kvantmehaanikas väga oluliseks saanud spontaanse ja indutseeritud ülemineku mõiste. Selle tõttu peetakse Einsteini ka laseri idee autoriks. Analüüsid valguskvandi kiirgamist (neelamist) aatomi poolt, rõhutas Einstein selle protsessi suunatust ja vajadust omistada valguskvandile energiaga $h\nu$ ka impulsi $h\nu/c$ (c — valguse kiirus). Comptoni efekti avastamine 1922 ja selle teoreetiline tõlgendamine Arthur Comptoni (31) ja Peter Debye (39)

²Siin $k = 1,38 \cdot 10^{-23} \text{ J/K}$ — Boltzmanni konstant, T — absoluutne temperatuur.

poolt andsid sellele väitele eksperimentaalse kinnituse. Umbes samal ajal hakkas juurduma ka termin "footon".

Valguskvantide idee kulmineerus 1924. aastal, kui India füüsik Satyendranath Bose (30) formuleeris valguskvantide statistika ja Einstein üldistas selle üheaatomilise ideaalse gaasi juhule. Oli sündinud esimene kvantstatistikatest: Bose'i-Einsteini statistika, mis lülitas valguskvandi (footoni) täisarvulise spinniga osakesete perre, küll selle olulise erinevusega, et footonid eksisteerivad ainult kiirgusena, tavalised osakesed ka paigalolekus.

Samal ajal hakkas kujunema kvantmehaanika ja selle rüpes sõnastasid Paul Dirac (25), Pascual Jordan (25), Oskar Klein (33), Eugene Wigner (25) aastail 1927–1928 kvantelektrodünaamika alustöed. Sellega viidi ühisesse süsteemi Maxwelli elektromagnetismi laineline ja valguskvandi korpuskulaarne aspekt, mis seni olid tundunud teineteist välistavat.

2. BOHRI AATOMIMUDELI KAUDU KVANTMEHAANIKANI

Plancki ja esialgses Einsteini mudelis seostati valguse kiirgamine ja neelamine Maxwelli teooriast tuntud ostsillaatoritega. Nende täpsem ehitus ja vahekord atomaarsete parameetritega polnud selge. Arvati, et põhiliselt võnguvad elektronid, mille mass ja laeng olid teada. Pilt muutus selgemaks siis, kui Ernest Rutherford (40) — analüüsinud Hans Geigeri (26) ja Ernest Marsdeni (19) juba 1908. aastal alustatud katsete tulemusi α -osakeste hajumise kohta õhukestel metallfooliumidel — jõudis 1911. aastal veendumusele, et aatomi positiivne laeng ja peaaegu kogu mass on koondunud üliväikesse ruumiossa. See tõdemus aitas Rutherfordil jõuda planetaarse aatomimudelini: keskel massiivne positiivse laenguga tuum ja selle ümber tiirlemas kerged negatiivse laenguga elektronid, tsentrifugaaljõud tasakaalustamas elektronide ja tuuma vahelisi tõmbejõude. Arusaamatuks jäi sellise aatomi stabiilsus: elektrodünaamika kohaselt peavad tuuma ümber tiirlevad elektronid kiirgama elektromagnetlaineid ja seejärel, ammendanud oma energia, langema tuumale.

1911. aasta alguses kaitses Niels Bohr (26) Kopenhaagenis doktoriväitekirja ja sõitis sügisel aastaks Inglismaale ennast täiendama. Alustanud Cambridge'is elektroni avastaja Joseph John Thomsoni juures, läks ta varakevadel 1912 edasi uue aatomimudeli sünnikohta Manchesteri Ernest Rutherfordi juurde. See oli aatomi ja radioaktiivsuse uurimise tunnustatumaid keskusi. Seal jõudis Bohr veendumusele, et Rutherfordi aatomi stabiilsuse võib kindlustada vaid Plancki mõjukvant, mis oli juba selgesti osutanud klassikalise füüsika piiratusele. Planetaarse aatomimudeli põhiparameetriteks on osakese (elektroni) mass m ja laeng e , kuid nendest ei saa moodustada aatomi mõõtmeid iseloomustavat pikusedimensiooniga suurust. Võttes veel juurde Plancki konstandi h , sai Bohr konstrueerida sellise suuruse h^2/me^2 , mille arvvaartuski ($20 \cdot 10^{-8}$ cm) oli peaaegu sobivas suurusjärgus. Võrdlemisi ebamääraselt sõnastatud kvanttingimus tõi juurde suurusjärku vähendava teguri $1/\pi^2$ ja lisaks terve perekonna statsionaarseid orbiite, mille läbimõõt oli võrdeline täisarvulise kvantarvu kuubiga.

Need kaalutlused esitas Bohr 22. juulil 1912, paar päeva enne tagasisõitu kodumaale lühikeses, kaheksaleheküljelises käsikirjas Rutherfordile. Tollele töö idee meeldis, kuigi ta hoiatas, et ei tohi teha liiga julgeid üldistusi üpris piiratud eksperimentaalse materjali põhjal. Rutherford soovitas probleemi põhjalikult, ilma kiirustamata läbi töötada, sest vaevalt leidub kedagi teist, kes tegeleks samalaadsete mõttekonstruktsioonidega.

Bohr tundis siiski, et peab kiirustama. Detsembris sai ta Cambridge'i astrofüüsiku John Nicholsoni (31) paari artikli separaadid, kus too üritas rakendada mõjukvandi ideed Päikese mõnede spektrijoonte tõlgendamiseks, kuigi erilise eduta. Bohri esialgu aatomi spektri tekkemehhanism ei huvitanud. "Ma püüdsin vaid lihtsast hüpoteesist lähtudes analüüsida aatomeid ja molekule nende "permanentses olekus"." Küll aga omandas esialgne ebamäärane kvanttingimus selge tähenduse: ringorbiidil raadiusega r kiirusega v liikuva elektroni impulssmoment mvr peaks olema suuruse $h/2\pi$ täisarvkordne.

Siis tuli tollasest spektroskoopia keskusest Göttingenist tagasi Kopenhaageni Bohri ülikoolikaaslane Hans-Marius Hansen (27), kes tutvustas Bohrile spektroskoopia seaduspärasusi: vesiniku spektraalseeriaid ja Rydbergi-Ritzi printsiipi. Viimase järgi aval-

dub mis tahes aine iga spektrijoone sagedus ainele iseloomulike spektraaltermide vahena. Nüüd oli Bohril kõik selge: aatom kiirgab üleminekul ühest statsionaarsest olekust teise, seejuures kiiratud kvandi energia võrdub aatomi energiatega vahelise alg- ja lõppolekuse vahel $h\nu = E_1 - E_2$. Uudne oli see, et kiiratud valguse sagedust ei määra mitte elektroni tiirlemissagedus orbiidil, nagu väitis klassikaline elektrodünaamika.

Märtsi alguses oli valmis Bohri kuulsa triloogia "On the constitution of atoms and molecules" (Aatomite ja molekulide ehitusest) esimene osa: vesiniku ja vesinikusarnase aatomi teooria. Töö oli täielikus kooskõlas seniste vaatlusandmetega vesiniku spektraalseeriate kohta. 1897. aastal tähtede spektris avastatud Pickeringi seeriat, mida oli raske mahutada vesiniku seeriate hulka, võis Bohr tõlgendada ühekordselt ioniseeritud heeliumi seeriana. Käskkirja saatis autor Rutherfordile palvega saata see ajakirjale *Philosophical Magazine*. Rutherford oli töö tulemustega rahul, kuid arvas, et artiklit tuleb enne avaldamist tublisti lühendada. Artikkel olevat kirjutatud Saksamaale iseloomulikus stiilis, kus püütakse kõike igakülgselt ja põhjalikult argumenteerida. Inglismaal seevastu eelistatakse kompakset ja kokkusurutud esitust. Lühendamisvajadus hirmutas Bohri, ta sõitis Rutherfordi juurde ja võitles pikkade arutluste jooksul iga oma mõttekäigu säilitamise eest. Bohri sõnul lausa ingelliku kannatusega Rutherford piirduski lõpuks keeleliste konaruste silumisega.

Juuni lõpuks olid valminud ka paljuelektronilisi aatomeid käsitlev artikli teine ja molekulidele pühendatud kolmas osa. Neis sisaldasid peamiselt programmilise iseloomuga kvalitatiivsed kaalutlused.

Bohri teooria äratas kohe elavat tähelepanu. Juba 1915. aastal üldistasid William Wilson (26) ja Arnold Sommerfeld (47) impulssmomendi kvanttingimuse elliptilisele orbiidile. Sommerfeld esitas samal aastal ka Bohri aatomimudeli relativistliku käsitlemise, mis osalt seletas vesiniku spektrijoonte peenstruktuuri. Uute kvantarvude kasutuselevõtmine ja esialgsete valikureeglite sõnastamine 1918. aastal andis kindlama aluse spektrite süstematiseerimiseks ning lubas täpsustada aatomite ehitust, jaotades elektronid kihtidesse. Sel teel andis Bohr (aastail 1922–

1923) selge tõlgenduse keemiliste elementide perioodilisussüsteemile.

Erinevalt Planckist ja Einsteinist ei püüdnud Bohr ületada klassikalise ja kvantfüüsika vahelist kuristikku, vaid otsis algusest peale sellist kvantkontseptsioonide süsteemi, mis lubaks luua kvantnähtuste maailma jaoks niisama tervikliku käsitluse, nagu teisel pool kuristikku oli loonud klassikaline füüsika. Kuid kogu aeg pidas ta ikkagi silmas, et suurte kvantarvude, s.o väikeste energiakvantide piirjuhul läheb kvantteooria üle klassikaliseks füüsikaks. 1918. aastal sõnastas ta selle tõdemuse oma vastavuse printsiibina. Teenete eest aatomistruktuuri uurimisel sai Niels Bohr 1922. aastal — üheksa aastat pärast oma teooria loomist — Nobeli füüsikauhinna.

Vaatamata edusammudele aatomitemaailma mõistmisel jäi Bohri teooria, kui jätta kõrvale vesinikuaatomi käsitlus, ikkagi korrastavaks kvalitatiiivseks reeglistikuks, mis lubas mõista ka spektrijoonte struktuuri, nende lõhenemist elektri- ja magnetväljas. Selle teooria alusel formuleeris Wolfgang Pauli (25) 1925. aastal oma kuulsa keeluprintsiibi ning Samuel Goudsmit (23) ja George Uhlenbeck (25) võtsid kasutusele elektroni spinni. Kuid Bohri teooria sattus ületamatutesse raskustesse juba lihtsa kahe elektroniga heeliumi aatomi kvantitatiivsete arvutuste juures.

Ühe väljapääsuna ummikseisust esitas Göttingenis õpinguid lõpetav Werner Heisenberg (24) aprillis 1924 idee jätta aatomi-teooriast välja kõik mittevaadeldavad mõttekonstruktsioonid, eelkõige elektroni orbiidid. Teooria peab põhinema ainult vaadeldavatel suurustel, nagu seda on elektronide diskreetne energia ja ülemineku tõenäosus ühest olekust teise. Tema esitatud arvutusskeemis tundis Göttingeni füüsikateoreetikute liider Max Born (43) paarinädalalise töö järel ära maatriksite algebra, millega ta oli tutvunud oma õpingute ajal Breslau ülikoolis. Koos noore matemaatiku Pascual Jordaniga (23) andsid Born ja Heisenberg juba sama aasta septembriks sellele nn maatriksmehaanikale viimistletud kuju. Uue teooria tunnusjoonteks on suuruste mittekommuteeruvus, s.o korrutise sõltuvus tegurite järjekorrast ning seda sõltuvust iseloomustavate kommutaatorite seos Plancki konstan-

diga — selle alusel formuleeris Heisenberg märtsis 1927 oma määramatuserelatsioonid.

Veelgi julgema, aga kindlasti sügavama idee esitas pisut varem, septembris 1923, Louis de Broglie (31), kes senise valguse duaalsuse laine—osake arendas edasi duaalsuseks osake—laine. Selle järgi vastab igale osakesele energiaga ε ja impulsiga p laine sagedusega ν ja lainepikkusega λ , kusjuures $\nu = \varepsilon/h$ ja $\lambda = h/p$. Peagi ilmnes üks huvitav vastavus: osutus, et Bohri statsionaarsel ringorbiidil liikuva elektroni de Broglie lainepikkus mahub orbiidi ringjoonele parajasti täisarv kordi. Loomulikult pidid elektronide laineloomusest järelduma ka laineteooria tuntud nähtused, eelkõige elektronide difraktsioon. Selle avastasidki 1924 Clinton Davisson, Lester Germer ja George Paget Thomson.

V Solvay kongressil 1924. aastal tutvustas Paul Langevin Louis de Broglie uut teooriat Einsteinile, kes leidis, et “siin on tegemist rohkem kui lihtsa analoogiaga” ning “kuigi see näib hullumeelsena, on see siiski põhjendatud”. Tema soovitusel hakati Saksamaalgi seda läbi töötama. 1926. aastal ilmus Erwin Schrödingeri (39) mahukas neljaosaline artiklisari “Quantisierung als Eigenwertproblem” (Kvantiseerimine kui omaväärtusülesanne). Selles on esitatud mitterelativistliku lainemehaanika alused. Esialgu oli Schrödinger kirja pannud relativistliku lainevõrrandi ja lahendanud selle vesiniku aatomi jaoks, kuid jätnud artikli avaldamata, leides, et võrrand annab peenstruktuuri jaoks väära tulemuse. Nagu hiljem selgus, ei arvestanud see õigesti elektroni spinni. Alles pärast mõningaid kõhklusid ja otsinguid koostas ta mitterelativistliku võrrandi — Schrödingeri võrrandi, mis ei esitanud enam vesinikuspektri peenstruktuuri, kuid spektri üldine struktuur oli sama mis Bohri teoorias. Muide avaldasid veel samal aastal üksteisest sõltumatult sellesama Schrödingeri relativistliku lainevõrrandi Oskar Klein (32), Walter Gordon (33) ja Vladimir Fock (27) ilma rakendusvõimalustele osutamata. Nüüd kannabki see nullspinniga osakeste lainevõrrand nende kolme autori nime.

Nii oli tekkinud kvantmehaanika kaks versiooni: Heisenbergi maatriksmehaanika ja Schrödingeri lainemehaanika. Peagi tõestas Schrödinger, et need mõlemad versioonid, mõlemad kvantmehaanika esitused on täiesti ekvivalentsed. Elektroni kvantmehaanikale andis spinni arvestava adekvaatse kuju

1928. aastal Paul Dirac (26) ning kaks aastat hiljem esitas ta selle alusel ka positroniteooria. Sel ajal oli kvantteooria juba saavutanud üldise tunnustuse, kiiresti said ülima tunnustuse, Nobeli füüsikaauhinna, ka kvantmehaanika loojad: Louis de Broglie 1929. aastal elektroni lainelise loomuse avastamise eest, Werner Heisenberg 1932. aastal kvantmehaanika maatriksvormi avastamise eest ning Ernest Schrödinger ja Paul Dirac 1933. aastal aatomiteooria uute vormide avastamise eest.

IVAR PIIR (sünd. 1929) on lõpetanud Tartu Ülikooli füüsikuna 1952. aastal, füüsika-matemaatikakandidaat 1955. Töötanud õppejõuna ja teadurina Tartu Ülikoolis ja Füüsika Instituudis. Praegu Tartu Ülikooli teoreetilise füüsika instituudi väljateooria õppetooli metoodik.

KVANTFÜÜSIKA LUGU EKSPERIMENTAATORI PILGU LÄBI

Henn Käämbre

Oleme tähistamas kvantfüüsika sajandat sünnipäeva. Kvantfüüsika ajaarvamist alustatakse teatavasti 14. detsembrist 1900, päevast, mil Max Planck pidas Saksa Füüsika Seltsis oma kuulsa ettekande mustkiirguri spektrivalemist (vt lähemalt Soonpää 2001; Sild 2001). Ei osanud siis koosolijad ega ettekandja isegi aimata, et nad on ajaloolise sündmuse tunnistajad ja et 100 aastat hiljem tähistab kogu maailma füüsikaüldsus seda suurpäevana.¹ Usuti vaid, et Planck on leidnud osava matemaatilise nipi mustkiirguri spektrifunktsiooni kirjeldamiseks, mille sobitamine füüsika maailmapilti seisab alles ees.

Plancki valem ja seda põhjendav energiaelementide (tänapäeval ütleme: kvantide) hüpotees kuulub kahtluseta teoreetilisse füüsikasse. Oli ju Max Planck isegi esimene puhtalt teoreetilise füüsika

Artikkel põhineb 14. detsembril 2000 Tartu Ülikooli Füüsika Instituudi seminaril "100 aastat kvantfüüsikat" peetud ettekandel.

¹Kontrastiks meenutame, et kui Andrew Wiles lõpetas 23. juunil 1993 Cambridge'is oma loengusarja vaikselt häälel öeldud lausega: "Sellega on Fermat' viimane teoreem tõestatud", puhkes kuulajaist tulvil auditoriumis tähendusrikka vaikusehetke järel aplausitorm. Üks kuulajaist on hiljem kirjutanud: "Meil kõigil oli tunne, et oleme ajaloolise hetke tunnistajad." Teatavasti otsisid maailma geniaalseimadki matemaatikud 350 aastat asjatult Fermat' viimasele teoreemile tõestust. Asjale lisab võrtsi veel see, et hiljem selgus, et Wiles'i 200-leheküljelises tõestuses oli siiski lünk ja ta pidi koos ühe abilisega veel umbes aasta töötama, et lõpliku tõestuseni jõuda (Hoffmann 1998).

professor Saksamaal, kui mitte kogu maailmas. Selleks saamine nõudis temalt üsnagi suurt kindlameelsust, liiatigi kui ta silmapaistva muusika- ja keelteandega Müncheni ülikooli tudengina esialgu kõhkles mitme ala vahel. On ju üldtuntud professor Philipp von Jolly hoiatus oma õpilasele Max Planckile, kes tuli talle pihtima, et kavatseb pühenduda teoreetilisele füüsikale: "Noormees, miks te tahate oma elu ära rikkuda? Teoreetiline füüsika on juba lõpule viidud, diferentsiaalvõrrandid lahendatud, jääb vaid üksikuid erijuhte käsitleda. Kas ikka tasub millegi nii perspektiivituga tegelda?"

Planckil siiski jätkus söakust see "nii perspektiivitu" ala valida ja siin ise uusi, seniaimamata väljavaateid avada.

Kummatigi saab füüsika püsida ja edasi liikuda vaid kahel jalal: toetudes nii teooriale kui katsele. Ega kvantfüüsikagi erandiks ole. Seepärast oleks ülekohtune jätta sel juubelipäeval meenutamata ka eksperimentaatoreid, kes on ladunud oma kivi kvantfüüsika alusmüüri.

PLANCKI VALEM JA EKSPERIMENT

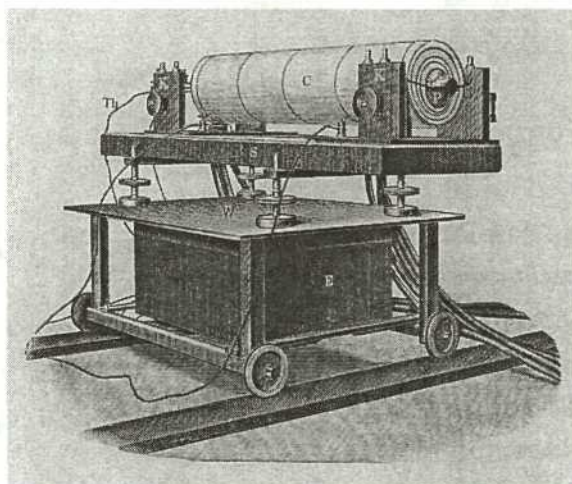
Et Planck saanuks hõõgkehade spektrit oma valemiga täpselt kirjeldada, pidi spektrigraafik usaldatavalt mõõdetud ja välja joonestatud olema. Muidugi polnuks välistatud ka teine variant, spektrivalemi puhtteoreetiline tuletamine ja sellele järgnev katsekontroll. Tegelikuses läks siiski vastupidi.

Hõõgkeha spektri täppismõõtmisel osutus tellijaks praktika — tööstus. 1879. aastal konstrueeris Thomas A. Edison esimese kasutuskõlbliku elektrilambi, bambuskiudude söest hõõgniidiga. See andis tugeva tõuke elektrivalgustuse tekkeks ja elektrotehnika arenguks. Peagi hakati otsima haprast söest tõhusamaid hõõgniidimaterjale, mis olnuks vastupidavamad ja lubanuks hõõgniiti kuumutada kõrgemate temperatuurideni, niisiis ka eredamate helendusteni. Perspektiivseks osutusid raskemetallid. Elektripirnitööstus arenes jõudsasti ka Saksamaal. Kuid tööstus vajab lampide võrdlemiseks, hindamiseks ja täiustamiseks häid standardeid, etalone. Loomulik oli nende saamiseks pöörduda

Saksa metroloogiakeskuse, Riikliku Füüsika ja Tehnika Instituudi (*Physikalisch-Technische Reichsanstalt*) poole Berliinis.

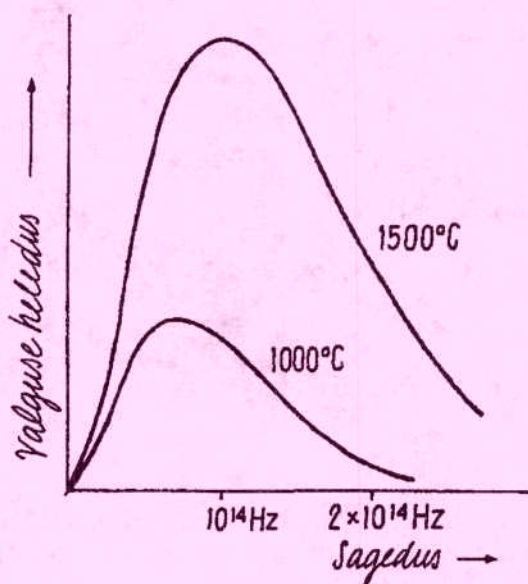
Sealsetele ekspertidele meenus absoluutselt must keha, millest Heidelbergi professor Gustav Kirchhoff oli rääkinud juba 1862. aastal. Selline keha neelab kogu temale langeva valguse (täpsemalt: elektromagnetkiirguse). Seepärast teda absoluutselt mustaks kutsutaksegi. Kuid absoluudiga on tegelikkuses teadagi kuidas — teda on raske või hoopis võimatu saavutada. Kirchhoff oli soovitanud, kuidas väga ideaalilähedast absoluutselt musta keha valmistada: tuleb võtta õõneskeha ja teha sellesse väike ava. Avale langev valgus peegeldub paljukordselt õõne seintelt kõikvõimalikes suundades, järk-järgult seintes neeldudes, välja ei pääse sissetulnud valgusest suurt enam midagi. Tõeline must auk, erinevalt astronoomide mustast august, mis ju auk polegi! Aga mis on sellisel neelduril tegemist kiirgamisega? Selgub, et mida mustem keha, seda eredamalt ta hõõgvele aetuna kiirgab. Absoluutselt must keha ehk mustkiirgur on niisiis rekordimees kõikide hõõgkiirgurite hulgas. Kirchhoff oli ka näidanud, et absoluutselt musta keha kiirgusspekter peab olema universaalne funktsioon, mis sõltub vaid kiirguri temperatuurist, aga üldsegi mitte tema materjalist. Kas saab veel paremat etaloni olla! Mõõda ainult hõõguri temperatuur ja arvuta selle järgi kiirguse spektraalne jaotus.

Mustkiirguri, mida näeme joonisel 1, ehitasid 1895. aastal Füüsika ja Tehnika Instituudis Otto Richard Lummer ja Wilhelm Wien. See on silinderjas elektriahi (joonisel tähistatud C-tähega), mille temperatuuri saab täpselt määrata ja millel on kiirguse väljutamiseks otsas ava. Et aga mustkiirguri spektrit küllalt täpselt ja laias vahemikus mõõta, oli vaja ka häid kiirgustajureid. Selleks sobivad tundlikud bolomeetrid olid Otto Lummer ja Ferdinand Kurlbaum konstrueerinud juba varem, 1892. aastal. (Bolomeeter on oma olemuselt ülitundlik takistustermomeeter. Pealelangeva kiirguse toimel bolomeeter soojeneb, mistõttu tema elektritakistus muutub. Takistuse muut on kiirguse intensiivsuse mõõduks. Lummeri ja Kurlbaumi bolomeeter võimaldas mõõta spektreid 0,01-protsendise suhtveaga. Bolomeetri eeliseks on see, et tema näit ei sõltu kiirguse lainepikkusest, vaid ainult heledusest.)

Joonis 1. Berliini *Physikalisch-Technische Reichsanstalt*'i mustkiirgur, loodud 1895 Otto Lummeri ja Wilhelm Wieni poolt (Carson 2000).

Vajalikud katseriistad loodud, mõõtsid paaris töötanud Otto Lummer ja Ernst Pringsheim ning Heinrich Rubens ja Ferdinand Kurlbaum rea mustkiirguri spektreid eri temperatuuridel. Joonisel 2 on need visandatud kahe erineva temperatuuri jaoks. Jooniselt näeme, kuidas spektri maksimum kiirguri temperatuuri kasvades kerkib ja lühemate lainete (kõrgemate sageduste) poole nihkub (Wieni nihkeseadus). See seaduspärasus on meile hästi teada argikogemusest: kui rauatükki ääsis kuumutada, hõõgub ta alul punakalt, siis oranžilt ja lõpuks, kui kuumust jätkub, lausa sinakalt, kusjuures heledus aiva kasvab. Rauatükk pole küll mustkiirgur, pigem hallkiirgur, kuid see seaduspärasus on universaalne. Raskemaks pähkliks osutus spektraaljaotuse valemi, Kirchhoffi ennustatud universaalse kiirgusseaduse leidmine. Õnnestus küll tuletada valemeid, mis küllalt hästi lähendasid joonisel 2 visandatud “kiirgusmäe” kumbagi veergu, ei katnud aga rahuldavalt

Joonis 2. Kahel eri temperatuuril mõõdetud mustkiirguri spektrid (March 2000: 265).

kiirguse koguprofiili. Näiteks esitas Wilhelm Wien valemi, mis sobis hästi mustkiirguri spektri lühilainelisele osale ja kiirguri madalamatele temperatuuridele. John William Rayleigh ja James Jeans tuletasid valemi, mis kirjeldas küllalt täpselt spektri pikalainelist tiiba, kuid lühemate lainete poole lahknas katsekõverast niivõrd, et hakati kõnelema “ultraviolet-katastroofist”.

Alles Planckil läks korda sajandivahetuseks saada universaalvalem, mis klappis ühtviisi hästi kogu spektraalkõveraga. Ent

olulisimaks, pöördeliseks osutus valemi $n \cdot \hbar$ kõrvalprodukt, tema tuletuskäik energiakvantide hüpoteesi kaudu. Wiener ning Rayleigh' ja Jeans'i valemid olid Plancki valemist pikemata tuletatavad kui erijuhud. Juba järgmistel päevadel pärast Plancki ettekannet Saksa Füüsika Seltsi istungil kõrvutasid Heinrich Rubens ja Ferdinand Kurlbaum Plancki arvutatud kiirgusseadust osseste mõõtmistega ja leidsid, et need on suurepäraselt kooskõlas. Nüüd koondas Planck kõik oma pingutused, et kuidagi lepitada kvanthüpoteesi klassikalise füüsikaga. Paraku pidi ta järjest enam veenduma, et see üritus on lootusetu.

KVANTFÜÜSIKA JA KATOODKIIRED

Kvantfüüsika eelajalugu algas juba pool sajandit enne Plancki hüpoteesi. 1850. aastatel tegid Bonni ülikoolis tõhusat koostööd füüsikaproffessor Julius Plücker (joonis 3) ja leidurist ja meistri-mehest ülikooli mehaanik Heinrich Geissler. 1855. aastal leiutas Geissler elavhõbe-vaakumpumba, 1858. aastal õppis tegema hõrendatud gaasiga täidetud ja sissejoodetud elektrodidega varustatud kinniseid klaastorusid, mis said tuntuks Geissleri torude nime all. Need torud olid nagu loodud selleks, et uurida elektrilahendust gaasides ja sellega kaasnevat valgusnähtusi. Geissleri torudega katsetades märkas Plücker helendavat laiku lahendustoru katoodi vastas klaasseinal. Ta tuvastas, et kiired, mis seda laiku tekitavad, levivad sirgjooneliselt, kuid kalduvad kõrvale magneti mõjul. Nii avastati katoodekiired. Esmakordselt seiras inimsilm elementaariosakese jälge ning pole ime, et esmaleitaks osutus kergeim ja aatomist kõige lihtsamini irrutatav elektron. Elektroni oli juba "nähtud", kuid mitte veel ära tuntud.

Selsamal 1859. aastal tegi Plücker Geissleri torudega katsetades veel teisigi tähtsaid vaatlusi. Ta avastas nimelt, et gaalahenduse värvus ja tema spekter on iga gaasi iseloomulikud tunnused. Ta määras kolm esimest joont vesiniku nähtavas spektris. 1861. aastal uuris ta üksikasjalikumalt vesiniku, hapniku, lämmastiku ja joodiauru spektrit, hakkas liigitama spektreid joonja ribaspektriteks.

Niihästi Plückeri avastatud katoodekiired kui tema spektrivaatlused on andnud olulise tõuke kvantfüüsika arengule.

Joonis 3. Julius Plücker (1801–1868) (Hramov 1983: 217).

Katoodkiirtega katsetamine läks varsti moodi, sellega tegelesid mitmed füüsikud. Vaieldi ägedasti katoodkiirte loomuse üle: ons see laineikiirus või osakeste voog? Katoodkiirte toruga tegi katseid ka Wilhelm Conrad Röntgen, kui ta 1895. aastal avastas katoodi vastasseinalt lähtuva nähtamatu, kuid fotoplaadi või luminesitseeriva ekraani abil nähtavaks tehtava kiirguse, mida ise nimetas X-kiirteks, aga meie tunneme tavaliselt röntgenkiirtena.

Röntgeni kõmuline avastus innustas omakorda luminesentsi spetsialisti, Pariisi professorit Antoine Henri Becquereli uutele otsingutele. Tema kahtlustas nimelt, et X-kiired pole midagi muud kui iselaadne luminesentsinähtus spektri nähtamatus osas. Et seda tõestada, valis ta saatuse tahtel katseobjektiks hästi luminesitseerivad uraanisoolad. Ta mähkis fotoplaadi musta paberisse,

asetas sellele annuse uraanisoola ja pani paketi aknalauale ereda päikese kätte. Ja ennäe! — kui plaat pärast ilmutati, oli sellel tõepoolest selgesti näha uraanisoola kontuur, mis justkui andnuks selget tunnistust soola nähtamatust, kuid läbistavast kiirgusest päikesekiirte toimele. Suur aga oli Becquereli üllatus, kui täpselt samasugune soolajäljend leidis vilu ilmaga sahtlisse tõstetud ja pooljuhuslikult, poolkontrolliks ilmutatud plaadil. Kontrollkatsetes kinnitasid, et päikesevalgus siin mängus polnud, uraanisool kiirgas ise mingeid nähtamatuid, kuid läbistavaid, X-kiirte taolisi kiiri. Nõnda avastati 1896. aastal radioaktiivsus, nähtus, millel kvantfüüsika arengus on olnud tohutu osa, kuid mille paljas nimetaminegi tänapäeval kõhedust tekitab.

Järgmisel, 1897. aastal astutakse suur samm edasi katoodkiirte uurimisel: Joseph John Thomson teeb Cambridge'is kindlaks, et katoodtorus paiskub katoodist välja negatiivse laenguga osakeste, Thomsoni terminit kasutades korpusklite voog, mille mass on umbes 2000 korda väiksem kergeima, vesinikuaatomi massist. Elektron oli avastatud, avastatud ja ära tuntud. Thomson teeb kindlaks, et elektronid peavad kuuluma aatomi koostisosade hulka. 1903. aastal esitab ta aatomimudeli, mille järgi aatom on positiivselt laetud kera, kuhu elektronid on pikitud nagu rosinad kuklisse. Et aatom tervikuna on neutraalne, peab kera kogulaeng võrduma elektronide laengute summaga.

Äsja avastatud radioaktiivsus paelub järgnevail aastail nii mõndagi füüsikut ja keemikut. Peagi avastab abielupaar Marie ja Pierre Curie kaks uut, uraanist palju aktiivsemat elementi, polooniumi ja raadiumi. Uus-Meremaa farmist võrsunud tarmukas füüsikageenius Ernest Rutherford tegi XX sajandi algul kindlaks, et radioaktiivne kiirgus pole homogeenne, vaid koosneb kolmest komponendist, α -, β - ja γ -kiirtest. Peagi näitab ta koos keemik Frederic Soddyga, et radioaktiivsus on elementide aatomite spontaanne lagunemine, nende muundumine teisteks aatomiteks. Alfaosakestest (mis, nagu hiljem selgus, on kahest prootonist ja kahest neutronist koosnevad heeliumiaatomi tuumad) said peamised sondid aatomi sisestruktuuri uurimisel. 1910. aastal pommitavad Hans Geiger ja Ernest Marsden Rutherfordi laboris Manchesteri ülikoolis Rutherfordi näpunäitel õhukest kullalehekest alfaosakestega. Nad jälgivad luminofooriga kaetud ekraanil alfaosakeste

tekitatud mikrosähvatuste järgi, kuidas kullalehekest läbinud alfa-osakesed hajuvad (suunduvad edasi eri nurkade all algsuunaga võrreldes). Selgub üpris üllatav tõsiasi: mõned üksikud alfa-osakesed ei läbi lehekest, vaid põrkavad rikošetina sellelt tagasi. Rutherford on hiljem öelnud, et see oli kõige uskumatum asi tema elus. "Otseku oleks tulistatud suitsupaberisse 15-tollise mürsuga ja see oleks rikošetiga teid ennast tabanud."

Tol ajal oli käibel põhiliselt Thomsoni ülalkirjeldatud aatomimudel, nn rosinakuklimudel ehk inglispäraselt, ploompudingumudel. Rutherford näitab teoreetiliselt, et selle järgi pole alfa-osakeste rikošetid kuidagi seletatavad. Aatomil peab olema kompaktne ja massiivne positiivselt laetud tuum (nimetus võeti üle sarnasusest rakutuumaga). Ainult alfaosakeste lauppõrked tuumaga võisid neid lennult tagasi paisata. Oli saanud selgeks, et aatom sisaldab rasket positiivset tuuma ja kergeid negatiivseid elektrone. Mitte kuidagi ei võinud need vastasmärgilised osakesed moodustada paigalseisvat, staatilist süsteemi: laengute vastastikune tõmme oleks selle viibimata hävitanud. Jäi oletada, et aatom on nagu miniatuurne päikesesüsteem, kus elektronid tiirlevad ümber tuuma nagu planeedid ümber Päikese (aatomi planetaarmudel). Rutherford lisab targu: "Selle mudeli stabiilsust me esialgu ei käsitle." Tõepoolest, klassikalise füüsika järgi pidanuks tiirlev elektron pidevalt kiirgama elektromagnetlaineid, ja kaotades kiirates energiat, langema tuumale nagu Maa õhkkonna tihedamatesse kihtidesse laskunud tehiskaaslane. Et seda ei juhtu ja aatomid on väga stabiilsed ning reprodutseeritavad, peab aatomimaailmas olema midagi radikaalselt teisiti kui makromaaailmas. Lahenduse, kuigi mitte eriti arusaadava, pakkus välja noor Taani füüsik Niels Bohr, kes, tulnud Carlsbergi õllefirma stipendiumiga end Inglismaale täiendama, siirdus peagi noormehe suhtes üsna osavõtmatu J. J. Thomsoni juurest Rutherfordi laborisse Manchesteris. Kuid enne kui asume vaatlema Bohri aatomimudelit, teeme kõrvalepõike Einsteini fotoefekti seletuse ja Comptoni efekti juurde.

“VALGUSTEKKELISED KATOODKIIRED”
EHK FOTOEFEKT JA COMPTONI EFEKT

Heinrich Hertz, mees, kes oli elektromagnetlained katseliselt avastanud, pani 1887. aastal tähele, et elektrisäde hüppab üle sädevahemiku hoopis sagedamini siis, kui vahemikku kiiritada ultraviolettkiirtega. Asja uurisid lähemalt järgmise aasta jooksul sakslane Wilhelm Hallwachs, itaallane Augusto Righi ja vene-lane Aleksandr Stoletov. Tehti kindlaks, et kui elektroskoobiga ühendatud metallplaat on laetud negatiivselt, kaotab ta ultraviolettkiirte toimel peagi oma laengu, positiivne laeng aga ei kao kuhugi. Järeldus oli ilmne: ultravalguse toimel erituvad plaadist negatiivset laengut kandvad osakesed. Nähtust hakati kutsuma ka “valgustekkelisteks katoodekiirteks” — niisiis tõusid taas tähelepanu keskmesse katoodekiired, ja see nimetus oli tõepoolest üsna asjakohane. Saksamaal töötanud ungarlane Philipp Lenard tegi varsti pärast elektroni identifitseerimist Thomsoni poolt kindlaks, et fotoefektil emiteeritavad negatiivsed osakesed on elektronid. Lenard tuvastas ka, et fotoefektil kiiratud elektronide tippenergia ei sõltu üldsegi valguse intensiivsusest, küll aga kasvab valguse sageduse suurenedes. Klassikalise elektrodünaamika seisukohalt jäi see täiesti mõistetamatuks: mida heledam valgus, seda suurem pidanuks olema fotoefekti esilekutsuvate elektromagnetlainete amplituud ja seda enam energiat peaks antama metallist väljapaisatavatele elektronidele. (Kahjuks omandas Lenard hiljem kurva kuulsuse kui ainus suurteadlane, kes lõi kampa natsidega ja hakkas taga kiusama juudi füüsikuid, sealhulgas Einsteini. Lenard avaldas Hitleri ajal raamatu *Die deutsche Physik* (Saksa füüsika), milles püüdis tõestada, et põhiosa füüsikast on sakslaste tehtud. Huvitav on sellega kõrvutada praegusi andmeid. Möödunud 100 aasta jooksul välja antud 162 Nobeli füüsikapreemiast on 95 läinud angloameerika maadesse ja vaid 18 Saksamaale...)

Nagu mainitud, ei tegelnud Planck XX sajandi alguses üldse oma kvantühypoteesi arendamise ega sellele uute rakendusvõimaluste otsimisega, vaid üksnes viljatute katsetega seda klassikalise füüsika raamesse suruda. Üks esimesi füüsikuid, kes kvantteooriat tõsiselt võttis ja püüdis seda rakendada, oli Albert

Einstein. Rakendusväljade otsingul jäi ta silm peatuma just Lenardi, oma hilisema kurja vaenlase tuvastatud seaduspärasusel. Einstein näitas, et kõik läheb paika, kui oletada, julgemalt kui Planck, et kvantiseeritud ei ole mitte üksnes aatomostsillaatorite energia, vaid ka valgus ise levib kvantide voona, kvandirahe-
na. Kui elektroni, mis asub metallis selle pinna lähedal, tabab küllaldase energiaga kvant, lendab ta kehast välja, aga väiksema energiaga kvandid ei avalda üldse mõju, langegu neid kui palju tahes, s.o olgu valgus kui tahes hele. Mõistet "küllaldane" määratles ta võrratusega: $h\nu \geq W$, kus h on Plancki konstant, ν valguse sagedus, $h\nu$ seega kvandi energia, ja W väljumistöö, igale metallile omane konstantne suurus, mis määrab elektronide väljumist takistava potentsiaalibarjääri kõrguse pinnal. Fotoefektil emiteeritud elektronide maksimaalse energia E määrab siis lihtne võrrand

$$E = h\nu - W \quad (1).$$

Siit on näha, et elektronide tippenergia peab olema võrdeline üksnes sagedusega ega sõltu üldse valguse heledusest. Einsteini võrrandi kehtivust kontrollis 1914. aastal täppiskatsetes ameeriklane Robert Millikan, kes leidis oma meeolehärmiks ülihea kooskõla eksperimendiga (ta oli alustanud katseid kavatsusega Einsteini teooria ümber lükata...). Nõnda oli Plancki kvantühypotees saanud uue tugeva kinnituse. Paradoksaalsel kombel ei tahtnud Planck ise kuuldagi Einsteini käsitusest (valgus kui kvantide, valgusosakeste ehk footonite voog). Ülaltoodud lihtsa valemi eest Einstein 1921. aastal Nobeli preemia saigi. Fotoefekti teooriaga samal 1905. aastal loodud relatiivsusteooria oli siis veel Rootsi akadeemikute, preemia määrajate jaoks liiga uudne ja pahviks lööv, et seda auhindamisformulatsioonis otsesõnu nimetada (peale fotoefekti seaduste on küll veel mainitud "teisi tähtsaid füüsikalis-matemaatilisi uuringuid").

Katoodkiirtest sündinud röntgenikiired mängisid peaosas ameeriklase Arthur Comptoni katsetes (1922). Tema uuris röntgenikiirte hajumist aines peituvatelt elektronidelt, näidates, et hajumisel röntgenikiirte sagedus ja seega ka energia pisut väheneb. See sarnaneb täpselt osakeste mitteelastse põrkega. Nähtusele andis ta täpse kvantitatiivse, katsetulemustega kooskõlas oleva selektuse, eeldades, et röntgenikiirgus on suure energiaga kvantide,

röntgenfootonite rahe. Igal footonil on peale energia veel ka mehaaniline impulss. Impulsi ülekandel elektronile pidigi footoni sagedus muutuma. Comptoni tulemused olid nii veenvad, et füüsikuid, kes veel kõhklusid kvantteooria vastavuses loodusele, jäi üha vähemaks.

NIELS BOHR, AATOM JA SPEKTRID

Esialgu võttis Bohr mudeliks lihtsaima, positiivsest tuumast ja selle ümber tiirlevast ühestainsast elektronist koosneva vesinikuaatomi. Teda juhtis ähmane (kuid geniaalne) aimdus, et aatomi struktuur peab olema kuidagi kvantidega seotud. Eks vihjanud sellele gaaside joonspektridki, mis on ju silmanähtavalt diskreet- sed, kvantiseeritud.

Bohrile oli selge, et (vähemalt tollaste teadmiste taustal) aatomi planetaarmudelil loobuda ei saa. Siis jäi vaid üks alternatiiv: tuli loobuda klassikalise elektrodünaamika tõdemusest, et kiirendatud, sealhulgas tiirlev laeng peab alati kiirgama. Tuli oletada, et mikromaailmas pole see nii. Aatomsüsteemis peavad olema statsionaarsed olekud, milles elektron küll tiirleb, kuid ei kiirga. Aatom kiirgab vaid siis, kui ta "hüppab" kõrgema energiaga E_k statsionaarsest olekust madalama energiaga olekusse E_m . Siis kiirgab ta kvandi energiaga

$$h\nu = E_k - E_m \quad (2).$$

Nii tekivadki joonspektrid. Bohr väitis, et statsionaarsed on need olekud, milles elektroni impulsimoment

$$m\nu r = n \cdot \frac{h}{2\pi} \quad (3),$$

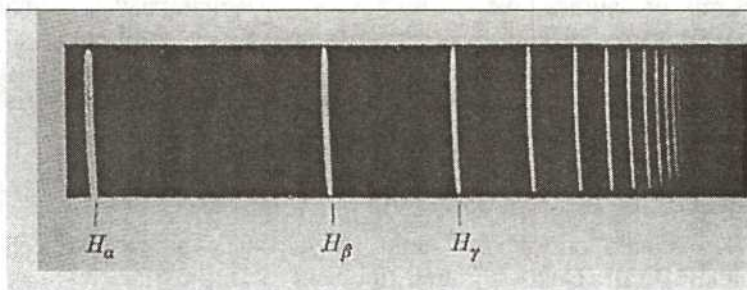
kus m on elektroni mass, ν tema kiirus orbiidil, r orbiidi raadius ning h Plancki konstant ja n on suvaline täisarv, $n = 1, 2, 3, 4 \dots$ Tarvis oli veel arvutada elektroni energia üksikuil orbiitidel, siis saanuks valemi (2) järgi seda võrrelda mõõdetud spektrijoonte sagedustega ja seeläbi otsustada mudeli paikapidavuse üle.

Edasi polnuks eksperimendi toeta jõutud. Võtme pidi andma vesinikuaatomi spekter, toosama spekter, mille uurimisega oli

Julius Plücker tähelepanuväärsel 1859. aastal algust teinud. Vesiniku spektrijooned rühmituvad üksikuteks spektraalseeriateks. Igas seerias moodustavad joonte asendid koonduvaid, tihenevaid jadasid (vt joonis 4). 1885. aastal oli Šveitsi koolmeister ja füüsikaharrastaja Johannes Balmer proovimise teel ära tabanud lihtsa seaduspärasuse vesiniku nähtavate spektrijoonte paigutuses. See seaduspärasus avaldub järgmise valemiga (siin kaasajastatud kujul):

$$\frac{1}{\lambda} = 1,0974 \cdot 10^7 \left(\frac{1}{2^2} - \frac{1}{n^2} \right), n = 3, 4, 5, \dots \quad (4).$$

Lainepikkuse λ ühikuks on siin meeter. Pole raske märgata sarnasust Bohri kvantvalemi (2) ja Balmeri valemi (4) vahel — mõlemas on tegemist kahe suuruse vahega. Ja Balmeri valemis esinevad lihtsad täisarvud samuti kui Bohri valemis (3). Bohril oli esialgu Balmeri valem ununenud, aga kui üks kolleeg talle seda meenutas, oli talle “korrapealt kõik selge”.

Joonis 4. Vesiniku joonspekter nähtavas piirkonnas (Balmeri spektraalseeria) (Carson 2000).

Kui Bohr nüüd vajalikud energiatasemete suhteliselt lihtsad arvutused tegi, sai ta suurepärase kooskõla vesiniku katsetel määratud spektriga. Seega oli Bohri kvantfüüsikaline aatomimudel katse “tuleproovi” edukalt läbi teinud. Tõsi küll, tänapäeval pakub see mudel veel üksnes ajaloolist huvi. Mõndaigi tema eeldust, eeskätt eeldust elektroni kindlaist orbiitidest, ei

saa pidada vastavaks looduse tegelikkusele, nagu näitas Werner Heisenberg. Kuid esimese mudelina, mis üldse suutis aatomi ehitusele ja tema spektritele mingi usutava tõlgenduse anda, on tema koht füüsikaloois jääv.

Peale spektrite kinnitasid Bohri oletust diskreetsetest, kvantiseeritud energiatasemetest aatomis Saksa füüsikute James Francki ja Gustav Hertzi katsed (aastatel 1912–1914). Need on taas katsed katoodkiirtega, jätk sellele, mis sai alguse Julius Plückeri vaatlustest. Francki ja Hertzi katoodkiirte toru sisaldas madalal rõhul gaasi või auru, nt elavhõbeauru. Gaasiaatomeid põmitavate elektronide energia (kiirenduspinge) oli muudetav ning torus oleva lisavõre abil sai kindlaks teha, kas elektronid olid põrgetel gaasiaatomitega energiat kaotanud või mitte. Tuli välja, et elektronid võisid gaasiaatomeile loovutada üksnes teatavaid kindlaid energiaportsjoneid, neid, mis vastasid energiatasemete vahele. Kvantiseeritus tuli siingi kujukalt ja veenvalt ilmsiks.

PRANTSUSE HERTSOGI VEIDER HÜPOTEES JA SEDA KINNITAV KATOODKIIRTE DIFRAKTSIOON

Kui valguslained on ühtaegu osakeste, footonite voog, kas ei võiks siis teisipidi ka aineosakesed mingitel katsetingimustel ilmutada laineomadusi? Loodus armastab ju nii paljuski sümmeetriat. Sellise küsimuse esitas 1924. aastal oma doktoritöös Prantsuse põlisaadlist põlvnev Louis de Broglie. Oma füüsikust vanemana venna mõjul oli ta jätnud humanitaarõpingud, loobunud teda ootavast diplomaadikarjäärist ning pühendunud füüsikale.

Noor uljaspea oli veendunud, et säärased “materialained” on olemas. Lähtudes aineosakeste ja materjalainete analoogiast footonite ja valguslainetega, arvutas ta hõlpsasti välja materjalainete lainepikkuse: $\lambda = h/m\nu = h/p$, kus λ on lainepikkus, h — Plancki konstant, m osakese mass, ν tema liikumiskiirus ja p impulss. Mis õigustas hertsogi ootamatut ja tervele mõistusele “vastuvõetamatut” hüpoteesi? Peale mõningate analoogiate õieti ei miski. De Broglie võis toetuda vaid ainsale faktile: kui oletada, et Bohri statsionaarsed orbiidid on need, mille ringjoone pikkusele mahub parajasti täisarv de Broglie laineid, s.o $2\pi r = n\lambda$, kus

$n = 1, 2, 3, \dots$ ja asendada selles valemis λ de Broglie mateeria-
laine lainepikkuse valemist, saame pikemata Bohri kvanttingimu-
se (3):

$$mvr = n \cdot \frac{h}{2\pi}.$$

See kokkulangevus pälvis tähelepanu, ja Einstein kirjutas de Broglie väitekirja kohta: "See võib küll paista pöörane, kuid on tegelikult mõistlik!" Toetudes Einsteini tollal juba vastuvaidlematule autoriteedile, sõandas Sorbonne'i hindamiskomisjon de Broglie'le taotletava kraadi omistada. Ja otsustajatel ei tulnud kahetseda: juba viie aasta pärast, 1929. aastal sai de Broglie Nobeli preemia "elektroni laineloomuse avastamise eest". Esmakordselt anti kõrgeim preemia teadlasele tema alles n-ö sellitöös, doktoritöös esitatud tulemuste eest. Vaevalt oleks aga Prantsuse hertsog tohtinud Stockholmi Kontserdimajas istet võtta enne Rootsi kuningat, kui 1927. aastal poleks de Broglie elektronilaineid nähtud katses: ameeriklased Clinton Davison ja Lester Germer ning neist sõltumatult šotlane George Padget Thomson (Joseph John Thomsoni poeg) avastasid elektronide hajumisel kristallidelt maksimumid, mida võis kõhklemata pidada lainete difraktsioonimaksimumideks ja millest leitud lainepikkus ühtis oivaliselt de Broglie valemi järgi arvatuga. Jälle kord mängisid tõrkumata oma osa Julius Plückeri avastatud katoodkiired. Elektronide difraktsioon tuli ju ilmsiks katood- ehk elektronkiiretorudes.

Nii jõudiski kätte küpse kvantmehaanika sünn. Aastal 1925 esitas Austria füüsik Erwin Schrödinger oma kuulsa võrrandi, kvantmehaanika põhivõrrandi, millel on nüüdisfüüsikas, mikro- maailma füüsikas täita sama suur osa kui Newtoni seadustel klassikalises füüsikas. Schrödinger võttis klassikalise lainevõrrandi ja ristas seda de Broglie lainepikkuse valemiga. Nõnda saadi üks võimsamaid ja viljakamaid võrrandeid füüsika ajaloos. Juba järgmiseks aastaks olid Schrödingeril endal oma võrrandit rakendades vesinikuaatomi elektronpilved ehk orbitaalid ja energiatasemed täpselt ja heas katsevastavuses välja rehkendatud. See oli Bohri mudelist järgmine, väga oluline samm.

Juba 75 aastat on kvantmehaanikat väga edukalt rakendatud loendamatu probleemide lahendamiseks. Palju on vaieldud ja vaieldakse edasi tema süvafilosoofilise sisu üle. Kuid kõige

põhilisemas pole temasse möödunud kolmveerandsajandiga õieti midagi uut lisandunud.

Nende märkmetega tahtsin ma eeskätt meenutada teenimatult unustatud Julius Plückerit, kelle tagasihoidlikest katsetest said aja-pikku alguse peaaegu kõik kvantfüüsika eksperimentaalrajatised. Tuginevad ju kvantfüüsikale ühel või teisel määral transistorid ja kiibid, laserid ja infotehnoloogia, kogu telekommunikatsioon, kosmoselennud — kõik viimase kolmveerandsajandi saavutused. Nõnda on suure jõe lätteks mõnikord naeruväärselt kitsukesed nired.

Kirjandus

- Carson, C. 2000. The origins of the quantum theory. — *Beam Line*, 30 (2), p. 6
- Hoffmann, P. 1998. *The Man who Loved only Numbers*. London: Fourth Estate
- Hрамов 1983 = Храмов Ю. А. *Физики: Биографический справочник*. Москва: Наука
- March, R. H. 2000. *Füüsika võlu*. Tartu: Ilmamaa
- Sild, Olev 2001. Plancki valem ja energiakvantide hüpotees. — *Akadeemia*, nr 5, lk 999–1006
- Soonpää, Henn 2001. Kvantmehaanika sajandaks sünnipäevaks. — *Akadeemia*, nr 1, lk 92–98

HENN KÄÄMBRE (sünd. 1935 Tallinnas) on lõpetanud 1957. aastal TRÜ füüsikuna, 1990. aastast füüsika-matemaatika doktor. Töötanud pidevalt Tartus Füüsika Instituudis mitmesugustel ametikohtadel vanemmehaanikust teadusdirektorini. Praegu tegeleb teaduse ajalooa. Akadeemias avaldanud artikli “Laser: Habent sua fata verba” (1995, nr 10, lk 2168–2174).

KAS ANTIREALIST SAAB MÄLULE TOETUDA?

Bruno Mölder

Kas minevik on meile kättesaadav ja kui, siis mil moel? Kas saame mõttekalt kõneleda kunagi toimunud asjust, mille kohta meil puuduvad igasugused andmed? Kas triviaalne asjaolu, et me suudame mäletada vanu sündmusi, võib osutada filosoofiliselt otsustavaks argumendiks? Neid küsimusi käsitlen järgnevatel lehekülgedel. Täpsemalt öeldes teevad mulle muret filosoofid, kelle suust kostab mõnikord väiteid, nagu ei suudaks antirealism mineviku suhtes arvestada meie mälu tavakontseptsiooni. Kui see on tõsi ning ilmneb, et antirealism revideerib meie üldlevinud mälumõistet, siis osutub see piisavaks aluseks seda liiki antirealismiga tagasilükkamiseks. Selles artiklis keskendun ma kahele niisugusele argumendile. Esimene teeb katset tarvitada mälumõistet vastuseks antirealistlikule väljakutsele minevikuvormis lausetest arusaamise seletamisele. Teise argumendi puhul on tegu otse-sema süüdistusega, et antirealismist tulenevad järeldused, mis ei saa olla vastuvõetavad sellele, kes soovib kasutada üldlevinud arusaama mälu loomusest.

Minu eesmärgiks on näidata, et nimetatud antirealismivastased argumendid ei pea siiski paika ning asi on just vastupidi: antirealism on kooskõlas meie kombega toetuda mälule oma käitumise juhtimisel. Arutluse käigus saab ühtlasi ilmseks, et need kaks

Artikli aluseks on 1999. a detsembris King's kolledžis Cambridge'is peetud ettekanne "Antirealism and memory". Kommentaaride ja arutluste eest tänan Ross Harrisoni, Alexander Paseaud, Matthew Toombsi, Alex Voorhoevet ning Jan Westerhoffi.

argumenti toovad esile mälumõiste kaks tervemõistuslikku komponenti ning et antirealism on piisavalt võimas positsioon nende mõlema mahutamiseks.

ENTITEEDIREALISM JA DUMMETTI REALISM

Järgnev arutelu keskendub realismile ja antirealismile sellisel kujul, nagu seda on arendanud Michael Dummett (1978a, 1978b).^{*} Enne tema vaadete käsitlemist tuleb seda aga suhestada tavapärase käsitlusega realismist. Traditsiooniliselt on realismist kõneldud seoses entiteetide eksisteerimise probleemiga. Kahtlusi entiteetide olemasolus on aja jooksul kerkinud pea igas valdkonnas — näiteks võib kahelda, kas on ikka on olemas sellised “asjad” nagu abstraktsed objektid, materiaalsed kehad, teised teadvused, magnetväljad, jumalad, filosoofid, zombid, vourused jne. Need, kelle meelest seesugused kahtlused kinnitust leiavad, kuuluvad antirealistide kilda; entiteetide olemasolu pooldajad mingis valdkonnas on jälle vastavalt realistid selle valdkonna entiteetide suhtes. Oleks asjakohane eristada seda sorti traditsioonilist küsimusepüstitust, mida võib kutsuda *entiteedirealismiprobleemiks*, Dummetti realismi-antirealismiprobleemist. Võib isegi öelda, et pärast Dummetti on realismiküsimuse uurimise raskuspunkt nihkunud metafüüsikast keele- ja loogikafilosoofiasse.¹ Entiteedirealismile valmistab peavalu olemasolu-küsimus, ent Dummetti (1978a: 146) käsitluses on realismiprobleemi sisuks küsimus väidete tõetingimuste kohta, mille aluseks on omakorda küsimus korrektsest tähendusteooriast. Dummett (1993: 465/1999: 528) ise on ühtlasi märkinud, et leidub juhtumeid, mida saaks klassifitseerida realismi-antirealismiprobleemina, ehkki seal vaidlusaluseid entiteete ei olegi.

^{*}Vt selle kohta lähemalt Dummetti artiklit “Realism ja antirealism” *Akadeemias* (Dummett 1999); samuti intervjuud Dummettiga tollesamas *Akadeemia* numbris (eriti lk 506–523). *Toim.*

¹See on nii vähemalt Dummettist mõjutatud, enamasti briti autorite osas. Põhja-Ameerikas ja Austraalias käsitletakse realismiprobleematikat seoses küsimustega teaduse progressi võimalikkusest ning relativismi ja skeptitsismi põhjendatusest.

Dummett on seisukohal, et vanade vaidluste aluseks on tähendusteoreetiline lahkarvamus ning sellise lähenemisviisi korral taandub küsimus õige tähendusteooria kindlakstegemisele ning iidsed lahendamatud probleemid muutuvad kergemini käsitletavaks. Ta kirjutab: "Kuna need metafüüsilised lahkarvamusel kehasid erisuguseid pilte reaalsusest, millega olid seotud vaatlusalused väited, siis paistis mulle ilmne, et pigem toetuvad nad lahknevaile piltidele nende väidete tähendusest. Et aga ei ole käepärast mingeid vahendeid otsustamiseks, milline pilt reaalsusest on õige, siis oli viljakam tegelda selle kindlaksmääramisega, milline tähenduspilt seda on, sest see annaks võimaluse konstrueerida tähendusteooria ja kontrollida seda keelepraktika najal" (Dummett 1993: 465/1999: 529). Teisisõnu, Dummett pidas realismi-antirealismide vaidlustes edu võimalikuks üksnes siis, kui reaalsuse kontseptsiooni puudutavad küsimused asendatakse tähendusteoreetiliste küsimustega vaidluste väidete tähendusest. Seeläbi edendas ta kindlasti meie teadmisi võimalikest viisidest, kuidas realismi-antirealismide vaidlused võivad kulgeda, andes kogu probleemile uudse vaatenurga. Samas on ka kindlasti vaieldav, kas ikka saab kõiki entiteedirealistlikke vaidlusi teisendada vaidlusteks tähendusteooria vormi üle. Näiteks paistab see jätvat välja ajaloos tegelikult aset leidnud ontoloogilised vaidlused entiteetide olemasolu üle ning võib paista, et Dummett on heitnud kõrvale traditsioonilise probleemiasetuse ja pelgalt asendanud vanad küsimused uutega (ülevaatlikku käsitlust Dummetti realismiprobleemi teisenduse adekvaatsusest vt Hale 1997: 283–288). Kuna aga siinkohal ei ole mu eesmärgiks Dummetti käsitluse ajaloolise õigustatuse analüüs, vaid antirealismide kaitse teatavate rünnakute eest, siis pean edaspidi realismist ja antirealismist kõneldes silmas üksnes Dummetti versiooni.

Oma realismi-antirealismide vastanduses keskendub Dummett peamiselt realismi iseloomustamisele, eristades teesid, mida realist peaks pooldama. Antirealismile on jäetud peamiselt negatiivse seisukoha staatus. Nagu nimigi ütleb, saame antirealistliku määratluse mis tahes konkreetse ainevaldkonna jaoks, kui pöörame pea peale realismi selle valdkonna suhtes.² Niisiis tu-

²Ei tohiks muidugi unustada, et selle debati algatajateks on antirealistid, ja realism, millest antirealism nii-öelda tõukub, on tegelikult

leb antirealismis tutvustust alustada realismi iseloomustamisega. Üldises plaanis on Dummetti järgi realismile omased järgmised jooned. Realist alustab eeldusest, et maailm on inimvaimust sõltumatu. Väidete tõetingimused on määratud reaalsuse enda poolt ning seetõttu ei sõltu väidete konkreetne tõeväärtus sellest, kas me neid teame või mitte. Realist pooldab seega **vaimust sõltumatu-se teesi**: väidete tõetingimused on fikseeritud vaimust sõltumatu reaalsuse poolt ning ei ole seega episteemilise loomuga. Selle teesi kõrval rakendab realist veel ka **tõendusülese tõesuse mõistet**. Tõe käsitlemine tõendusülekena (*evidence-transcendent*) tähendab mõõndust, et väide võib olla tõene isegi siis, kui meil puuduvad vahendid tema tõesuse kindlakstegemiseks.³ Antirealistile jääb tõendusülese tõesuse mõiste arusaamatuks, tema vaate järgi saab väitel tõeväärtus olla üksnes siis, kui meil leidub väidetü kohta tõendusmaterjali.

Võib öelda, et realisti ning antirealisti vaated lahknevad selles osas, kas väidete tähendus pärineb nende seostest tõetingimustega, mille kehtivust me ei pea tingimata suutma ära tunda (*recognize*), ehk teisisõnu, kas tähenduse ning äratuntavate tõetingimuste vahel valitseb paratamatu seos. Kuidas tuleks mõista seost tähenduse ja tõetingimuste vahel? Asja tuumaks on idee, et lause tähendus on antud tingimusega, mille kehtides see lause on tõene. Dummett on rõhutanud fregelikku ideed, et lausest arusaamine kujutab endast selle tähenduse haaramist ja kui tähendus on antud tõetingimustega, siis kujutab lausest arusaamine endast selle lause tõetingimuste haaramist. Realisti jaoks seisneb niisiis lausest arusaamine selle kinnitusüleste ning äratundmist ületavate tõetingimuste teadmises. Antirealisti meelest ei ole see võimalik — lause mõistmine seisneb selliste tõetingimuste teadmises, mis on meile (vähemalt potentsiaalselt) kättesaadavad. Kui lähtuda rea-

antirealistide enda konstrueeritud positsioon. Vähe on neid, kes on eksplitsiitselt realistid antud mõttes. Nagu märgib Heil (1989: 65), on hoopis "antirealistid süsteemihitajad ning realistid reaktsionäärid".

³Kasutan vaheldumisi mõisteid tõendusülene (*evidence-transcendent*) ja kinnitusülene (*verification-transcendent*), kuna leian, et kinnitus eeldab tõendeid. Kui mingi väide asub teispoole tõendeid, siis ei ole ta ka kinnitatav ning kui ta asub teispoole kinnitatavust, siis ei saa leida tõendeid tema väidetavuse (*assertibility*) kohta.

listlikust tõekontseptsioonist kui millestki, mis on sõltumatu meie episteemilisest asendist, siis võib antirealistlikku positsiooni iseloomustada väitena, et lause tähendus on antud millegi nõrgema poolt kui tõetingimused — olgu selleks siis kas tema väidetavuse tingimused või aktsepteerimistingimused.

Kui realist kasutab sellist tõemõistet, mis ületab meie tõendamisvõime, siis järgmiseks sammuks oleks tal lubada, et väitel on kindlapiiriline tõeväärtus, s.t et väitel on kindlasti üks tõeväärtus kahest: ta on kas tõene või väär. Seega võib realist pooldada **kahevalentsuse printsiipi** mittetõendatavate väidete tõeväärtuste suhtes. Üldine vaade on, et tõe tõendusülesuse tees ning kahevalentsuse printsiip on sõltumatud seisukohad: realistlikust vaatepunktist ei too esimese pooldamine endaga veel kaasa teise pooldamist, mille tunnustamine sõltub lisaeldustest keele alusloogika kohta⁴ (vt McDowell 1976; Wright 1993b). Seevastu antirealisti jaoks käivad tõendusülesuse teesi ning kahevalentsuse printsiibi tagasilükkamine käsikäes. Antirealist on nimelt seisukohal, et väide on tõene ainult siis, kui meil on juurdepääs tõenditele selle tõesuse kohta, ning väär, kui meil on vastupidised tõendid. Antirealist ei ole õigustatud väitma, et kui meil *puuduvad* andmed väite tõesuse kohta, siis järeldub sellest, et väide peab olema väär, kuna see väide ei rajaneks tõendusmaterjalil. Antirealist ei saaks seda ka kahevalentsuse printsiibist järeldada, kuna see tähendaks siirdumist teisepoolse olemasolevat tõenduslikku baasi.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et antirealist eitab realistlikke väiteid väidete tõetingimuste kohta. Ta lükkab tagasi vaimust sõltumatuse teesi, käsitades tõesust episteemilisena, peab tõendusülest tõesust mõisteks, mida realistid kasutavad ilma, et nad oleksid

⁴Sellele üldisele hoiakule vastandub Luntley (1988), kelle meelest on nii Dummett kui tema kriitikud asjatult segadust tekitanud, seostades realismiküsimuse nii klassikalise loogika reeglite kehtivuse probleemiga kui tõendusülese tõemõistega. Luntley järgi ei vaja antirealist uut tähendusteooriat ja võib aru saada ka tõendusülesest tõesust. Vastupidiselt traditsiooniks saanud vaatele väidab Luntley, et klassikalise loogika kehtivus ei nõua tõendusülese tõe mõistet ning seega sõltub tema järgi realismi saatus otseselt ainult klassikalise loogika konstantide kehtivusest. Käesolevas artiklis lähenen ma realismi problemaatikale siiski dummettlikust seisukohast.

võimelised selle tähendust lõpuni mõistma, ning nad lükkavad tagasi kahevalentsuse printsiibi, kuna selle pooldamiseks puuduvad meil tõendid. Pärast seda üldist iseloomustust osutub võimalikuks vaadelda, milliseid vorme võtavad realism ja antirealism rakendatult ühele konkreetsele valdkonnale, nimelt minevikule.

ANTIREALISM JA REALISM MINEVIKU SUHTES

Dummett võtab minevikurealismi kokku järgmiste sõnadega:

... mineviku kohta käiva väite tõesus ei sõltu sellest, kas praegu leidub mingeid jälgi mineviku sündmustest, mis võimaldaksid meil seda väidet tõeseks pidada: kui ta on tõene, siis teeb selle tõeseks see, mis asetseb minevikus; see, kuidas asjad olid sel ajal, mille kohta väide käib (1981: 434).

Mineviku kohta väidab realist seega, et igal minevikuvormis väitel on tõeväärtus tänu mingile olukorrale, olenemata sellest, kas meil praegu on olemas sellele juurdepääs või kas meil on vahendeid selle tõeväärtuse kindlakstegemiseks. Realism mineviku suhtes lükkab tagasi seisukohta, et väited mineviku kohta omandavad oma tõeväärtuse olevikus kättesaadava tõendusmaterjali alusel. Koos eeldusega minevikufaktide kindlapiirilisusest kujutab realism endast ühtlasi seisukohta, et iga sellise minevikuväite kohta saab öelda, kas ta on tõene või väär (Dummett 1981: 434).

Antirealism mineviku suhtes on mitut liiki, sõltuvalt sellest, kas tegu on *globaalse* antirealismiga või *lokaalse* antirealismiga, mis antud kontekstis kujutaks antirealism *ainult* mineviku suhtes. See eristus pärineb Dummettilt (1978b), kes visandas seesuguse antirealisti positsiooni, kes on antirealist mineviku suhtes, kuid realist oleviku suhtes. Selline vaatepunkt ei hõlmaks kahevalentsuse tagasilükkamist olevikuväidete suhtes. Seda liiki antirealist ütleb, et "ainult need väited mineviku kohta on tõesed, mille väitmine oleks õigustatud praegu olemasoleva valgel" (Dummett 1978b: 366–367).⁵ Samuti võib leida mitmeid võimalikke asja-

⁵See viide võimaldab ka tõlgendust, nagu oleks antirealist mineviku suhtes kohustatud pooldama praeguse hetke solipsismi. Solipsismi saab vältida, kui pidada meeles, et "praegu olemasolev" sisaldab sündmusi ja olukordi, mis ulatuvad kaugemale meie tajumuste sisust. See ulatuse

de käike, mis on kooskõlas selle viisiga, kuidas asjad olevikus on. Dummett väidab, et nende võimalike asjade käikude puhul võib öelda, et mis tahes konkreetne minevikuväide on kas tõene või väär. Selline lokaalne antirealistmi vorm erineb globaalsest antirealistmist. Globaalne antirealist on antirealist igas valdkonnas — ta ei kasuta tõendusülest tõemõistet ning lükkab tagasi kahevalentsuse printsiibi. Mõlemat liiki antirealistidele on aga ühine see, et nad peavad minevikuvormis väidete väidetavust sõltuvaks olevikus olemasolevast või tulevikus leitavast tõendusmaterjalist (Dummett 1978b: 367–368). Ainus erinevus on niisiis see, et lokaalse antirealisti päralt on laiem äratuntavate sündmuste reper-tuaar, seega on tema jaoks lahenduvate⁶ minevikuvormis väidete klass suurem kui globaalse antirealisti jaoks.

Dummett esitab minevikurealistile väljakutse. See lähtub eeldusest, et keelt omandades me õpime selgeks, millistes tingimustes on väide tõene. Väljakutse, mida on hakatud nimetama “*omandamisväljakutseks*”, seisneb nõudmises esitada samalaadne seletus tõendusülest tõetingimustega väidete omandamisele. Mineviku puhul oleks niisiis tegu “selle seletamisega, kuidas saab meil olla tõemõiste, mis rakendub minevikuväidetele sõltumata sellest, kas meil on vahendeid nende väidete tõesuse äratundmiseks” (Dummett 1978b: 363). Siinkohal tuleks eristada kättesaamatu mineviku kohta käivaid väiteid, mille korral meil puuduvad igasugused tõendid, väidetest kättesaadava mineviku kohta, mis põhinevad praegu olemasoleval tõendusmaterjalil. Probleemaatiline väidete klass on neist esimene: antirealistlikust perspektiivist ei saa meil olla õigustust esitada väiteid, mis asuvad teispool kättesaadavat tõendusmaterjali. Realisti vaatenurgast piiludes aga kõrgub meie ees ülesanne seletada, kuidas saame teada nende väidete tõetingimusi ning kuidas me neist üldse aru võime saada — kui eeldada, et väitest arusaamine tähendab selle teadmist, milline tingimus peab kehtima, et väide saaks olla tõene. Dummetti enda meelest ei ole võimalik omandamisväljakutsele vastata, kuna ainsaks tõemõiste kohahoidjaks mineviku suhtes on meil väidetavuse

määr oleks laiemgi, kui lokaalne antirealist jääks ustavaks kahevalentsuse printsiibile “praegu olemasoleva” kohta käivate väidete korral.

⁶Lahenduvad (*decidable*) väited on need, mille tõeväärtuste kindlakstegemiseks on olemas protseduur.

mõiste. See seisneb kõikides nendes äratuntavates olukordades, mis mängivad rolli mineviku kohta käivate väidete õigustamisel. Ühtlasi eeldab antirealist, et arusaamine seisneb lause väidetavuse tingimuste ning mitte selle tõetingimuste teadmises. Kuna väidetavus on olemuslikult seotud äratuntavusega, siis järgneb siit, et me ei saa aru väidetest, mis käivad olukordade kohta, mida me ei suuda ära tunda.

Dummetti meelest toidab realistlikku usku sellesse, et minevikuvormis väited teevad tõeseks vaimust sõltumatud, põhimõtteliselt verifitseerimatud sündmused, teatud metafüüsiline pilt. Realist asetab ennast väljapoole aja kulgu ning kirjeldab maailma vaatepunktist, "millel puudub asukoht ajas ja mis haarab ühe pilguga kõiki ajalisi positsioone" (Dummett 1978b: 369). Antirealist soovastu käsitab end aja sees asuvana ning see tähendab, et tema saab maailma kirjeldada üksnes ajalisesest perspektiivist. Dummettile siiski vastu vaieldes tuleb märkida, et realist ei ole kohustatud tingimata juhinduma eelkirjeldatud metafüüsilisest pildist. Ta võib näiteks väita, et põhimõtteliselt verifitseerimatud sündmused ei ole ühestki vaatepunktist kättesaadavad ega äratuntavad. Sellised sündmused võiksid ikkagi realistlikele kriteeriumidele vastata selles mõttes, et realist saab uskuda, et tal on õigus nende sündmuste kohta teha kindla tõeväärtusega otsustusi ja ta on võimeline mõistma selliste olukordade kohta käivaid väiteid. Näiteks võib realist esitada väiteid Napoleoni mõtete kohta ühel kindlal kolmapäeva hommikul ning eeldades, et ta usub, et Napoleon tol hetkel midagi mõtles, võib ta ka uskuda, et tema otsustusel Napoleoni kohta on kindel tõeväärtus, ehkki ta ei tea, milline, ning ta saab aru oma otsustusest. Sellele näitele võib omakorda vastu vaielda, öeldes, et sellisel juhul ei leidu midagi, mis muudaks realisti antud uskumuse põhjendatud teadmiseks. Siiski ei taba see vastuväide märki, kuna realisti teadmiste aluseks on nii või teisiti usk — olgu selleks siis usk vaimust sõltumatu maailma või kättesaamatu maailma olemasollu. Minu vastunäite sihiks oli esitada realistlik positsioon, mis ei eelda Dummetti maalitud pilti, kus realist haarab ajatult kõiki sündmusi — on võimalik ka nõrgem realism, mille korral realist eeldab teatud sündmuste kättesaamatust, kuid teeb siiski nende kohta otsustusi.

Järgnevalt vaatlen ja kritiseerin kahte realistlikku vastust antirealismile. Need realistlikud süüdistused on sarnased selle poolest, et mõlemad neist kasutavad mälu tavakontseptsiooni ning esitavad seda alternatiivina antirealistlikule vaatele mineviku suhtes. Neid vastuargumente väärtates ei ole minu sihiks argumenteerida antirealismile kui sellise kasuks. Ma tahan vaid näidata, et need antirealismivastased rünnakud ei saavuta oma eesmärki ning et antirealist võib kasutada mälumõistet, mis ei erine meie tavaaru-saamadest. Kui aga kooskõla tavakontseptsiooniga võib pidada filosoofilise seisukoha vooruseks või ehk isegi selle kasuks rääki-vaks argumendiks, siis seda parem antirealismile.

ANTIREALISM JA MITTEJÄRELDUSLIK MÄLU

Minevikusündmuse ei saa vahetult vaadelda. Kui minevik ei ole meile sellisel viisil kättesaadav, kuidas võiksime siis omandada kontseptsiooni minevikuväidetest? Nii küsis omandamisväljakutse. Üheks suhteliselt populaarseks realistlikuks vastuseks on tõeväärtusseose postuleerimine oleviku ja mineviku vahel.⁷ Idee on selles, et olevikus esitatud minevikuvormilisel väitel on sama tõeväärtus kui olevikuvormilisel väitel, mida väideti minevikus. Tõeväärtusseos seostab ajahetkel t lausutud olevikuvormilise väite tõeväärtuse hetkel $t + n$ esitatud minevikuvormilise väite tõeväärtusega. Näiteks kui aastal 550 oli tõene väide "Selle maja taga kasvab pärnapuu", siis on praegu tõene väide "Selle maja taga kasvas pärnapuu aastal 550".

Paraku leidub tõeväärtusseose postuleerimisele vastuväide, et see lükkab edasi antirealisti küsimuse (vt McDowell 1978: 133). Antirealisti seisukohalt lükkub küsimus edasi, kuna me ei pruugi teada minevikus lausutud olevikuvormilise väite tõeväärtust.

⁷Peacocke on hiljuti esitanud tõeväärtusseose realismi üldisema versiooni. Tema "omadusseose" variandis on minevikuvormis ja olevikuvormis väide seotud seeläbi, et mineviku ja oleviku vastavas sündmuses leidub sama omadus: "Mõte (lausung) 'Eile sadas vihma' on tõene siis ja ainult siis, kui eile leidis sama omadus, mis peab leiduma täna, et olevikuvormis mõte (lausung) 'Praegu sajab vihma' oleks tõene, kui seda praeguse suhtes hinnata" (Peacocke 1999: 57).

Ajahetkel $t + n$ ei pruugi meile olla kättesaadavad mitte mingisugused andmed ajal t esitatud väite kontrollimiseks. Kui siis väita, et praeguse minevikuvormis väite tõeväärtus sõltub sellise väite tõeväärtusest, mis ei ole meile kättesaadav, tähendab see sama probleemi viimist järgmisele tasemele. Väljakutseks oli seletada, kuidas on võimalik omandada kontseptsiooni tõendusülestest tõetingimustega väitest, ning see jääb endiselt vastamata ka siis, kui postuleerida seos kahe tõeväärtuse vahel, millest kumbki asub teisepool kättesaadavat tõendusmaterjali.

McDowell (1978) ei poolda tõeväärtusseose realismi, kuna tema järgi jagab see ühist eeldust antirealismiga, nimelt et minevikuvormis väidete tõetingimused pole meile kunagi otse kättesaadavad ning seetõttu tuleb neid tuletada tingimustest, millele meil on juurdepääs. Esindades küllaltki tervemõistuslikku arusaama mälust⁸, seisneb McDowell'i idee järgmises: kuna mälu võimaldab meile osalist, kuid mittejäreldotslikku juurdepääsu nende väidete tõetingimustele, siis me saame seletada seda, kuidas oleme omandanud oma kontseptsiooni neist. Tema käsitluse võtmeks on järgmine lõik:

Teadmine teatud liiki sündmuse esinemisest minevikus on mõnikord mittejäreldotslik. Sündmused mõjutavad meie meeli, kui nad aset leiavad: praeguste sündmuste kirjeldamiseks sobivate sõnavormide kasutusoskus omandatakse harjutamise käigus, mis algab tasapisi nendele mõjutustele sobiva verbaalse käitumisega vastamise kalduvuste omandamisega. Asjaolu, et mineviku ajavormi kasutusoskust andev õpe üldse alata saab, tuleneb eeldatavasti varasema sündmuse meelte jätud mõju poolt jäänud jäljest, eeldatavasti närvisüsteemis. [...] Isikul, kelle närvisüsteem sisaldab mõnda püsivaist tagajärgedest — sündmuse mõjust jäänud jälge teadmiste omandamise võimele —, on vähemalt potentsiaalne teadmine sellest, et vastavat liiki sündmus on aset leidnud. Ning see teadmine on [...] vahetu. Ta ei ole millestki järeldotsitud [...]. Selle seisukoha järgi on sellise sünd-

⁸Nii McDowell kui (nagu hiljem ilmneb) ka Campbell peavad silmas ainult episoodilise ehk kogemusliku mälu mõistet. See on mälestus mingist konkreetsest episoodist, mida on eelnevalt kogetud. Sellest erineb propositsiooniline ehk faktimälu, mille korral mäletatakse impersonaalseid fakte ning andmeid ning mille mäletamine ei eelda eelnevat isiklikku kogemust.

muse esinemise tingimused mõnikord ise teadlikult kättesaadavad (McDowell 1978: 136–137).

Ma eeldan, et närvisüsteemi “varasema sündmuse meeltele jäetud mõju poolt jäänud jälg” tähendab pikaajalist mälu. Väites, et me toetume pikaajalisele mälule mittejärelduslikult, näib McDowell ütlevat, et meil on juurdepääs oma mälustruktuurides salvestatud infole ilma teadvusliku järelduse tajutava jõupingutusega. Terminit “järeldus” on siinkohal kasutatud mitmes tähenduses. Mineviku ajavormi semantikas kasutatava tõeväärtusseose järelduslikul iseloomul ei ole midagi pistmist teadvuslike järeldustega. Ning ümberpöörduvalt, “mittejärelduslik teadmine” tähenduses “teadvuslikult mitte järeldatud” erineb seda liiki mittejärelduslikust teadmisest, mis tähendab “ei ole järeldatud eeldustest”. Ei saa liikuda väitelt järelduseelduste puudumise kohta väitele, et me võime minevikust olla vahetult teadlikud. Kes need kaks asja ühte patta paneb, sooritab psühholoogi eksimuse, s.t kasutab oletatavaid psühholoogilisi fakte semantiliste probleemide seletamiseks.

Mälu vahetu iseloom ei ole antirealismiga sugugi vastuolus. Ka Dummett (1993: 420) ise on kirjutanud, et teadmise võimalikkuse eeltingimuseks on mälu mittejärelduslik ehk vahetu iseloom selles mõttes, et mälule toetumist ei ole tarvis enam omakorda õigustada. Kui iga kord tuleks järeldada, kas antud mälestus on usaldatav või mitte ning oma mälestusi mitte usaldada, siis on teadmise võimalikkusele seatud ülemäära ranged piirid. See on mittejäreldusliku teadmise kolmas tähendus: mälu kasutamisele ei eelne harilikult järeldus, et mälu kasutamine on piisavalt põhjendatud. See tähendus on seotud teise tähendusega, nimelt et mäluotsustus ei ole eelnenud järelduse lõpp-produktiks, kuna just seetõttu, et ta ei ole järeldusprodukt, on elimineeritud üks eksimisevõimalus — eksimine puuduliku järelduse tõttu. Kuid seesugune mälu mittejäreldusliku iseloomu tunnistamine ei puuduta vaidlust realisti ja antirealisti vahel.

McDowell esitab vääriti antirealismis seisukohta verifikatsiooni teel õigustamisest. Tema arvates oleks antirealist otsekui kohustatud väitma, et ainult need sündmused lähevad verifitseerimisel arvesse, mis “on teadvuslikult kättesaadavad nende esinemise hetkel” (McDowell 1978: 135). Paraku ei ole antirealist

kohustatud pooldama *mitte mingisugust* seisukohta teadvuse siisu suhtes. Samuti ei ole antirealistlik vaade keele omandamise protsessile kohustatud väitma, et see peab olema teadvustatud protsess. Kui McDowellil oleks õigus ning antirealism peaks tõepoolest kasutama üksnes kitsast verifikatsioonimõistet, siis oleks see hea argument antirealismist vääramiseks. Nimelt tuleneks siis antirealistist, et verifikatsioon osutub võimalikuks üksnes igäühe enda praeguse teadvussisu suhtes. Sel juhul ei oleks võimatu mitte ainult isikutevaheline suhtlus, vaid ka kommunikatsioon iseendega. See tähendab, ka mõtlemisvõimet tuleks revideerida, jättes järele üksnes praeguse hetke solipsismi. Sellises olukorras on raske aru saada, kuidas üldse on võimalik mõisteid omandada, sest siis ei ole mõistekasutuse korrektsust üldse võimalik kontrollida. Sellises olukorras ei ole võimalik naasta oma eelmise seisundi juurde võrdlemaks mõiste erinevaid rakendusi, sest see asetseks juba teispoole igasugust võimalikku verifikatsiooni. Selline ülemäärane kitsas verifikatsioonismimõiste lahutab isiku kontseptuaalselt nii tema varasemast kui hilisemast minast ja nõnda ei saa ta vallata ühtegi mõistet.

Õnneks on antirealism täiesti kooskõlas ka palju vähem kitsa verifikatsioonimõistega. Toetumine mälule nagu ka toetumine teoreetilistele ning taustteadmistele on hädavajalik selleks, et vältida eelmises lõigus kirjeldatud olukorda. Toetumine mälule eeldab usku selle praktilisse usaldatavusse ning ta võib pakkuda alust mõiste korrektse rakendamise kontrollimiseks. Muidugi ei eelda see mälestuste pidamist ümberlukkamatuiks tõendeiks minevikusündmuste kohta. Niisiis võib antirealist mineviku suhtes pooldada seisukohta, et võime leida mälust *tõendeid* mineviku kohta, kuid see vaade ei tulene tingimata antirealistist.⁹ Selle seisukoha poolt kõneleb aga sõltumatu argument. Mälu "mitte-

⁹Dummett ise paistab pooldavat vastupidist vaadet, nimelt et mälu ei anna tõendeid. Ta on kirjutanud, et "mälu pole ei teadmise alus ega allikas: see on mis tahes moel saadud teadmiste säilitamine" (Dummett 1993: 421). Kuid selline väide ei arvesta olulist erinevust mälu mittejärelendusliku ja mittetõendusliku iseloomu vahel. "Säilitamine" on mittejärelenduslik selles mõttes, et ta ei eelda järeldamist edasistest eeldustest. Seevastu väide, et mälu on ka mittetõenduslik, nõuab eraldi argumenteerimist; see ei järeldu lihtsalt asjaolust, et me ei tunne vajadust mälule

tõendusliku" käsitluse järgi mälestus, et p , ei ole (ka mitte osaliseks) aluseks uskumusele, et p , ega ka tõendiks selle kohta, et p esines. Sel juhul ei saa meie antirealist toetuda mälule teatud liiki väidete tõendamisel ning kui neile väidetele muud liiki tõendeid ei leidu, siis tuleb need lugeda tõendusülestest tõetingimustega väidete klassi kuuluvaks. Selle vaate pooldaja võib isegi tunnista da, et mälu on mittejäreluslik igas eelnimetatud tähenduses, ent kui ta keeldub mälestusi pidamast tõendeiks mineviku kohta, siis jäävad need minevikusündmused kättesaamatuks. Kui aga antirealist pooldab tõenduslikku vaadet minevikule ning tunnistab, et mälu võib meile pakkuda tõendusmaterjali mineviku kohta ning et võib esineda olukordi, kus mälestuste kaudu saab verifitseerida minevikuvormis väiteid, siis on ta laiendanud lahenduvate väidete klassi. Võtame näiteks olukorra, kus olevikus ei leidu avalikku tõendusmaterjali selle kohta, et sündmus x leidis aset aasta tagasi. Siiski ma mäletan, et x toimus aasta tagasi. Kui antirealist aktsepteeriks verifitseerimist mälu abil, siis oleks ta õigustatud väitma, et x toimus aasta tagasi. Kuna mälu tõenduslik ning järeluslik aspekt on teineteisest sõltumatud ning McDowell'i kriitikale leidub iseseisvaid vastuargumente, siis ei ole talle vastuvaidlemiseks tingimata tarvilik pooldada mälu "tõenduslikku" käsitlust. Sellegipoolest saaks tema kriitikale jõulisemalt vastu hakata see antirealist, kes pooldab ühtlasi ülalesitatud seisukohta, et mälu pakub meile tõendusmaterjali, kuna see võimaldaks tal väita, et need sündmused, millele meil on juurdepääs (ainult) mälu kaudu, ei kuulu tõendusülestest sündmuste kilda. See antirealist saaks siis osutada asjaolule, et omandamisväljakutse käib ainult kättesaamatu mineviku kohta, selliste minevikusündmuste kohta, mida keegi ei mäleta ning mida ei saa ka ühelgi teisel moel verifitseerida ning seetõttu ei kujuta McDowell'i idee mälu teel mõistete omandamisest endast vastust omandamisväljakutsele.

McDowell'i teooria keele omandamisest ei ole seega kaugeltki vastuolus antirealismiga, ehkki tuleb märkida, et antirealist ei ole ka seda teooriat kohustatud pooldama. Antirealist võib jagada seisukohta, et mõned minevikujäljed on meile mälestuste kaudu

toetumist õigustada. Mälu võib ühtaegu nii teadmisi säilitada kui ka anda alust uskumustele.

kättesaadavad. Mälestused kui sellised ei ole probleemiks. Raskesti tekkitab hoopis see, kas me suudame haarata selliste väidete tähendust, mis käivad *põhimõtteliselt tõendusüles*te sündmuste kohta. McDowell loodab, et kui me suudame omandada teatud kontseptsiooni minevikust läbi oma mälestuste, siis oleme ühtlasi omandanud ka kontseptsiooni mis tahes minevikusündmustest, isegi kui need pole meie mälestustega üldse seotud. Põhjenduseks toob ta asjaolu, et tegemist on ühte liiki sündmustega. Tuleb küsida, milline on see ühine omadus nendel sündmustel, mille alusel saab neid pidada ühte liiki kuuluvaks. Vastus, et nad on kõik *mineviku* sündmused, ei rahulda mingil juhul antirealisti, kes väidab, et nad on fundamentaalselt erinevad, kuna osa neist on verifitseeritavad ning osa mitte (vt Hale 1997: 278). Kui aga argumenti huvides eeldada, et tegemist on sama liiki sündmustega, siis on jäänud ruumi järelduse sissehiilimiseks ning McDowellli seisukoht taanduks tõeväärtusseose käsitluse variandiks, mille vastu ta ise on vaielnud. Järeldus ilmneb järgmisel moel. McDowellit järgiv isik peab tegema järelduse, millel on kaks eeldust: esimeseks eelduseks on see, et omatakse juurdepääsu mõne minevikuväite tõetingimustele, teine eeldus seisneb selles, et kõik ülejäänud minevikuväited kuuluvad samasse liiki kui esimesed. Eeldades veel oletatavat "reeglit", et tõetingimuste kontseptsioon üldistub ühelt väitelt teisele, kui nad mõlemad kuuluvad samasse liiki, siis jõuame järeldusele, et meil on kontseptsioon kõikide minevikuväidete tõetingimustest. Peale selle on ka nimetatud reegel enam kui kahtlane. Mille alusel üldistub tõetingimuste kontseptsioon verifitseeritava väite juhtumilt tõestusülese väite juhtumile (vrd Wright 1993b: 14)? Liigi mõiste osutub tühjaks mõisteks, kui seda rakendada väidetele, mis kätkevad endas nõnda sügavat erinevust.

Nägime, et McDowellli toetumine mälu mittejärelduslikule loomusele tervemõistusliku realismi toetuseks osutub edutuks: kõigepealt ei aita see vastata omandamisväljakutsele ning teiseks suruvad tema väited antirealistile peale põhjendamata kohustusi või hiilivad vaidlusalusest küsimusest lausa mööda.¹⁰ Kui mälu

¹⁰McDowellli seisukohtade kriitikat ning erinevaid argumente selle vastu vt artiklist Wright 1993a.

mittejärelduslikku iseloomu lähemalt analüüsida, siis osutub see antirealismiga ühitatavaks. Mälu mittejärelduslikkus on sõltumatu realisti ja antirealisti vahelisest vaidlusest, mis käib tõendusülestest väidete staatuse üle.

ANTIREALISM JA MÄLU SÕLTUV ISELOOM

Erinevalt McDowellist, kes kasutas mälu argumenteerimaks teatud liiki tervemõistusliku realismi kasuks vastusena omandamisväljakutsele, seisneb John Campbelli peamine vastuväide antirealismile selles, et viimane ei suuda arvestada mälu tavamõistet (vt Campbell 1997).¹¹ Campbelli järgi on mälu tavakontseptsiooni kohaselt episoodilisel mälul "sõltuv" iseloom. See tähendab, et kui ma mäletan mõnda konkreetset episoodi või sündmust, siis sel mälul põhinev otsustus on tõeline teadmine ainult siis, kui see konkreetne mälestus *sõltub* mu varasemast, harilikult tajumuslikust kontaktist selle episoodiga. Mälu sõltuv iseloom mängib rolli selles, kuidas me kasutame ning korrigeerime oma mälul põhinevaid otsustusi. Näiteks kui mul ei olnud situatsiooniga mingit eelnevat sõltumatut kokkupuudet, siis peavad minu võimalikud mälestused sellest olema konfabulatsioon. Lühidalt, ma ei saa mäletada midagi, mida ma ei ole eelnevalt kogenud.

Milles seisneb vastuolu antirealismiga? Campbell alustab oma arutlust asjaolust, et kui me teeme otsustusi, siis me püüdleme tõe poole. Antirealisti jaoks on tõesus seotud olemasoleva tõendusmaterjali mõistega; eri ajal on olemas erinev tõendusmaterjal ning seega paistab sellest järelduvat, et eri aegadel on otsustustel erinevad eesmärgid. Campbell (1997: 175–176) kirjutab: "Praegu otsustusi tehes püüdlen ma tõe poole, mis seisneb tõendusmaterjali kättesaadavuses olevikus või tulevikus. Tehes otsustusi, sealhulgas mäluotsustusi, aasta pärast, püüdlen ma selle poole, mida ma siis nimetan "tõeks" ning see seisneb tõendusmaterjali kättesaadavuses siis või veel hiljem. Need on kaks ise asja: prae-

¹¹Raamatus, mille peatükiks antud artikkel on, argumenteerib Campbell (1994), et eneseteadvuse tunnistamine kohustab meid pooldama realismi mineviku suhtes. Selles artiklis vaatlen ma üksnes suhet realismi ja mälu vahel.

gu olemasolev tõendusmaterjal võib aasta pärast olla jäädavalt hävinud". Edasi arutleb ta, et ka "tõendusmaterjali" mõiste on antirealisti jaoks eri aegadel isesugune ning lõpuks osutub võimatuks eri ajal tehtud otsustusi võrrelda. "Antirealistliku käsitluse kohaselt ei ole minu poolt praegu kasutatava "tõendusmaterjali" mõiste näol tegu sama mõistega, mida ma kasutan aasta pärast; sellist üldist "tõendusmaterjali" mõistet ei olegi olemas" (Campbell 1997: 176). See tulemus sarnaneb artikli eelmises osas visandatud antirealism *reductio ad absurdum*'i katsega: otsustuste või mõistete võrdlemine tagantjärele osutub võimatuks, kuna võrdlusmaterjal ei ole enam saadaval või siis on aja jooksul muutunud võrdluse alus.

Mälu puhul ütleb argiarusaam, et homsed mälestused sõltuvad sellest, mida ma täna tähele panen. Ehk teisisõnu, praeguse olukorra kohta tulevikus tehtavate mäluotsustuste episteemiline staatus sõltub mu praeguste otsustuste episteemilisest staatusest. Kui ma teen praegu oma tajule toetudes korrektse otsustuse ning kui mu mälu funktsioneerib normaalselt, siis olen ma õigustatud väitma, et ka hilisemal ajal on mu mäluotsustus toimunud sündmuse kohta korrektne. Campbelli (1997: 177) järgi tuleb see sellest, et ehkki need otsustused on tehtud eri aegadel, on neil ühine eesmärk — tõde, mille poole nad püüdlevad. Campbelli meelest ei suuda antirealist aru saada sellest otsustuste ühisest eesmärgist ning seetõttu on ta sunnitud revideerima meie mälu tavakontseptsiooni.

Mulle tundub see süüdistus ekslik. Antirealist ei ole kohustatud pooldama "tõendusmaterjali" mõiste ühismõõdotust eri aegadel, nagu Campbell ülaltoodud tsitaadis eeldab. See, mis aja jooksul muutuda võib, on tõendusmaterjali sisu ehk need asjad, mis antud hetkel on väitele tõendusmaterjaliks; mõiste enda tähendus jääb muutumatuks. Kuidas saakski tõendusmaterjali tähendus kui "miski, mis toetab järeldust või väidet" muutuda, kui asendame "miski" mõne konkreetse väärtusega? Tegelikult on tõendusmaterjali sisu muutuse võimalikkuse eelduseks tõendusmaterjali enda mõiste muutumatus. Muutus tõendusmaterjali sisus ehk tõendite hulgas ei ole vastuolus mälu tavamõistega. Sama kehtib ka tõenduslikult kitsendatud tõemõiste suhtes. Erinevad väited võivad osutada tõeseks erineva tõendusmaterjali valgel, kuid see

võimalus eeldab, et tõemõiste ise jääb muutumatuks. Ka antirealisti jaoks võivad otsustused püüelda tõe poole: selle poolest ei erine lokaalne antirealist realistik ning globaalne antirealist võib väita, et otsustused püüdleval tõendusmaterjaliga maksimaalse kooskõla saavutamise poole.

On raske näha, miks ei saaks antirealist aktsepteerida episoodilise mälu sõltuvat iseloomu. See, et ma ei saa korrektselt mäletada asju, mida ma ei ole kogenud, on truism. Nii algne kogemus kui ka mälestus, mille aluseks see on, on midagi sellist, mis langevad kättesaadavate, äratuntavate ning verifitseeritavate asjade sfääri. Sellisena ei tekita nad probleemi ei realistile ega antirealistile. Mis puutub mälu "sõltuvasse" iseloomu, siis võib antirealist tunnistada mälestuste tajumuslikku päritolu, ent kuna antirealist vaatleb end ajas asuvana, siis võib ta lisada, et kui keegi oma mälestusi revideerib, siis seisneb see ühe mälestuse võrdlemises teisega. Esimeseks mälestuseks oleks nimelt mälestus mingist konkreetsest episoodist ning teine oleks selle asjaolu meenusus, et isik on seda episoodi tegelikult varem kogenud ning saab seda seega mäletada. Kui üks nendest mälestustest puudub, siis ei saa väita, et antud mälestus kujutab endast teadmist. Episoodilise mälu mõiste peab olema "sõltuva" mälu mõiste selles mõttes, et tal peab olema tajumuslik päritolu ja et mälestus ning selle aluseks olnud sündmus peavad olema teineteisega kooskõlas. Kui keegi mäletab midagi sellist, mille tunnistamine nõuaks loodusseaduste rikkumist või laiendaks tema võimeid üle igasuguste piiride, siis tuleb seda mälestust pidada ekslikuks. Antirealist võib kõike seda tunnistada ja nagu juba leidsime McDowellil puhul, on jäänud püsima realismi algne komistuskivi — idee, et sündmus, mille kohta meil puuduvad mälestused ja muu tõendusmaterjal, ei saa olla kindlapiirilise tõeväärtusega väite objektiks.

Lõpetuseks tuleb tunnistada, et Campbelli vastus antirealistile kannatab samade puuduste all mis McDowellil lahendus: ta esitab seisukohti, mis on tegelikult antirealismiga kooskõlas, ning konstrueerib antirealistlikku seisukohta nii, nagu sellel oleksid tagajärjed, mida antirealist tegelikult ei ole kohustatud pooldama. Sama diagnoos, milleni jõudsimme mälu mittejärelalusliku iseloomu korral, kehtib ka mälu sõltuva loomuse puhul — kuna mälu ei anna meile alust tõendusülest väidete esitamiseks, siis ei leia

me siit põhjendust ei realismile ega antirealismile. Antirealism ei lükka ümber asjaolu, et mälul on mittejärelduslik ja sõltuv iseloom.

Kirjandus

- Campbell, John 1994. *Past, Space, and Self*. Cambridge, Mass.: The MIT Press
- Campbell, John 1997. The Realism of Memory. — *Language, Thought, and Logic: Essays in Honour of Michael Dummett*. Ed. by R. G. Heck, Jr. Oxford: Oxford University Press, pp. 157–181
- Dummett, Michael 1978a [1963]. Realism. — M. Dummett. *Truth and Other Enigmas*. London: Duckworth, pp. 145–165
- Dummett, Michael 1978b [1969]. The Reality of the Past. — M. Dummett. *Truth and Other Enigmas*. London: Duckworth, pp. 358–374
- Dummett, Michael 1981. *The Interpretation of Frege's Philosophy*. London: Duckworth
- Dummett, Michael 1991. *The Logical Basis of Metaphysics*. London: Duckworth; Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Dummett, Michael 1993. *The Seas of Language*. Oxford: Clarendon Press
- Dummett, Michael 1999. Realism ja antirealism. — *Akadeemia*, nr 3, lk 524–546
- Hale, Bob 1997. Realism and Its Oppositions. — *Companion to the Philosophy of Language*. Ed. by B. Hale & C. Wright. Oxford: Blackwell, pp. 271–308
- Heil, John 1989. Recent Work in Realism and Anti-realism. — *Philosophical Books*, vol. 30, No. 2, pp. 65–73
- Luntley, Michael 1988. *Language, Logic and Experience: The Case for Antirealism*. London: Duckworth
- McDowell, John 1976. Truth Conditions, Bivalence and Verificationism. — *Truth and Meaning: Essays in Semantics*. Ed. by G. Evans and J. McDowell. Oxford: Oxford University Press, pp. 42–66
- McDowell, John 1978. On “The Reality of the Past”. — *Action and Interpretation*. Ed. by C. Hookway and P. Pettit. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 127–144
- Peacocke, Christopher 1999. *Being Known*. Oxford: Clarendon Press

Kas antirealist saab mälule toetuda?

Wright, Crispin 1993a. Realism, Truth-value Links, Other Minds and the Past. — C. Wright. *Realism, Meaning and Truth*. 2nd ed. Oxford: Blackwell, pp. 85–106

Wright, Crispin 1993b. Antirealism and Revisionism. — C. Wright. *Realism, Meaning and Truth*. 2nd ed. Oxford: Blackwell, pp. 433–457

BRUNO MÖLDER (sünd. 1975) on lõpetanud TÜ *cum laude* 1997. aastal, BA filosoofias ja BSc psühholoogias. Aastail 1997–1998 õppinud filosoofiat Oxfordi Ülikoolis Mertoni kolledžis. MA filosoofias *cum laude* Tartu Ülikoolist 1999. MPhil filosoofias Cambridge'i Ülikoolist 2000. Praegu uurib mentaalset sisu Konstanzi Ülikoolis Saksamaal ning on TÜ filosoofiadoktorant. *Akadeemias* on varem ilmunud artiklid "Episteemiline autoriteetsus oma vaimuseisundite suhtes" (1996, nr 10, lk 2060–2089), "Hilary Putnami sisemine realism" (1997, nr 4, lk 789–807), "Dennett ja kvaalid" (1998, nr 1, lk 209–221). Väidelnud koos Jaan Kangilaskiga pealkirja all "Vaim ei ole teadvus!" (1997, nr 1, lk 175–180), avaldanud aforisme "Assotsiatsioon ja muljeid" (1997, nr 4, lk 732–733), arvustuse "Emakeelefilosoofia" (1999, nr 10, lk 2202–2212) ning tõlkinud Hilary Putnami, Daniel Dennetti, David Chalmersi, Christopher Peacocke'i, Richard Rorty ja Peter Strawsoni tekste.

VÄITLUS

ÜKS VÄIKE KIRJAVAHETUS

Vello Helk. "Kas Eesti Vabariik on 83-aastane." — *Akadeemia*, 2001, nr 2, lk 273–299. Jaan Isotamm. Kommentaar Vjatšeslav Šironini artiklile "Eesti KGB likvideerimine". — *Akadeemia*, 2001, nr 3, lk 485–488.

H. G.:

Lugupeetud hr. A. Kaalep.

Üks asi on esineda kohvikus, restoranis või saunas oma seisukohtadega. Hoopis teine asi on omada võimu või mingit positsiooni, kus kaasnevad konkreetsed teo tagajärjed. Ja kuritegu võib sündida tegelikult kirjutuslaual!

Seda silmas pidades julgen Teilt küsida: kuivõrd olete mitu korda kinnitanud (näiteks *Eesti Ekspressi* artiklis "Mälestusi ajakirjast "Akadeemia"", 12. sept. 1997), et *Akadeemia* ei tegele päevapoliitikaga ega seo end ühegi parteiga, siis millega seletate niisuguste materjalide avaldamist nagu Vello Helgi artikkel "Kas Eesti Vabariik on 83-aastane?" ja Jaan Isotamme pealkirjata kirjutis Vjatšeslav Šironini artikli "Eesti KGB likvideerimine" lisana? Esimeses nimetatakse meie vaevaga tagasi võidetud (muidugi mitte kaugeltki eeskujulikk) iseseisvat Eestit "Savisaare-Laari kompromiss-kakluskvabariigiks" (lk 291), teises "praegu eksisteerivaks Teiseks vabariigiks", millele aluse olevat pannud "1990. aastal valitud ENSV Ülemnõukogu sobingus Eesti Komitee oportunistliku ladvikuga" — päris ehtne nõukogude stiil! Jaan Isotamm arvab ka teadvat (huvitav-huvitav, kust see informatsioon võiks pärineda), et "kõik "laulvad revolutsioonid", "Balti ketid" ja Eesti Kongressi valimised" on "misanstseenideks mujal paika pandud režii järgi toimunud lavastuses" (lk 487–488). Minule ja tuhandeile eesti isamaalastele sülitab see härra igatahes lihtsalt näkku!

Jääb küsida, millal hakkab *Akadeemia* hankima kaastööd ka Tiit Madissonilt — või Tiit Toomsalult!

Ain Kaalep:

Lugupeetud hr. H. G.

Täna siiraste sõnade eest, mis veidi lühendatult ja Teie initsiaalidega märgitult — nagu soovisite — eelnevas on ära trükitud.

Tõsi on, et *Akadeemia* seni on päevapoliitikast eemale hoidnud. See ei tähenda aga sugugi, et meie veergudel ei peaks põhimõtteliselt kritiseerima mõnd sellist väärnähtust, mis Eesti Vabariigi arengut kahjustab. Kui kriitika ainult osutab tahtmisele parandada olukorda riigis, millele oleme endastmõistetavalt lojaalsed! Mingit post- või neokommunismi (ega loomulikult ka -fašismi) *Akadeemia* ei toeta.

Vello Helgi kujundlik ütlemine "Savisaare-Laari kompromisskalkulusvabariik" sisaldab muidugi kriitilist suhtumist, demokraatliku riigi sallivuse piiridesse mahub see aga siiski. Olgu muide lisatud, et Vello Helgi artikli aluseks on terve rida materjale, mida kodumaised Eesti ajalehed pole tahtnud avaldada, solvates aastakümneid laias maailmas Eesti vabaduse eest võidelnud publitsisti ja lugupeetud ajaloolast — loomulikult ka kogu meie üldsust, kel pole lastud tema mõnegi seisukohaga tutvuda. Ükskord pidi ta ju sõna saama ja muidugi ilma igasuguse tSENSuurita! Sõjaeelne *Akadeemia* avaldas tihti artikleid, mida tolleaegses ajakirjanduses mujal avaldada ei saanud!

Viimati öeldule lisaks ei saa märkimata jätta, et aeg-ajalt on meie press hakanud kuuldavale laskma lausa jõledaid toone. Ajalehte *Kesk-nädal*, mis juba nostalgilisi kiidulaule laulab Vene okupatsioonile ja eestlastest okupatsiooniametnikele, ei tarvitse me võtta tõsiselt (kollast ajakirjandust on vabadel maal ikka leidunud), kuid tema taga on ometi ju suur partei! Ei saa enam hästi usaldada ka neutraalsemaid toone taotlemaid (oportunistlikke?) väljaandeid. Nõnda on siis ehk mõisteta, miks meie ajakirjas on ilmunud *J a n I s o t a m e* käredavõitu kommentaar. See pole kirjutatud muidugi mitte toimetuse deklaratsioonina, vaid autori isiklike arvamuste avaldusena. Siinkirjutaja, kellel oli au kuuluda rahva poolt valitud Eesti Kongressi ja Põhiseaduse Assamblee liikmete hulka ja kes hästi mäletab nende kogude positiivset tööd ega taha mingi hinna eest madaldada suure demokraatliku vabadusliikumise tähtsust, arvab, et vanal vabadusvõitlejal on õigus oma seisukohtadele, olgu nad kui isesugused tahes, ja nende avaldamisele, eriti kui võimalusi selleks väga palju polegi: nendega tutvumine võiks vähemalt ajaloolist huvi pakkuda! Selliste isikutega nagu Tiit Madisson või Tiit Toomsalu teda küll võrrelda ei tohiks.

EDITORIAL NOTE

In the 1840s-1850s essential changes took place in Estonian, particularly South Estonian, society in legislation (peasant acts), economy (buying of farms for perpetuity, transition to monetary rent), spiritual and religious life (conversion to Orthodoxy). The Baltic Germans' attitude to teaching of Estonians also began to change. In 1840 the management of primary schools was regulated in Livonia (South Estonia), in 1856 in North Estonia (the Estonian province). This created the preconditions for better organisation and supervision of teaching. School life was regulated by school laws in Livonia (1874) and Estonia (1878). For a long time the basic aim of primary schools had been Christian upbringing of the future parishioner and providing the necessary religious knowledge. Changes in the content of education appeared in the mid-19th century when mechanical reading and learning of catechism by heart were replaced by "reading with understanding". This was an essential precondition for teaching Bible study, writing, arithmetic, choral singing, later also geography and other subjects in village schools. Vello Paatsi, lecturer at the Department of Arts, University of Tartu, describes the spread of writing and arithmetic at village schools, which radically changed the organisation of studies, methodology and school environment (new schoolhouses, their equipment and study aids).

During World War II the Estonian political circles were split over the question which international greatpowers could be most helpful in restoring Estonia's independence. Moreover, the contradictions of the Estonian "state of silence" (hamstringing of parliamentary system from 1934) were also transferred into exile. The Estonian Committee founded in exile in 1944 was, in principle, an organisation of a parliamentary type, which attempted to restore the political spectrum of pre-1934 Estonia. Its opponents included the members of the *Pro Patria* Union, who

cherished national integrity and the memory of the first and only martyr president Konstantin Päts (before 1938 the institution of the President was known as the State Elder). To illustrate these contradictions, we publish a letter of Eerik Laid (1904–1961) to Ants Oras (1900–1982). Oras is known as a prolific translator from English into Estonian. Laid, however, an archaeologist by profession, headed at that time the Estonian Bureau, which had been initiated by the Finnish—Estonian Friendship Society. The commentary has been written by Sirje Olesk from the Estonian Literary Museum.

The Russian Federation has not realised its potential. All the countries formerly under communist rule are struggling to simultaneously introduce democracy and market economy. For Russia an additional pain is decolonisation that has been completed neither psychologically nor territorially. Russia's troubles are aggravated by its vast territory. In the near future Russia can either retain its present size, expand or shrink. Rein Taagepera, emeritus professor of political science at Tartu University, presents some possible scenarios, concentrating on the possibility of disintegration. The actual situation in the Russian Federation is a crazy mixture of centralisation supported by traditions and extremely strong presidential power and anarchic *de facto* autonomy of regions. If we add the quasi-feudal industrial and financial magnates whose extraterritorial power is subject to neither local nor central authorities, we can ask to which extent Russia still exists as an organised state. The present *de facto* decentralisation bears a negative character. The centre is not able to assert itself in the provinces; the provinces, however, cannot communicate with the world outside otherwise than through the corrupt centre that operates at a snail's pace. The author finds that independence could be the only way for the regions to establish their own trade and investment rules without paying duties to Moscow's officials and financiers. In all probability, for most regions independence would be only a transitory stage. There are all reasons to believe that some of Russia's successors would disentangle the problems of democracy and market economy nearly as quickly as Poland or Rumania. Another perspective is that the successful parts of Russia would, one by one, join the European Union. This would, perhaps, be the

smoothest way to integrate Russia into Europe. Still, one should be cautious with attempts to quicken the pace of history. The urge for separation should come from inside. The only active step by the international community could be the confirmation that no foreign powers would be allowed to use the weakness of Russia for cutting off pieces of it for themselves. Implosion is one thing; seizure of land from outside would make the *status quo* even more dangerous.

Joachim Gauck, commissioner of *Stasi* archives in Germany, made a report at the Writers' Union in Tallinn on 18 August 1999, where he spoke about overcoming the communist past of the German Democratic Republic (GDR). The GDR had approximately 170,000 unofficial collaborators of *Stasi*. Officially the State Security of the small GDR (with a population less than 17 million) employed a staff of more than 90,000. Thus it was several times bigger than the *Gestapo* of Hitler's Greater Germany (population 80 million). On 4–6 December 1989 people seized the State Security Service buildings all over the country and on 15 January 1990 its centre in Berlin. On 24 August 1990, even before the re-unification of Germany, the GDR adopted a law that stated: "The files of secret service shall be preserved and used for legal, political and historical interpretation of the past." After the re-unification in 1991 the Bundestag adopted a new *Stasi* Files Act, which granted everyone's right to get information about their own person. The new law also says that the files can be used for very broad political, legal and historical interpretation of the past. For this end, an institution was founded, an independent body that is not subject to any minister but only to law. Despite massive destruction of files by *Stasi*, more than 180 shelf-kilometres of files have remained, which are preserved in Berlin and at 14 branches in other cities. Thus, Joachim Gauck is at the head of a major state institution with a staff of 3,000 to deal with 4.3 million applications that have arrived since its foundation.

The contribution by Eckart Otto, Professor of Old Testament theology at the University of Munich, intends to show that the modern recognition of human rights was not only rooted in the Enlightenment. Outlines can be found further back, not only in Attic democracy and in disputes about tolerance in the philo-

sophical schools in Greek and Roman antiquity, but also in the Hebrew Bible which had a deep impact on the formation of the modern world. The theology of the book of Deuteronomy and the anthropology of the creation traditions of the Hebrew Bible are especially relevant in this case.

A statement presented at the 1992 world fair in Seville caused anxiety and uneasiness in the souls of many politicians and citizens. Namely, in the foyer of the Swiss pavilion it was manifested in black and white: *Suiza no existe* (Switzerland does not exist). Eve Pormeister, lecturer of German language and literature at the University of Tartu, describes the reasons for a crisis in Swiss mentality and identity. Critical intellectuals find that the economic imbalance between the four language regions has increased. The German Swiss are said to have adopted a superior position — including in major political organisations — and have begun to consider the French- and Italian-speaking minorities as a burden. Switzerland is said to be turning into an unequal society, a society divided in two classes, and the political authorities are found to be yielding to rightist populism. As a result of isolationism supported by conservative reactionary forces Switzerland is supposed to have almost ceased to participate in international politics. Fearing to lose their independence and identity, the conservative reactionary wing opposes joining NATO, UN and the European Union. Neither do the majority of the Swiss, who are doing fairly well, see any reason for joining the EU. Progressive forces, however, speak about Switzerland as an oasis or political island and deplore isolation, which leaves the country without any possibility of exerting an influence on European development. However, in spite of the current problems of language and mentality, Switzerland still holds some trumps for playing a constructive role in Europe. In his speech on the 150th anniversary of the modern Swiss state German Federal President Roman Hertzog compared the word “Swiss” to a model of Europe.

Apart from Frisch and Dürrenmatt, Hugo Loetscher is doubtlessly the best-known Swiss author in the second half of the 20th century. We publish a short story by him about the relations between the Swiss and God. The Swiss block ends with some Rhaeto-Romanic poetry by Andri Peer (1921–1985).

The following articles are based on reports delivered on 14 December 2000 at the seminar "100 Years of Quantum Physics", which was organised by the Institute of Physics at the University of Tartu. Olev Sild describes the history of the energy quanta hypothesis, the logic and mechanism of its genesis, its background and the preconditions for it in the physical science of the period and in Planck himself. It is essential that Planck's research area was thermodynamics, particularly its second fundamental law, and his favourite concept was entropy. His attachment to entropy actually became the factor that helped Planck to reach his main achievement — creation of the theory of black-body radiation based on the concept of energy quantisation. In retrospect the transition to finite energy elements seems a logical step, but, considering the background, it certainly meant overcoming a psychological barrier. Until then energy had been treated as a continuous quantity. Classical physics was the physics of continuous quantities, which was also supported by the concept of continuity in mathematical thinking, in Newton's and Leibniz' infinitesimal calculation. Max Planck was, so to say, a revolutionary against his own will. In 1900 neither Planck himself nor other physicists realised the significance of the energy quanta hypothesis as the harbinger of a new era. For a long time Planck was dubious about the nature of the energy quantum as the quantum was not be derived from classical physics. Planck did not apply this hypothesis anywhere else in physics; in his paper of 1900 only resonator energy was quantified, not the energy of radiation. Ivar Piir from the Institute of Theoretical Physics at the University of Tartu observes how Planck's quantum hypothesis developed into quantum mechanics. Albert Einstein recognised the reality of energy quanta more boldly, using in 1905 the concept of light quanta in theoretical justification of the photoeffect. Light became a flux of quanta, light particles, or photons. In 1916 Einstein freed Planck's radiation theory from the oscillator model, replacing it by quantum transitions from one stationary state to another as they are known in Bohr's atom theory. He introduced the concepts of spontaneous and induced transition that later became most essential in quantum mechanics. Development of Bohr's atom model finally resulted in quantum mechanics. Louis de Broglie (1925) introduced the idea

that material bodies have a wavelength, which is connected with the momentum by the formula $p = h/\lambda$, where h is the Planck constant. In 1926 Erwin Schrödinger derived his well-known formula that makes it possible to calculate the bodies' wavelike qualities by means of potential and energy. In 1925 Werner Heisenberg discovered the uncertainty principle: it is impossible to precisely know both: momentum and location. Henn Käämbre, PhD in mathematics and physics, however, views the genesis of quantum physics through the eyes of an experimenter. First of all, the author recalls Julius Plücker (1801–1868), who has been undeservedly forgotten. His modest experiments laid the foundation to nearly all experiment equipment of quantum physics. Experimenting with Geissler tubes (closed glass tubes filled with rarefied gas with electrodes soldered in them), Plücker noticed a luminescent patch on the wall of the discharge tube opposite the cathode. He ascertained that the rays producing this patch spread rectilinearly but deviated under the impact of the magnet. This is how cathode rays were discovered. For the first time, the human eye could discern the trace of an elementary particle, and it is no wonder that the particle discovered first was the electron, the lightest among the particles and one that can most easily be separated from the atom. The electron had been "seen" but not recognised yet. In the same year 1859 Plücker, experimenting with Geissler tubes, also made other important observations. Namely, he discovered that each gas is characterised by the colour and spectrum of gas discharge. He identified the first three lines in the visible spectrum of hydrogen. In 1861, studying in greater detail the spectra of hydrogen, oxygen, nitrogen, and iodine vapour, he began to classify the spectra into line and band spectra.

Is the past approachable for us, and if yes, then how? Can we meaningfully discuss past events about which we have no data at all? Can the trivial fact that we are able to remember bygone times become a philosophically decisive argument? These are the questions discussed by Bruno Mölder, doctoral student of philosophy at the University of Tartu. To be more exact, he is concerned about philosophers who sometimes claim that antirealism in respect to the past is unable to consider our ordinary concept of memory. His aim is to show that these anti-antirealist arguments do not hold.

On the contrary, antirealism is in concordance with our habit of relying on our memory when directing our behaviour. The argumentation concentrates mainly on realism and antirealism in the form developed by Michael Dummett.

In the section of discussions *Akadeemia*'s editor-in-chief Ain Kaalep replies to the letter of a reader who was dissatisfied with an article in this year's Issue 2, where historian Vello Helk criticised the Estonian state authorities.

The issue ends with the last part of a serial by Märt Läänemets, researcher at the Centre for Oriental Studies at the University of Tartu, about humanist ideas in Old China as reflected in the texts associated with the names of Confucius, Meng Zi and Zhuang Zi.

Even the herdboy learns writing now: Changes in primary education in Estonia, 1840-1886

Vello Paatsi

In the 1840s-1850s several substantial shifts in legislation, economy, spiritual and religious life laid the foundation to changes in Estonian society. Greater attention than before was paid to primary schools (building of schoolhouses, new subjects to be studied, compulsory attendance, study aids). With the introduction of new subjects ("reading with understanding", Bible study, choral singing, writing, arithmetic, etc.) the whole content of education, the duration and arrangement of the school-day began to change. The school-year and the period of compulsory education lengthened. More and more schoolmasters with seminary education were employed at parish and village schools. In the mid-1860s primary schools applied the new spelling system. School life became regulated by laws and decrees. At the beginning of the period the educational situation in North and South Estonia and in Saaremaa Island differed widely, but by the mid-1880s these differences evened out. Introduction of writing and arithmetic in village schools was a particularly important factor in the development of Estonian primary education. In the first half of the

19th century these subjects were taught mainly in parish schools. In the 1840s-1850s emphasis was laid on teaching these subjects at village schools, and schoolmasters were required to have the respective skills. The initiative to found village schools with a broader curriculum came from E. A. H. Horschelmann, the pastor of Põltsamaa, with his novel approach to the system of studies. His central idea was that schooling should be continuous and regular. Children had to learn reading and catechism at home. After that, all 13-year-old children had to attend school for a year — five days a week instead of the earlier two or three. Attendance was carefully checked and those absent without reason were fined. As such schools taught writing, they were called writing schools. The new school system spread first in Viljandi county, thereafter in Tartu, Pärnu and Võru counties. Horschelmann's school system was not the only one; some others were also applied. Teaching of writing and arithmetic was aggravated by several circumstances. As many schoolmasters could neither write nor calculate, pastors and parish school teachers had to instruct them. Arithmetic caused particularly great difficulties for schoolmasters; the problem persisted until the early 1870s. Although in the late 1860s writing and arithmetic were made compulsory for everybody in village

schools, the requirement could not be fulfilled immediately. It was hindered by lack of rooms, big number of pupils, shortage of study aids, indifference towards school. At some places it was considered useless to teach writing and arithmetic to girls. In the 1850s children learned writing with a stick on sand or ash, with a piece of charcoal or clay on a board, wall or stove. The situation began to change with the introduction of large wall blackboards in South Estonia in the early 1850s, but even in the 1870s some village schools had no blackboards. The introduction of slates and pencils in South Estonian writing schools began in the late 1840s and the early 1850s. They spread more widely in the late 1860s when teaching of writing became obligatory. After writing on slates, paper was taken into use, which required pens, pencils and notebooks. In the late 1850s mainly goose quills were used for writing, at the beginning of the new decade steel pens, at some schools also lead pencils, were introduced. Writing was learned after specimens, first on slates, then on sheets of paper. Writing-books were taken into use in the mid-1860s. The school environment improved considerably after the introduction of paraffin lamps, which replaced candles and pine splinters in the second half of the 1860s. Wall clocks appeared in schools in the 1860s. Abacuses were purchased for primary schools in the mid-1870s and various musical instru-

ments in the 1850s. Certificates of education were issued from the first half of the 1870s. Tools for handicraft and gymnastic apparatus began to be procured in the second half of the decade. The development of Estonian-language primary education was forcibly severed by the Russification wave that began in the mid-1880s, setting entirely different goals for schools.

Could an antirealist rely on memory?

Bruno Mölder

There are claims in the philosophical literature that antirealism with respect to the past cannot do justice to our ordinary notion of memory. In this essay, I shall concentrate on two of such arguments. My purpose is to show that these arguments fail, and, on the contrary, that antirealism is compatible with our ordinary reliance on memory. In the course of discussion, two common-sense aspects of memory (non-inferential and dependent character of memory) will be highlighted, and I argue that antirealism has enough resources to accommodate both of them.

I presuppose Dummett's characterisation of the realism and antirealism debate. In his view, it is concerned with the eligibility of evidence-transcendent truth-conditions. The Dummettian antirealist maintains that there is no

evidence-transcendent truth: the statement could have a truth-value only if we possess some kind of evidence for it. Applied to the past, a realist would say that every past-tense statement possesses a truth-value, irrespective of whether we have any means of ascertaining it. It also involves the claim that one could say for every such statement that it is either true or false. An antirealist, on the other hand, would hold the view that the assertibility of past-tense statements depends on the availability of present or future evidence.

The first argument against antirealism (by McDowell) that I am discussing, attempts to explain the acquisition of sentences with evidence-transcendent truth conditions. McDowell's idea is that if we could allow partial but non-inferential access to truth conditions of the past-tense statements through memory, then we could explain the acquisition of our conception of them. My main objections to McDowell are that he muddles matters of meaning with psychological assumptions and equivocates over the term 'inference': non-inferential knowledge in the sense of not consciously inferred differs from the sense of not inferred from some additional premise. Moreover, as for the antirealist there is a crucial difference between verifiable and non-verifiable statements, what would justify the grasp of a former kind to extend to the latter?

The second argument originates from Campbell, who claims that memory has a "dependent" character: a judgement based on the memory of a particular episode is a case of knowledge only if that recollection depends on a previous, usually perceptual, access to this episode. But this conflicts with antirealism according to Campbell, for in making judgements, we aim at truth. If the notion of truth is connected with the notion of available evidence, and since at different times, there is different evidence available, then it follows that at different times, judgements have dissimilar aims. For the antirealist the notion of 'evidence' differs at different times, which makes it impossible to compare judgements. My objection to this argument points out that the change of the evidential content presumes the sameness of the meaning of the notion of evidence itself, and that judgements could aim at truth for an antirealist as well.

My diagnosis is that since memory does not give ground to evidence-transcendent statements, there is no reason for arguing for the difference between the realist and the antirealist in this respect. The main idea of antirealism that an event for which we lack memories and other possible evidence could not be the object of a statement with a determinate truth-value still remains standing.

**INIMENE JA INIMLIKKUS
VANA-HIINAS:
Konfutsius, Meng Zi, Zhuang Zi**

Märt Läänemets

IV
ZHUANG ZI

ERAK LÕUNAST

Zhuang Zi, õige nimega Zhuang Zhou, oli Meng Zi kaasaegne, nende väidetavad eluaastad (Zhuang Zil 369–286 e.m.a) langetavad peaaegu kokku. On alust arvata, et oma elu jooksul nad kokku ei puutunud, võimalik, et isegi ei teadnud teineteise olemasolust, sest kummagi raamatus ei leidu ühtegi viidet võimalike otseste või kaudsete kontaktide kohta.¹¹⁰ Võib-olla olid selle põhjusteks geograafiline eraldatus ja primitiivsed liiklusolud: tegutses ju Meng Zi oma aktiivsematel aastatel peamiselt Põhja-Hiinas, Zhuang Zi aga elas erakuelu lõunas Chu riigis. Võib-olla aga vältisid nad teineteist teadlikult.

Sima Qian teab Zhuang Zi'st rääkida järgmist.¹¹¹

Zhuang Zi oli pärit Mengi maakohast.¹¹² Ta nimi oli Zhou. Zhou pidas Mengis Qiyanis kirjutaja ametit. Ta elas ühel ajal Liangi kuninga Hui ja Qi kuninga Xuaniga.¹¹³

Tema õpetus ei jätnud midagi puudutamata, kõige tähtsam järgis aga Lao Zi sõnu. Kuigi tema raamatus on üle saja tuhande kirjamärgi, moodustavad suurema osa sellest mõistujutud, nagu

¹¹⁰Zhuangzi viimases, 33. peatükis "Taevaalune", kus analüüsitakse temaaegsete õpetajate ja koolkondade õpetusi, leidub küll vihje "Zou ja Lu meestele", kelle all tõenäoliselt peetakse silmas Meng Zi'd ja Konfutsiust, kuna tegemist on kummagi kodumaaga, kuid see peatükk on nende ajast kindlasti tunduvalt hilisem ja lisatud *Zhuangzi*'le mõne arvamuse järgi isegi alles paarsada aastat pärast Zhuang Zi'd.

¹¹¹Zhuang Zi lühike elulugu leidub *Ajaloo ülestähenduste (Liji)* 63. peatükis koos Lao Zi ja legistide Shen Buhai (ca 385–337 e.m.a) ja Han Fei (288–233 e.m.a) omadega.

¹¹²Meng asus asus Songi riigis, tänapäeva Henani provintsi kirdeosas. Sima Qiani teose vene keelde tõlkija R. V. Vjatkini väidet, et Meng asus Lu riigis (vt *Сима Цянь. Исторические записки (Ши цзи)*. Том VII. Москва: Восточная литература, 1996, lk 311), teised allikad ei kinnita.

¹¹³Liangi ehk Wei riigi kuningas Hui (valitses aastatel 370–319 e.m.a) ja Qi kuningas Xuan (valitses traditsioonilise kronoloogia järgi aastatel 342–324, tõenäoliselt aga 320–302 e.m.a) olid 4. sajandi teisel poolel e.m.a mõjukaimad valitsejad, kes konkureerisid võimu pärast kogu Hiinas. Mõlemaga, eriti kuningas Xuaniga, oli tihedalt seotud Meng Zi, kes ka pikemat aega viimase õukonnas elas ja tegutses, püüdes kuningat kallutada inimliku valitsemise teele.

“Kalamees”, “Röövel Zhi”, “Korvide lõhkumine”, kus ta põlustab Konfutsiuse järgijad ja näitab heas valguses Lao Zi järgijaid. Weilei Xu ja Kang Sangzi peatükkides on ainult tühja juttu ega räägita asjast.¹¹⁴

Aga raamat ise on ilus ja oskuslikult koostatud. Kõik oluline on omal kohal, kui arvustatakse Konfutsiust ja Mo Zi'd. Sellepärast ei saanud tema aja suuremadki õpetlased talle vastu vaielda. Tema sõnad on ääretud, tema enda väljamõeldud. Sellepärast kuningad, vürstid ja suurnikud ei suutnudki neid rakendada.

Chu kuningas Wei¹¹⁵ kuulis Zhuang Zhou voorustest. Ta saatis tema juurde saadiku rikkalike kingitustega, et kutsuda teda nõuni-kuametisse. Zhuang Zhou hakkas naerma ja ütles Chu saadikule: “Tuhat kuldmünti on raske raha. Nõuniku- ja ministriamet on igati auväärased. Aga kas te pole näinud, kuidas ohverdatakse härja meie pealinnades?”

Teda nuumatakse mitu aastat, siis pannakse talle ümber kirjadega palakad ja viiakse suurde templisse. Kas ei oleks ta sel hetkel parema meelega kõige nirum pörsas, aga kus sa enam!¹¹⁶

Minge parem heaga minema. Ärge määrige mind. Parem juba aeleda oma lõbuks mudases kraavis ja mitte midagi teha¹¹⁷ kui olla riigi kammitsais. Oma elupäevade lõpuni ei astu ma teenistusse. See on minu kindel soov ja tahtmine.”

Tema isiku ja päritolu kohta ei saa me Sima Qianilt kuigi palju teada. Vaid arvatava sünnikoha ja seda, et noorena pidas ta mingit ilmselt üsna tähtsusetut ametit (“kirjutajaks” on tõlgitud ametinimetus *shi*, mis oli tsiviilametniku üldnimetuseks Vana-Hiinas) arvatavasti kellegi kohaliku halduri teenistuses. Samuti seda, et ta hiljem igasugusest riigiteenistusest

¹¹⁴Zhuangzi praegu tuntud jaotuse järgi on “Kalamees” (“Yufu”) teose 31., “Röövel Zhi” (“Dao Zhi”) 29. ja “Korvide lõhkumine” (“Qu qie”) 10. peatükk. “Kang Sangzi” on Sima Qianil ilmselt valesti kirjutatud 23. peatüki pealkiri “Gengsang Chu”. Peatükki pealkirjaga “Weilei Xu” Zhuangzi tänapäeval tuntud versioonis ei leidu.

¹¹⁵Chu kuningas Wei valitses aastatel 339–329 e.m.a.

¹¹⁶Sama episood koos mõistujutuga härja ohverdamisest leidub Zhuangzi 32. peatükis “Lie Yukou”.

¹¹⁷Selle koha peal on hiinakeelses tekstis kirjamärgid *wu wei*, mille filosoofiline tähendus on ‘toimimatus’. Toimimatus ei tähenda aga kindlasti lihtsalt tegevusetust, vaid ainult hoidumist mõttetust välisest tegevusest, mis ei aita kaasa vaimsele edasiminekuks ja eemaldab inimest ‘kulust’ (*dao*).

keeldus ja elas vaba õpetlase elu. Ning ka seda, et ta pidi olema haritud ja oma eluajal küllaltki tuntud, et teda siiski ametisse kutsumas käidi. Sima Qian hindab kõrgelt temanimelist mahukat teost, mille alusel ta paigutab Zhuang Zi Lao Zi järgijate, seega taoistide sekka, märkides ära, et selles leidub kriitikat nii Konfutsiuse kui ka Mo Zi aadressil. See ongi tegelikult kõik.

Palju lisa ei leia me Zhuang Zi biograafiales ka temanimelisest raamatust ega teistest, hilisematest allikatest. Kuigi *Zhuangzi*'s kohtab kümneid isikunimesid, kelle seas on arvatavasti ka tema õpilaste omasid (nagu näiteks juba mainitud 23. peatüki "nimikangelane" Gengsang Chu), on suurem osa nimedest Vana-Hiina mõtteloos täiesti tundmatud, paljud ilmselt hüüdnimed või tähistavad üldse väljamõeldud tegelasi. Seega ei saa Zhuang Zhou võimaliku elukäigu kokkupanemisel palju abi ka teksti personaaliast.

Üks väheseid eluloolisi fakte, mida mitmel pool rõhutatakse, on Chu kuninga Wei katse Zhuang Zi'd ametisse meelitada, millele too vastab aga kutsujate väljanaermisega. Peale ülalnimetatud kirjakohtade korratakse seda lugu ka *Zhuangzi* 17. peatükis "Sügisveed" ("Qiushui"), kus Zhuang Zi põhjendab oma keeldumist mõistuloga puuslik-kilpkonnast.

Zhuang Zi õngitses Bu jõe ääres kala. Tema juurde tuli kaks Chu kuninga saadetud kõrget ametimeest sõnumiga: "Soovin sind enda juurde ametisse!"

Zhuang Zi ei pannud õngegi kõrvale ja vastas: "Olen kuulnud, et Chu's on püha kilpkonn. Juba kolm tuhat aastat surnud, aga kuningad hoiavad teda esivanemate templis kõrgel altaril. Kas sellele kilpkonnale on parem olla surnud ja lasta oma kilpi kalliks pidada või olla elus ja oma saba mööda pori järele vedada?"

Kõrged ametimehed vastasid: "Parem on olla elus ja oma saba mööda pori järele vedada."

Zhuang Zi ütles: "Minge siis minema. Mina tahan edasi oma saba mööda pori järele vedada."

Kuid tekstis leidub ka kirjakohti, mis väidavad, et teinekord ta siiski soostus selle maailma vägevatega kohtuma ega keelanud neile oma nõugi, kuigi nende lugude näol on pigem tegemist legendidega kui tegelikult aset leidnud sündmustega. Samas 17. peatükis leidub lõik Zhuang Zi kohtumisest

kuulsa õpetlase Hui Zi'ga,¹¹⁸ kes parajasti Liangi (Wei) riigis ametis oli. Ja siingi pole rõhuasetus sugugi kohtumise faktil ega tagamaadel, vaid sellel, kuidas Zhuang Zi näeb läbi inimlikke nõrkusi ja need oma mõistukõnes välja naerab.

Hui Zi oli Liangis teenistuses. Zhuang Zi läks teda vaatama. Keegi ütles Hui Zi'le: "Zhuang Zi tuleb selleks, et sinu ametikohta endale saada."

Hui Zi kohkus ära ja otsis kolm päeva ja kolm ööd teda mööda maad taga. Kui Zhuang Zi teda viimaks kohtas, lausus ta: "Kas sa tead, et lõuna pool elab lind, keda hüütakse kollaseks fooniksiks? See kollane fooniks lendab Lõunamerelt Põhjamererele, ei tee pesa mujale kui plataanipuule, ei söö midagi muud kui bambusesemneid, ei joo midagi muud kui nektarit. Ükskord lendas ta mööda öökullist, kes nokkis lõpnud rotti. Öökull vaatas alt üles tema poole ja karjatas: "Käi eemale!" Täna karjatad sina niimoodi minu peale, soovides hoida oma Liangi riiki."

Kõik kolm mõistujuttu iseloomustavad üsna üheselt Zhuang Zi'le omistatud suhtumist riigiteenistusse. Kujundlikult öeldes eelistab Zhuang Zi olla vaba kasvõi nälginud põrsa või mudas roomava kilpkonnana, teades et oma vaimuga haarab ta kogu maa Lõunamerest Põhjamereni nagu uhke fooniks, ja võib endale lubada naeru kadedate ametnike üle, kes kardavad oma koha pärast just nagu öökull tühise rotiraie pärast.

Zhuang Zi eluloost paremini iseloomustavad tema maailmavaadet ning suhtumist elusse ja surma ka kaks järgmist lugu, millest esimeses on osaliseks taas Hui Zi.

Zhuang Zi'l suri naine ära. Hui Zi tuli talle kaastunnet avaldama. Zhuang Zi kükitas maas, trummeldas vastu savipoti põhja ja laulis.

¹¹⁸Hui Zi ehk Hui Shi (arvatavasti 370–310 e.m.a) oli sõdivate riikide ajastu nimekas õpetlane ja riigimees, keda hiljem paigutati nimede koolkonna (*mingjia*) ehk loogikute hulka. Viimaseid võrreldakse õpetuse sisu ja meetodi poolest vanakreeka sofistidega. Temanimeline raamat *Huizi* ei ole säilinud, kuid talle omistatud paradoksaalseid lausungeid leidub paljudes vanahiina tekstides, sealhulgas ka *Zhuangzi*'s. Näiteks värvikas dialoog Zhuang Ziga 24. peatükis "Xu Wugui"; omaette lõik Hui Zi meetodi kriitikaga leidub 33. peatükis "Taevaalune". Pärimuse järgi oli Hui Zi Zhuang Zi hea sõber. Mõned peavad *Zhuangzi* paradoksaalset ja kujundlikku väljenduslaadi just nimelt Hui Zi ja nimede koolkonna mõjuku Zhuang Zi "koolkonnale", kuigi võimalik on ka vastupidine (vt Graham, *op. cit.*, lk 76–83; 176–183).

Hui Zi ütles: "Elasid inimesega koos, kasvatasite lapsed suureks, teine sai vanaks ja suri. Vähe sellest, et sa teda taga ei nuta. Aga taguda vana potti ja laulda! Kas see pole siiski liig!"

Zhuang Zi vastas: "Mitte sinnapoolegi! Algul, kui ta suri, kas ma siis teda taga ei nutnud! Siis aga mõtlesin algusest peale kõik läbi ja leidsin, et tegelikult ei olnud tal ju elu. Mitte ainult et ei olnud elu, vaid tegelikult ei olnud ka kuju. Mitte ainult et ei olnud kuju, vaid tegelikult ei olnud ka vaimu.¹¹⁹

Segaduses ja kaoses toimus muutus, nii saigi vaim. Vaimus toimus muutus, nii saigi kuju. Kujus toimus muutus, nii saigi elu. Nüüd toimus veel üks muutus ja ta suri. Kõik vahetavad üksteist välja nagu kevad, suvi, sügis ja talv. Inimene on rahu leidnud määratus ruumis. Kui mina nüüd itkeksin ja kibedasti nutaksin, siis tähendaks see seda, et ma pole aru saanud taevatahtest. Sellepärast jätsingi järele." (*Zhuangzi*, 18.)

Teine lugu edastab Zhuang Zi enda surmaeelseid sõnu, kus ta samuti räägib oma õpilastele surmast kui elu loomulikust jätkust ja vaid ühest sammust lõputute muutuste teel ning väliste rituaalide range järgimise mõttetusest.

Zhuang Zi hakkas surema. Õpilased tahtsid korraldada uhkeid matuseid. Zhuang Zi ütles: "Maa ja taevas on minu puusärk. Päike ja kuu on hauapanused. Taevatähed on ilustused. Musttuhanded on ärasaatjad. Kas minu matused ei ole veel küllalt uhked ja toredad! Milleks see kõik?"

Õpilased ütlesid: "Me kardame, et varesed ja raisakullid söövad õpetaja niimoodi ära."

¹¹⁹'Elu' (*sheng*), 'kuju' (*xing*) ja 'vaim' (*qi*) kuuluvad hiina natuurfilosoofia alusmõistete hulka ning on omavahel hierarhilises ja põhjuse-tagajärje seoses. Elu, mis tähendab ka sündi, on üksikolendi ajaliselts piiratud omadus ja võime ainevahetuseks, liikumiseks, kasvamiseks, arenemiseks, paljunemiseks jne. Elule eelneb aga kuju ehk kindlate parameetritega välimus. Musttuhandete (*wan wu*) seas on igal liigil oma kuju, mille poolest ta erineb kõigist teistest. Inimene omandab elu inimkujul, puu puu kujul, ussike ussi kujul, kivi kivi kujul jne. Kujule eelneb omakorda vaim (sageli tõlgitud ka hingeks või hinguseks, mõnikord ka eetriks või isegi väeks), mida võib mõista tänapäeva füüsika baasmõiste "energia" analoogina. Oma olemuselt ühetaolise, jagamatu ja kõikeläbiva-kõikjalviibiva vaimu koondumine mitmel viisil loobki erinevaid kujusid. Vaimule eelneb vaid segadus ja kaos ehk määratus.

Zhuang Zi ütles: "Maa peal söövad varesed ja raisakullid. Maa all söövad tõugud ja sipelgad. Ühtedelt võtate, teistele annate. Milleks teisi eelistada!" (*Zhuangzi*, 32)

ÕPETAJA RAAMATUST

Zhuangzi nime kandev raamat on nii sisult kui ka vormilt üsna erinev eelmises osas vaadeldud *Mengzi*'st. Viimane on kogu ulatuses õpetajakeskne, andes edasi seda, mida Meng Zi ise on oma elu jooksul ütelnud ja õpetanud või mis temale on omistatud, kujutades endast seega kitsalt oma aja koolkondlikku koguteost, ent *Zhuangzi* puhul on tegemist pigem antoloogiaga, väga erinevatest allikatest kokku kogutud lugude kogumikuga, mida Zhuang Zi nimi ühendab rohkem sümboolselt, ilma et tal ajaloolise isikuna oleks enamikuga neist mingit otsesest seost iialgi olnud. Raamatus leidub eri peatükkidesse laialipillutatult küll hulk lugusid ja anekdoodilaadseid pajatusi õpetajast endast, otseselt tema suhu pandud ütluste hulk on aga raamatu suurt mahtu arvestades suhteliselt väike.

Tänapäeval tuntud *Zhuangzi* klassikaline versioon koosneb 33 peatükist, mis on jaotatud kolme tsükklisse: "sisemised peatükid" (*nei pian*, 1–7), "välimised peatükid" (*wai pian*, 8–22) ja segapeatükid (*za pian*, 23–33). Selline jaotus pärineb alles suhteliselt hilisest ajast, 3.–4. sajandil m.a.j elanud õpetlaselt ja *Zhuangzi* ühelt esimeselt kommenteerijalt Guo Xiangilt (surnud 312. a). Traditsioonilise seisukoha järgi on "sisemised peatükid" Zhuang Zi enda koostatud, "välimised peatükid" tema õpilaste ja kaasaegsete mõttekaaslaste loomine, "segapeatükid" aga kujutavad endast aga mõnevõrra hilisemaid lisandusi kirjutistest, mida raamatu koostajad on pidanud sisult ja vaimult lähedaseks Zhuang Zi koolkonnale. Viimane, 33. peatükk "Taeva all" on nii sisu kui ka stiili poolest suhteliselt omaette seisev üksus, sisaldades sõdivate riikide ajastu koolkondade ja õpetuste, kaasa arvatud Zhuang Zi enda kokkuvõtvaid kirjeldusi ja hinnanguid. See arvatakse olevat ka ajaliselts kõige hilisem, kirja pandud võib-olla alles 2. sajandi lõpul e.m.a või veelgi hiljem.

Tänapäeva tekstikriitika seisukohtadelt lähtuvalt tuleb nõustuda kindlasti sellega, et "sisemised peatükid" on vaimdamatult *Zhuangzi* vanim osa, esindades kõige autentsemal ja kompaktsemal kujul neid ideid ja vaimseid suundumusi, mida õpetaja võis kuulutada. Kuid ei ole mingit alust arva-

ta, nagu oleksid need Zhuang Zi enda koostatud, kes nagu kõik teisedki temaaegsed õpetajad ise vaevalt üldse midagi kirja pani. "Välimised peatükid" ja eriti "segapeatükid" on aga kompilatsioonid ja üleskirjutused 3. sajandil e.m.a ringelnud tekstidest ja lugudest, millel Zhuang Zi isiku ja tema koolkonnaga, kui midagi sellist üldse kunagi olemas on olnud, mingit otsest seost ei ole. Erinevust "sisemiste peatükkide" ja raamatu ülejäänud osade vahel rõhutab peale esimeste suhteliselt kompaktsed ja lõpetatud vormi ka asjaolu, et nende pealkirjad on tuletatud peatükkide sisust, kuna aga "välimised" ja "segapeatükid" on pealkirjastatud formaalselt nende alguskirjamärkidega (v.a 28.–31. peatükk).

Zhuangzi teksti stratifitseerimise küsimusi ei ole keegi suutnud rahuldavalt lahendada, sest suur osa tekstist on kompositsioonilt siiski äärmiselt eklektiline ja lisaks hilisemate redaktorite poolt (eriti kuulsate Hani-aegsete bibliograafide, isa ja poeg Liu Xiangi ja Liu Xini, eluaastad vastavalt 77–6 e.m.a ja ?–23 m.a.) "ülekäidud" ja stiililiselt ühtlustatud. A. C. Graham pakub välja stratifitseerimise võimaluse, mille järgi *Zhuangzi*'s võib eristada viit olulisemat kihistust. 1. Zhuang Zi enda kirjutised (koostatud 320. a paiku e.m.a). 2. Kirjutised, mida võib klassifitseerida kui Zhuang Zi koolkonna omi. 3. "Primitivistideks" nimetatud autorite kirjutised, mida ta dateerib lühikesse kodusõdade ajastusse Qini ja Hani dünastia vahetusel (209–202 e.m.a). 4. Yangistlikud peatükid (s.t need, mis kuulutavad Yang Zhu õpetust; Yang Zhu kohta vt eelmise osa viidet 93) ligikaudu samast perioodist. 5. Sünkretistlik kihistus, koostatud 2. sajandil e.m.a.¹²⁰ Loomulikult ei ole seegi jaotus lõplik ja sisaldab mitmeid küsitavusi, olgu see siinkohal toodud vaid kui näide katsest mingilgi moel kajastada *Zhuangzi* äärmist heterogeensust.

Zhuangzi'st räägitakse tavaliselt kui taoistlikust klassikast. Koos Lao Zi *Daodejing*'iga peetakse seda filosoofilise taoismi üheks alustekstiks. Sellega võib nõustuda ainult teatud reservatsioonidega, sest oma ajastut kajastava tekstina on *Zhuangzi*'l märksa laiem ja olulisem tähendus kui ühe koolkonna raamatul.¹²¹

¹²⁰Graham, *op. cit.*, lk 172–173.

¹²¹*Zhuangzi*'d on osati või tervikuna korduvalt tõlgitud lääne keeltesse. Nimetame siinkohal mõned tuntumad tõlked. Legge, J. "The

Kõigepealt tuleb arvesse võtta, et Zhuang Zi eluajal, s.o 4.–3. sajandil e.m.a, ei olnud taoistlikku koolkonda kui sellist üldse olemaski. Mõistet *dao* 'kulg' kasutasid baasmõistena, igaüks oma tõlgenduses, kõik tollased õpetlased. Mõistega 'taoistlik koolkond' (*daojia*) tuli esmakordselt välja kuulsa ajaloolase Sima Qiani isa, Hani keisrite õuekirjutaja Sima Tan 2. sajandi keskel e.m.a, kes klassifitseeris ja kirjeldas sõdivate riikide ajastu kookondi.¹²² Seega ei ole taoistlik koolkond mitte ajalooline realiteet, vaid ajastu retrospektiivse peegelduse tulemusel artefaktina tekkinud üldistav mõiste, millel iseenesest hoopis hilisema taoistliku religiooniga (*daojiao*) otsest geneetilist sidet ei ole.

Benjamin Schwartzi sõnul on *Zhuangzi* raamatu näol tegemist "sõdivate riikide ajastu mõtte erakordselt rikkaliku allikaga, mis näib pigem siiski olevat üsna erinevaid mõttesuundi

Writings of Kwang-3ze" — *Sacred Books of the East*. Vols. 39, 40. Oxford: Oxford University Press, 1891. Giles, H. A. *Chuang Tzu, Mystic, Moralist and Social Reformer*. London: Allen & Unwin, 1961 (esmatrükk 1889). Ware, J. *The Sayings of Chuang Chou*. New York: The American Library, 1963. Watson, B. *The Complete Works of Chuang Tzu*. New York: Columbia University Press, 1968. Graham, A. C. *Chuang-tzu: The Seven Inner Chapters and Other Writings from the Book 'Chuang-tzu'*. London: Allen & Unwin, 1981. Fung Yu-lan. *Chuang-tzu*. Beijing: Foreign Language Press, 1994 (esmatrükk 1931). Wilhelm, R. *Chuang Chou (Dzchuang Dsi)*. Düsseldorf-Köln, 1951. Позднева, Л. Д. "Чжуанцы" — Мудрецы Китая. Санкт Петербург: Петербург — XX век, 1994, lk 121–364 (esmatrükk 1969).

¹²²Sima Tan võttis kõik õpetused kokku kuude koolkonda: õpetlased-konfutsianistid (*rujia*), taoistid (*daojia* ehk *daodejia*), Mo Zi järelkäijad ehk moistid (*mojia*), natuurfilosoofide ehk yin-yang koolkond (*yinyangjia*), nimele koolkond ehk loogikud ehk sofistid (*mingjia*) ja seaduse koolkond ehk legistid (*fajia*). Sima Qian lülitas oma isa traktaadi *Ajaloo ülestähenduste* viimasesse kokkuvõtlikku 130. peatükki ning sestpeale sai selline jaotus sõdivate riikide ajastu mõttesuundade käsitlemise aluseks. Mõnes allikas nimetatakse siiski ka veel teisi koolkondi, näiteks Hani kroonikates (*Hanshu*) vaadeldakse lisaks nimetatud kuuele veel põllumeeste koolkonda (*nongjia*), nn diplomaatide ehk vertikaal- ja horisontaallitute koolkonda (*zonghengjia*), jutuvestjate koolkonda (*xiaoshuojia*) ja segakoolkonda (*zajia*).

ja stiile esindavate materjalide kogumik.¹²³ Mis on siiski see ühine, mille alusel see raamat on koostatud ja ühe nime — Zhuang Zi alla koondatud?

Selleks ühiseks, mis läbib mahukat raamatut kogu tema mitmekesisuses, tuleb pidada teatud vaimset suundumust, mis sõdivate riikide ajastu teisel poolel jõudu kogus ja mille üheks prominentsemaks esindajaks oli Zhuang Zi. Selles võib näha omamoodi passiivset protestiliikumist ühiskonnas valitsevatele ja väärtustatud suundumustele: ühelt poolt kuningate ja vürstide kasvavale võimule ja omavolile, mida paljud haritlased (eelkõige legistid) ära kasutasid ja oma õpetustes põhjendasid, saades ise ka oma õpetuste rakendajana riigiteenistuses võimust osa, teiselt poolt aga võimukaugemate õpetlaste ja nende koolkondade jõuetule suupruukimisele, eriti tollaste konfutsianistide-ru'de kuivale skolastikale ja jäikadele ajast-arust rituaalidele. See suund, vastandudes riigivõimule ja ametlikule haritlaskonnale, pidas ülimalt inimese arengut vaba isiksusena, kes kannab vastutust üksnes taevas ja kaasinimeste, mitte aga riigi kui vägivalda allika ees ja tavakonventsioonide ees, mis on kehtestatud kommete või seadustena. Olles näinud poliitilise võimu võõrdumist inimesest ja inimsusest, kutsusid nad üles loobuma koostööst sellega ja tõmbuma tagasi ühiskondlikust aktiivsusest eraellu, et leida tee "taevaliku" teostamiseks iseenda kaudu.

Sellise suuna üheks varasemaks esindajaks oli eespool nimetatud Yang Zhu, keda ka *Zhuangzi*'s mainitakse ja kellele viidatakse. Zhuang Zi ajal ja enne teda oli selliseid erakuelu pooldajaid ilmselt väga palju, nagu näeme ka raamatust, kus tuleb ette kümneid nimesid. Vaevalt et need omaette, terviklikku koolkonda moodustasid, kuid kindlasti käisid nad omavahel läbi ning lugusid neist ja nende vastuokslikest ja kentsakatest õpetustest anti edasi põlvest põlve. Paljusid neist leiame ka *Zhuangzi*'st.

Niisuguse "alternatiivse" mõtteviisi ideelise kandja koondkujuks sai legendaarne Lao Zi ehk Lao Dan, kelle ajaloolisus on seni tõestamata.¹²⁴ Ka *Zhuangzi*'s on hulk viiteid Lao Danile kui targimale õpetajale. Sellepärast ongi Sima Qian ja

¹²³Schwartz, *op. cit.*, lk 215.

¹²⁴Vt Läänemets, M. "Lao-zi: müüt ja inimene" — *Looming* nr 9/1997, lk 1227–1240.

temast lähtuvalt paljud õpetlastepõlvkonnad pidanud Zhuang Zid Lao Zi järgijaks, raamatut *Zhuangzi* aga *Daodejing*'ist inspireerituks või isegi selle laienduseks.

Uuemad tekstikriitilised uurimused näitavad aga pigem seda, et *Zhuangzi* ja *Daodejing* on kujunenud kumbki omaette, paralleelselt ja teineteist mõjutamata. Samuti ka seda, et *Zhuangzi* "sisemised peatükid" on tõenäolisemalt vanemad kui *Daodejing*. Seega hiljem ühe koolkonna (taoism) allikatenähtena kokku viidud tekstide vahel otsest geneetilist seost ilmselt ei ole, kuigi mõlemas väljendatakse kohati üsna sarnaseid ideid ja seisukohti.¹²⁵

Teine küsimus on Zhuang Zi seotus tema kaasaegsete õpetlaste traditsiooniga. Ei tohiks olla kahtlust, et Zhuang Zi oli kõrgelt haritud inimene, kuuludes tõenäoliselt sünnipäraselt haritlaste-*shū*'de kihistusse ega olnud sugugi harimatu looduslaps-metsaerak. Tema filosoofia, mida leiame eeskätt "sisemiste peatükkide" nn filosoofilistest lõikudest, mida allpool lähemalt vaatleme, tõestab seotust Konfutsiusest alguse saanud õpetlaste-*ru*'de traditsiooniga, kelle väiteid ja sõnavara ta ohtralt kasutab. Pealegi on Konfutsius *Zhuangzi*'s siiski üks olulisemaid õpetajaid, kuigi pälvis ka palju kriitikat, ning Konfutsiuse dialoogid oma lemmikõpilase Yan Yuani ehk Huiga, keda austatakse pühakuna nii konfutsianismis kui ka taoismis, on *Zhuangzi* filosoofia ühed kandvamad osad.

Zhuang Zi'd ei ole kindlasti õige pidada Konfutsiuse oponendiks, vaid pigem tema õpetuse järgijaks ja edasiarendajaks muutunud ühiskondlikes tingimustes.¹²⁶ Konfutsius ei otsi-

¹²⁵Vt: Graham, *op. cit.*, lk 170–172. Varasemates allikates (*Xunzi*, *Zhuangzi* enda 33. ptk) ei käsitleta Lao Zi'd ja Zhuang Zi'd ühe koolkonna esindajatena. Graham võrdleb mõlema käsitlemist ühe ja sama suuna esindajatena, iseäranis veel Lao Zi pidamist Zhuang Zi eelkäijaks, situatsiooniga, kui näiteks moodsas filosoofias võetaks Kierkegaard ja Nietzsche esimesteks eksistentsialistideks ja peetakse Nietzschet Kierkegaardi õpilaseks. Siinkohal võib viidata Chad Hanseni huvitavale võrdlevale analüüsile Nietzsche ning Zhuang Zi ja tema kaasaegsete vanahiina mõtlejate ideede paralleelidest keelefilosoofia valguses: Hansen, Ch. "Nietzsche ja hiina mõtlemine" — *Akadeemia* nr 8/2000, lk 1667–1685.

¹²⁶James R. Ware peab Zhuang Zi'd suisa konfutsianistiks: "Zhuang Zhou näol on meil tegemist konfutsianismi progressiivse, dünaami-

nud ju muud kui kooskõla kolmel tasandil: inimese ja inimese, inimese ja ühiskonna, inimese ja looduse (taeva) vahel. Tema kreedoks oli, et inimene ei suuda täiustuda üksi, vaid ainult koos teiste inimestega — ühiskonnas, kultuuri vahendusel. Ta tõstis esile vaimse arengu teel “edasijõudnud” tüübi — õilsa (*junzi*), kes kannab vastutust niihästi iseenda kui kõigi eest ja on seepärast võtnud enda kohuseks tegutseda kõigi võimalike vahenditega inimsuse ideaalide elluviimiseks, sealhulgas poliitilise võimu kaudu. Konfutsius ei näinud seal põhimõtetel vastuolu, kuigi ka oma ajastu poliitikud pälvisid temalt ainult teravat kriitikat. Poliitilise võimu teostamise ideaaliks oli Konfutsiuselgi toimimatus (*wu wei*)¹²⁷ põhimõte, s.t korra hoidmine inimühiskonnas kõrge eetilise eeskuju ja hästi toimivate institutsioonide kaudu, mitte aga inimeste ohjamise ehk toimimisega.

Meng Zi ja Zhuang Zi lähtusid mõlemad Konfutsiusest. Nende eesmärk oli üks, teed aga erinevad. Meng Zi pidas võimalikuks ühiskonna muutmist inimlikuks inimliku valitsuse kaudu, et luua tingimusi inimeste südamehariduseks ja sel moel läheneda taevalikule. Zhuang Zi ja tema mõttekaaslased olid poliitilistes vahendites täiesti pettunud ja tegid panuse täiustumisteele eraelus. Samas, nagu allpool toodud katkendestki selgub, ei välistatud sekkumist poliitikasse täielikult, kuid seda peeti võimalikuks alles sisemise enesetäiustamise teel väga arenenud indiviidi tasemel.

Meng Zi tegi oma õpetuse alustes panuse sotsiaalsel mõttel rajanevale “neljale alusele” — ‘inimlikkusele’, ‘kohasusele’, ‘kommetele’ ja ‘tarkusele’ ning õilsa tüübile kui nende

se tiivaga, mis püüdis hoida alal Konfutsiuse vaimu, mitte kirjatähte” (Ware, J. R. *The Sayings of Chuang Chou*. New York: The New American Library, 1963, lk 7). Ja edasi: “Zhuang Zhous me näeme konfutsianisti, kes sõandas võidelda, loomulikult edutult, Meistri õpetuse muutumise vastu jäigaks dogmaks. Ta kuulutas tagasipöördumist Konfutsiuse dünamismi juurde ja seda tehes elustas Jumala [sõnaga *God* on Ware tõlkinud *dao*’d — *M. L.*] mõistet, mis võis olla Hiinas käibel juba enne Konfutsiuse aega; mõistet, mis on kooskõlas silmapiiri laienemise ja teooriatega universumi ulatuse kohta” (samas, lk 11).

¹²⁷Vt *Lunyu* XV, 5: “ei toiminud / ometi juhtis / see oli Shun / mida ta tegi / äratas austust / pööras näo lõunasse / oligi kõik.” (Mäll, *op. cit.* (1988), lk 121.)

teostajale; Zhuang Zi aga poliitilise vägivalda kütkeis olevast sootsiumist eemale tõmbudes 'kulgemisele' ja 'väele' ning neid omaenda isiku kaudu teostanud 'tõelisele inimesele' (*zhenren*).

TÕELINE INIMENE

V raamatus "Väe täiuse märk" ("Dechong fu") seletab Zhuang Zi oma vestluskaaslasele Hui Zi'le, et olla inimene tähendab eelkõige olla loomulik (*ziran*), kasutades maksimaalselt ära taeva antud kuju (*tianxuan xing*), muutumata sealjuures olude (*qing*) orjaks, mis tähendab asjatult oma elujõu (*jing*) kulumist.

Hui Zi küsis Zhuang Zi'lt: "Kas saab olla inimene ilma oludeta?"

Zhuang Zi ütles: "Saab küll."

Hui Zi küsis: "Kui inimene on ilma oludeta, kuidas võib teda siis veel inimeseks nimetada?"

Zhuang Zi ütles: "Kulg on andnud välimuse, taevas on andnud kuju. Miks siis ei saa nimetada inimeseks?"

Hui Zi ütles: "Kui ei ole olusid, kuidas siis ikka saab nimetada inimeseks?"

Zhuang Zi ütles: "See ei ole see, mida mina nimetan oludeks. Kui ma ütlen, et keegi on ilma oludeta, siis räägin ma sellisest inimesest, kes ei haava ennast seestpoolt kiindumuse ega vihkamisega, kes jääb alati loomulikuks ega pane oma elule midagi juurde."

Hui Zi ütles: "Kui ei pane elule midagi juurde, kuidas siis saab üldse olemas olla?"

Zhuang Zi ütles: "Kulg on andnud välimuse, taevas on andnud kuju. Ei haava ennast seestpoolt kiindumuse ega vihkamisega. Kas ei ole aga praegu vaim sinust välja läinud! Kas ei ole sa kurnanud välja oma elujõu! Toetad selja vastu puud, et hinge tõmmata. Istud pingi peale ja jääd kohe tukkuma. Taevas valis sulle välja kuju, sina aga targutad kõva ja valge üle!"

Võtmesõnaks nimetatud lõigus on 'olud' (*qing*) (vt ka eelmise osa Meng Zi inimloomuse-õpetust) — see sisemine ja väline keskkond, mis kujundab inimeses tema jaoks olulise. Eelnevas *Zhuangzi* lõigus on *qing*'i sageli tõlgitud kirgedeks. Kuigi niisugune kõrvaltähendus antud sõnal hiina keeles tõesti on, ei saa selle mõistmist kirgedena antud juhul õigeaks pidada, sest kontekstist ilmneb ju selgelt mõte, et inimene ei peaks laskma enda elu üle valitseda välistel asjaoludel, milleks kirgi sugugi pidada ei saa. Olud küll võimendavad kirgi, mistõttu Zhuang Zi on kirgede vastu inimlikus olemises, rõhutades, et

inimene ei pea laskma ennast haavata kiindumusel (*hao*) ja vihkamisel (*e*).

Eelkõige peab Zhuang Zi inimeseksolemist takistavateks oludeks aga ühiskonna konventsioonide poolt peale surutud tõekspidamisi, eelarvamusi ja vajadusi, mis kütavadki üles kiindumust või viha, seega kirgi, ning hävitavad taeva poolt antud annet ja võimeid. Zhuang Zi'd ei saa selle löigu põhjal kindlasti pidada tsivilisatsiooni ja kultuuri vastaseks, looduse kultuse apoloogeediks, nagu teda mõnikord on tahetud paista lasta. Kui ta räägib, et elule ei maksa midagi juurde panna, mida taevast ja kulg juba andnud ei ole, ei pea ta silmas mitte põhimõtet "tagasi loodusesse", vaid seda, et Taeva antud kuu (*xing*), mille all tuleb mõista inimese bioloogilist olemist, inimkeha, annab võimaluse teostada ennast tõelise inimesena ja jõuda sedakaudu tagasi taevalikuks. Selleks ei ole vaja midagi kunstlikult juurde teha. Kulgemise antud välimus (*mao*) ei tähenda mitte seda, kuidas inimene välja näeb, vaid seda, kuidas ta oma tegudega, oma igapäevase eluga välja paistab, kuidas ta inimesena päevast päeva kulgeb. Need mõlemad koos loovad tõelised olud, mida inimene peaks järgima. Inimese enda loodud "kunstlikud" olud kisuvad teda aga "tõelistest" oludest ainult eemale.

Seda Zhuang Zi siin taunibki, mitte aga olusid kui selliseid, sest väljaspool ühtesid või teisi olusid ei saa inimene tõepoolest elada. Erakuolud on ju ka olud ja oma sisemist maailma — mõtteid ja tundeid — ei saa keegi välja lülitada. Oluline on see, millised olud keegi valib, mida ja kuidas keegi mõtleb, mis on kellelegi oluline.

Lõpuks loeme antud lõigust ka "nimede koolkonna" kriitikat, mille esindajaks Hui Zi'd peetakse. Üks hiina nominalistide kuulsatest paradoksides ongi mõttevahetus "kõva ja valge" (*jianbai*) üle, mis täpsemalt tähendab arutlust asjade kvaliteetide kohta valge kivi näitel. Kui kivi iseloomulikeks omadusteks on kõvadus ja valge värvus, üht tajutakse aga puudutuse, teist nägemise abil, siis kuidas on need kaks omadust ühte asja kokku viidavad? Kumb teeb kivist kivi, kas valge värvus või kõvadus või mõlemad koos või mitte kumbki või veel miski kolmas? Jne.¹²⁸ Zhuang Zi pidas selliseid arut-

¹²⁸Nimede koolkonna ehk "sofistide" argumentidest ja arutlusmeetodist vt: Forke, A. "The Chinese Sophists" — *Journal of the China Branch of the Royal Asiatic Society*. No 34 (1901–1902), lk 1–100; Moritz, R. *Hui Shi und die Entwicklung des philosophischen Denkens*

lusi inimolemise seisukohalt kasutuks ja isegi kahjulikuks, sest kui need saavad oludeks, s.o inimesele oluliseks, siis on ta kaotanud sihi, mille poole liikumiseks taevastalle elu on andnud.

Esitatud lõigule sekundeerib katkend XII peatükist "Taevast ja maa" ("Tiandi"), mis ülaloodud Grahami jaotuse järgi kuulub ajaliselt teise, Zhuang Zi koolkonna tekstide kihistusse, s.t on "sisemistele peatükkidele" ajaliselt ja sisuliselt suhteliselt lähedane. Selles lõigus on vestluskaaslasteks Konfutsius ja Lao Dan *alias* Lao Zi, kusjuures esimene on pandud teiselt nõu küsima. Selle süžee kasutamine iseenesest näitab, et antud kirjakoht on kahtlemata ajaloolisest Zhuang Zi'ist siiski hilisem, pärinedes mitte varasemast ajast kui 3. sajandi keskpaigast e.m.a, mil hakkas levima müüt Lao Zi'ist kui Konfutsiuse õpetajast, mis hilisemate taoistide seas dogmaks kujunes.

Konfutsius küsis Lao Danilt: "Mõned inimesed valitsevad kulgu nagu vägisi, et teha võimalikuks võimatut, lubada lubamatut. Vaidlejad¹²⁹ ütlevad, et kõva ja valget saab eristada nagu taevamajasid. Kas säherdusi võib pidada õndsateks?"

Lao Dan ütles: "Need on tühised teenistuslased, kes kurnavad oma keha ja kelle süda ei saa rahu. Sellised on nagu kassi tagaajamisvalus koerad või lõa otsa trikke tegema pandud ahvid. Kõnelen sulle, Qiu,¹³⁰ asjadest, mida pole võimalik kuulda ja mida pole võimalik rääkida. Suur hulk on neid, kellel on pea otsas ja jalad all, aga kellel pole südant ega kõrvu kuulmas. Üldse pole aga neid, kellel on kuju ja kellele ometi kuulub kujutu ja kehatu. Nende liikumine ja paigalolek, nende surm ja elu, nende häving ja ülestõusmine ei ole nende omad. Need on peale sunnitud sellest, et nad on inimesed. Unustada asjad, unustada taevast — see tähendab unustada iseennast. Inimene, kes on unustanud iseennast, see tõesti ongi jõudnud taevalikuni."

in alten China. Berlin: Akademie Verlag, 1973; Graham, *op. cit.*, lk 75–94.

¹²⁹ 'Vaidlejate' (*bian*) all on mõeldud "nimede koolkonna" õpetlasi. Järgnev lause tähendab seda, et nad püüavad kõiki asju ja nähtusi osade kaupa analüüsida, nagu näiteks ülalkirjeldatud valge kivi omadusi — kõvadust ja valget värvust. Nende arutlusmeetodit on siin võrreldud astronoomiliste vaatlustega, mida aga peetakse ilmselt kokkusobitamatuks.

¹³⁰ Qiu on Konfutsiuse pärisnimi.

Konfutsius küsib õndsas (*shengren*), s.t inimitüübi kohta, keda Vana-Hiinas peeti maise inimeksistentsi piirideni jõudnud, öieti need juba ületanud olendiks, kes oma olemuselt on ühtne kõike sünnitanud taevaga. Lao Dan ütleb, et tavalised õpetlased, kes on klammerdunud sõnade külge, ei ole kindlasti selleni jõudnud, sest nende süda pole leidnud rahu, mistõttu nad visklevad millegi hämara otsinguil siia-sinna nagu kinnihoitud loomad, kurnates asjata keha ja vaimu.

Kuidas õndsaks saada, polegi võimalik kuulda ega öelda. See kasvab inimesest iseenesest, kui ta päevast päeva otsib kulgu, mida siin nimetatakse 'kujutuks ja kehatuks'.¹³¹ Suurem osa inimesi, öeldakse, on küll inimkujulised, kuid neil pole südant ega kõrvu, s.t nende meel ei ole avatud teadmisele ega valmis mõistmiseks, ehk konfutsianistlikes terminites — need inimesed ei õpi.

Inimesi, kes kulgevad, s.t kes inimkujulisena kannavad endas kujutat ja kehatut, Lao Dani sõnul ei olegi. Selles väites väljendub ilmselt ka Zhuang Zi järeltulijate kriitika oma ajastu kohta, mis nende arvates kõigiti takistab inimestel loomust mööda kulgeda, s.t toimida tõeliste inimestena. Ometi järgneb nende, s.t õndsate n-õ operatsioonaalne kirjeldus 'inimliku' ja 'taevaliku' vastanduse terminites, millele Zhuang Zi õpetus palju tähelepanu pöörab.

Inimlik (*ren*)¹³² tähendab selles kontekstis inimese igapäevast, maist elu koos kõigi inimesest endast tulenevate kunstlike ja inimese tõelise arengu seisukohalt ebaoluliste või isegi takistavate oludega. Taevalik (*tian*) tähendab aga inimese ülimalt eesmärki, südame (s.t meele) harimise teel kõigist takistavatest oludest vabanemist ja jõudmist kõrgema mõistmiseni. Kui Lao Dan räägib siin asjade (*wu*), s.t kogu näiva maailma paljususe, taeva ja iseenda (*ji*) unustamisest (*wang*), siis ei pea ta kindlasti silmas kõige selle eiramist, vaid ületamist sel moel, et inimese toimimist ei motiveeriks enam egoistlikud tungid asjade järele, taeva järele (tung taeva järele ehk

¹³¹Vrd *Daodejing* XIV, XXV, XXXIV.

¹³²Siinkohal ei ole silmas peetud 'inimlikkust' konfutsianistliku kõrge ideaali tähenduses, mida tähistab spetsiaalne kirjamärk (vt käesoleva kirjutise II osa, lk 614–625), vaid pigem selle vastandit — inimeselikkust selles mõttes, mis mõistmatusest tulenevalt loob takistusi tõelisele inimlikkusele ja mis kujundab tavalise vaimsete pürgimusteta inimese elu olud. *Zhuangzi*'s tarvitatakse selles tähenduses lihtsalt kirjamärki 'inimene'.

saada taevalikuks on samasugune egoistlik motiiv nagu iga teinegi, mille käivitajaks on soov midagi või millekski saada) ega iseenda järele. Kui inimene on neist tungidest prii, on ta vaba iseendast, oma isekusest, ja toimib loomulikult ilma enda peale mõtlemata. Alles siis võib öelda, et ta on saanud õndsaks, saanud taevalikuks. Inimliku ja taevaliku mõistja ja viimast oma elus kõige olulisemaks seadja ongi *Zhuangzi* terminoloogias 'tõeline inimene', kelle põhjalikuma kirjelduse annab VI peatükk "Peamine Õpetaja" (*Dazong shi*).

Mõista taevalikku, mõista inimlikku — see ongi ülim. Taevaliku mõistmine on see, millele taevas on elu andnud. Inimliku mõistmine on see, kui mõista seda, mis on teada, ja toita seda, mis ei ole veel teada. Elada taeva antud aastad lõpuni, jätmata kulgu pooleli — see ongi kogu teadmine.¹³³

Siiski teeb muret, kuidas seda teadmist, mis meil on, pärast põhjendada. Sest see, mis meil on, pole ju sugugi kindel. Kuidas saada teada, kas see, mida ise pead taevalikuks, pole hoopis inimlik, ja see, mida pead inimlikuks, pole hoopis taevalik?¹³⁴

Kui on tõeline inimene, siis on ka tõeline mõistmine.

Keda võib pidada tõeliseks inimeseks?¹³⁵

¹³³'Mõistmiseks' ja 'teadmiseks' on tõlgitud üks ja sama kirjamärk — *zhi*. Zhuang Zi tahab siin kõigepealt öelda seda, et inimene peab tegema vahet sellel, mis on taevalik, s.t mis on paika pandud loodusseadustega ega sõltu inimesest, ning sellel, mis on inimlik, s.t inimese loodul ehk kultuuril (*wen*). Inimese loodu mõistmine tuleb õppimisest ja oma teadmise piiridest arusaamisest. Inimene peab teadma, mida ta teab, ja õppima juurde seda, mida veel ei tea ehk 'toitma' (*yang*) oma teadmist. Mõlemat tasakaalustades peab inimene teadvustama talte antud elu väärtust ("elada taeva antud aastad lõpuni, jätmata kulgu pooleli") ja seda maksimaalselt ära kasutama, et lõppeesmärgina samastuda taevalikuga, saada taevataoliseks.

¹³⁴Probleemina näeb Zhuang Zi tavalisele inimõistusele ülejõu käivat taevaliku ja inimliku eristamist. Kui pidada inimlikku taevalikuks või vastupidi, tekib oht, et inimene ajab segi olulise ja ebaolulise ning kaugeneb kulust, kurnab tühja-tähjaga välja oma mõistuse ja elujõu ning raiskab ära taeva antud aastad ehk üliväärtusliku inimelu.

¹³⁵Mõistmine/teadmine oleneb inimesest ehk subjektist — mõistjast/teadjast. Tõelist mõistmist (*zhenzhi*), s.t mõistmist, mis teeb vahet taevalikul ja inimlikul ning on võimeline kumbagi järele proovima, evib ainult teatud inimtüüp, keda Zhuang Zi nimetabki 'tõeliseks ini-

Muiste¹³⁶ tõelised inimesed ei hakanud millelegi vastu, ei uhkel-danud saavutustega, ei pidanud plaane. Nõndaviisi lasksid minna, ometi ei kahetsenud; tegid ära, ometi ei tõstnud ennast esile. Nõn-daviisi tõusid kõrgele, ilma et oleksid kartnud; läksid vette, ilma et oleksid saanud märjaks; läksid tulle, ilma et oleks hakanud palav. Nemad tõesti mõistsid kulgu. Sellised nad olid.

Muiste tõelised inimesed kui heitsid magama, siis ei näinud und; kui tõusid üles, siis ei muretsenud. Kui sõid, siis ei maiustanud; kui tõmbasid hinge, siis sügavalt-sügavalt. Tõelised inimesed hingavad jalataldadeni. Tavalised inimesed hingavad kõrini.¹³⁷ Alla jäädes jäävad neil sõnad kurku kinni nagu okse; nende himud ja soovid on sügavad; nende taeva-and on väike.

Muiste tõelised inimesed ei mõistnud armastada elu, ei mõistnud karta surma. Tulid välja, ei olnud eevil; läksid sisse, ei olnud tu-sased. Kärmesti sinna, kärmesti siia, ja oligi kõik. Ei nad unustanud oma algust, ei nad otsinud oma lõppu. Võtsid vastu — rõõmustasid; andsid ära — unustasid. Selle kohta öeldakse, et südames ei hoia tagasi kulgu; inimlikuga ei toeta taevast.¹³⁸ Selline tõesti on tõeline inimene.

Nõndaviisi tema süda on valla; tema olek on rahulik; tema laup on kumer. Ta on jahe nagu sügis; soe nagu kevad. Rõõmustab ja vi-hastab, nagu mõõduksid aastaajad. Kõigi vastu õiglane, ometi keegi ei mõista tema piire.

Sellepärast õnnis, isegi kui rakendab sõjaväge ja hävitab riigi, ometi ei kaota inimeste südameid. Jagab kasu ja õnnistust kasvõi musttuhandele põlvkonnale, armastamata inimesi.

meseks' (*zhenren*) ja kelle kirjeldamisele ongi pühendatud suurem osa tõlgitud katkendist.

¹³⁶Nagu vanahiina filosoofilises ja poliitilises retoorikas üldiselt kombeks, viitab ka Zhuang Zi oma väidetele suurema kaalu ja tõe-väärtuse omistamiseks muistsele (*gu*), ei räägi mitte lihtsalt 'tõelisest inimesest', vaid 'muistsest tõelisest inimesest' (*gu zhi zhenren*), kelle järgi kaasaegsed peaksid joonduma.

¹³⁷Vaevalt on siin tegemist viitega mingitele hingamisharjutustele. Tõenäoliselt on tegemist kujundliku väljendiga tõelise inimese sügavu-sest, rahust ja pühendumusest ning tavalise inimese pealiskaudsusest ja ärevusest.

¹³⁸Mõeldud on seda, et tõeline inimene toimib spontaanselt, nii nagu olukord nõuab, kiindumata millessegi, isegi mitte elusse, samas kartmata surma. Tema mõistmine on selge ja otsene, ta ei pea inimlikust teadmisest tuge otsima.

Sellepärast see, kes rõõmustab, et tungib kõigest läbi, ei ole küll õnnis. See, kes kiindub, ei ole küll inimlik. See, kes ootab taevalt aega, ei ole küll väarikas. See, kes ei tungi läbi kasust ja kahjust, ei ole küll õilis. See, kes teeb nime, kaotades iseenda, ei ole küll ametmees. See, kes hukutab enda, olemata tõeline, ärgu küll pangu teisi ennast teenima.¹³⁹ [---]

Muiste tõelised inimesed näitasid end kohasena, ometi ei sõbrunenud; olid nagu oleks puudu, ometi ei nõudnud juurde; üsna üksi hoidusid, ometi ei käinud peale; tühja¹⁴⁰ tõstsid esile, ometi ei hiilanud; olid rahulolevad, üsna rõõmsa moega; nägid vaeva ainult siis, kui muud ei jäänud üle; kõik, mis olid kogunud, töid nad meie ette; kinnitasid ikka nõnda meie väge; olid üsna karmid, nagu nende aeg; olid üleolevad, nii et neid ei saanud käsutada; olid omaette, nagu meeldiks hoida uksi kinni; olid enesesse tõmbunud, nii et unustasid sõnadki.

Karistustega löid korra majja. Kommetega panid asjad paika. Tarkusega leidsid õige aja. Väega panid kuuletuma.

Kui karistustega oli kord majja löödud, siis võiski piirata surmanuhtlust. Kui kommetega olid asjad paika pandud, siis läkski käima ilmaelu. Kui tarkusega oli leitud õige aeg, siis ei jäänudki muud

¹³⁹Selles ja eelmises lõigus tuleb 'tõelise inimese' asemel sisse termin 'õnnis' (*shengren*). Põhimõtteliselt on tegemist samatähenduslike mõistetega, kuid antud kaks lõiku koos järgnevas tõlkes vahele jäetud muistsete legendaarsete või pool-legendaarsete isikute loeteluga on tõenäoliselt hilisem interpolatsioon, kuna langevad mõnevõrra välja ülejäänud teksti stiilist. Esitatud inimtüüpide hierarhia on siiski tähelepanuväärne. Kõige alamal on selles 'ametimees' (*shi*), kes ei peaks toimima nime (*ming*), s.t kuulsuse nimel. Temast järgmine on 'õilis' (*junzi*), kes peaks mõistma, mis on kasulik (*li*), mis kahjulik (*hai*). Oilsast kõrgemal on väarikas (*xian*), kes ei tohi oodata "õnnelikku juhust" ehk 'taeva aega' (*tianshi*). Veelgi kõrgem on 'inimlik' (*ren*), kes ei kiindu, täites üksnes oma kohust teiste ees. Hierarhia tipus ongi õnnis, kes jääb igas olukorras kõigutamatuks, rõõmustamata ka edu üle. Lõigu viimase lause mõte on selles, et igal kirjeldatud tasandil peab inimene jääma iseendaks, olema tõeline, s.t täpselt see, milleks tema võimed küündivad. Selles mõttes haakub siin esitatu järgmise lõiguga, kus tuuakse sisse 'kohasuse' (*yi*) mõiste.

¹⁴⁰'Tühi' (*xu*) on Zhuang Zi õpetuses oluline termin, täpsemalt tuleb sellest juttu edaspidi. Lühidalt peetakse 'tühja' all silmas inimese seisundit, kes on teinud oma meele tühjaks, s.t vabanenud kirgedest, sundmõtetest, eelarvamustest. Kogu lõik tõstab esile 'tõelise inimese' suveräänsust, iseeneslikku mõjuvõimu ja neutraalsust.

üle kui tegutseda. Kui väega oli pandud kuuletuma, siis aitas sõna lausumisest ja kõik, kellel jalad all, jõudsidki üles märke. Inimesed saidki tõeliselt toimekaks.¹⁴¹

Sellepärast üks oli see, mis neile meeldis; üks oli see, mis neile ei meeldinud. Üks oli see, millega nad olid üks. Üks oli see, millega nad ei olnud üks. See, millega nad olid üks, oli järgida taevalikku. See, millega nad ei olnud üks, oli järgida inimlikku. Selline ongi tõeline inimene.¹⁴²

Surm ja elu on taevalik, nii nagu öö ja päeva pidev vaheldumine on taevast. Inimesel pole siin midagi teha, nii on kord juba asjad seatud. Mõned peavad ainult taevast isaks ja on valmis teda armastama. Kuidas siis on lugu sellega, mis on kõrgem?¹⁴³ Inimesed peavad ainult valitsejat ülemaks ja on valmis tema eest surema. Kuidas siis on lugu sellega, mis on tõeline? [---]

Ainult saada endale inimkuju, üks ole see rõõmustav. Aga inimkuju ju muutub musttuhast korda. Pole tal algust, on ainult piirid. Kas sellel rõõmul on otsa või äärt! Sellepärast läheb õnnis rändama sinna, kus asjad ei lähe kaotsi, kus kõik on alles.

¹⁴¹Siin on lühidalt esitatud Zhuang Zi poliitiline kreedo, mis põhisosas langeb kokku Konfutsiuse omaga. Viimane küll ei rõhutanud karistusi (*xing*), mis osas Zhuang Zi puhul võib arvatavasti näha legistide teatavat mõju. Siiski tõstetakse esile vaid karistuste n-ö profülaktilist mõju, et nende rakendamise teel vältida raskeimat — surmanuhtlust. Muidu aga järgitakse Konfutsiuse kolme põhimõtet: kombeid, tarkust ja väge, mille all peetakse silmas valitsemist eeskujuga ja tavade, mitte seaduste ja hirmuga (vt *Akadeemia* nr 3, lk 603).

¹⁴²Tõeline inimene peab tähtsaks eeskätt taevalikku, jättes tagaplaanile inimliku. Esimene ongi see "üks", millega ta ennast samastab. Teine on see "üks", millega ta ennast ei samasta.

¹⁴³Taevast kõrgem on kulg (vt käesoleva katkendi viimast lõiku). Eelöeldut arvestades on tegemist mõneti paradoksaalse väitega, sest seni on tõelise inimese puhul rõhutatud ainult taevast ehk taevalikku, nüüd aga tuleb mängu midagi veel kõrgemat. Mõeldud on seda, et tõeline inimene peab küll järgima taevalikku, kuid mitte ühekülgsest ja pimesi, vaid teadlikult, kulgedes ikkagi inimesena (mitte näiteks looma või puuna), s.t kasutades ära oma inimkeha ja -elu, samas aga mitte takerdudes inimese teadmatusest ja mõistmatusest loodud võrkudesse. Seda külge inimlikkus Zhuang Zi pidevalt taunibki.

Hea on surra noorelt, hea on saada vanaks. Hea on algus, hea on ots. Kui inimesed ainult selle poole püüaksid, oleks musttuhanded neil varsti käes, sest üks ole see ju ühe ja sama muutumine.¹⁴⁴

Sest kulul on olud ja kulul on usaldus. Kuid ta ei toimi ja pole tal kuju.¹⁴⁵ Edasi saab anda, kuid kätte ei saa. Temani saab jõuda, kuid teda ei näe. Iseendas on ta juur ja iseendas on ta alus. Taevast ja maad kui veel polnudki, ise juba ennemuiste oli kindlalt olemas. Elu andis jumalaile, sünnitas taeva, sünnitas maa. Ülevalpool ülimat, ometi pole kõrgel. Allpool kõige alamat, ometi pole sügaval. Oli olemas enne taevast ja maad, ometi pole ammune. Iidsem kui kõige muistsem, ometi pole vana.

Lisaks tõelise inimese üldkirjeldusele järgneb samas peatükis tähendusrikas lõik, kus on juttu sellest, kuidas inimene enesetäiustamise teel jõuab tõelise inimese seisundini. See-kordses katkendis antakse õpetus edasi Konfutsiuse ja tema lemmikõpilase Yan Yuani¹⁴⁶ dialoogina, mille lõpus Konfut-

¹⁴⁴Kuigi eespool on hinnatud kõrgema mõistmise vääriliseks elada lõpuni endale antud aastad, räägitakse siin taas paradoksaalselt, et surra noorelt või saada vanaks on ühtemoodi hea. Mõeldud on, et tõelise inimese jaoks ei ole eluea pikkusel iseenesest tähtsust. Tähtis on see, kuidas elu kasutada. Elu ja surmgi ei ole midagi muud, kui vaid hetked pidevas muutuste ahelas. Ükskõik kui pikk inimese elu ka oleks, on see ikkagi vaid silmapilk kulu ja taeva igaviku kõrval. Sestap polegi mõtet oma elu pikendada, vaid oma loetud aastate jooksul seda mõista, saades mõistmise kaudu kulu ja taevaga üheks.

¹⁴⁵Kulul ei ole kuju, kuid tal on olud (*qing*) ja usaldus (*xin*). Selle väitega ei lähe Zhuang Zi siin kulu mõistmisel vastuollu Konfutsiusega. Mõlemad mõistavad kulgu kui üleüldist toimimisviisi, mis korrastab olemist (vt *Akadeemia* nr 2, lk 420–430). Zhuang Zi laiendab seda vaid inimese sfäärilt kogu olemise ehk universumi sfäärile. Kõigel universumis on tendents toimida oma loomuse kohaselt, nii inimestel kui ka näiteks taevakehadel. Ainult inimene on aga võimeline oma kulgu mõistma, s.t teadvustama ja korrigeerima. Olendeid ja asju on universumis loendamatu hulk ehk 'musttuhandeid' (*wanwu*), igaüks kulgeb omamoodi ehk vastavalt oma oludele. Kulg ise on aga üks ja sama, usaldatav kõige erinevamate oludes. Kulg ei toimi kunagi omaette, eraldi musttuhandetest, kuid samas ei toimi ükski olend ega asi ilma kulu. Kulg on nende toimimisviis, kirjeldatav ja mõistetav ainult nende endi olude kaudu.

¹⁴⁶Yan Yuan, hüüdnimega Hui (520–490 või 481 e.m.a), oli Konfutsiuse silmapaistvamaid õpilasi, keda Meister ise tihti teiste seast esile

sius tunnistas, et viimane on tema juhtnööre järgides jõudnud niikaugele, et ta on isegi valmis teda järgima.

Et *Zhuangzi*'s esineb Yan Yuani nimi korduvalt (kokku 10 korda), arvatakse, et Zhuang Zi oligi algupäraselt konfutsianist-ru, kelle vaated kujunesid Yan Yuanist alguse saanud õpetusliini järgijana, kes pööras rohkem tähelepanu individuaalsele täiustumisele õpetajat järgides kui sotsiaalsele aktiivsusele. Neil vaadetel püsid ja neid arendades kujunes Zhuang Zi'st aga teiste, ortodokssemate konfutsianistide tuline kriitik.¹⁴⁷

Dialog ise kõlab järgmiselt.

Yan Hui ütles: "Hui on edenenud!"

Konfutsius küsis: "Mis see tähendab?"

"Hui on unustanud kombed ja muusika."

"Tubli! Aga see pole veel kõik."

Teisel päeval tuli ta tagasi ja ütles: "Hui on edenenud!"

"Mis see tähendab?"

"Hui on unustanud inimlikkuse ja kohasuse."

"Tubli, aga see pole veel kõik."

Järgmisel päeval tuli ta tagasi ja ütles: "Hui on edenenud!"

"Mis see tähendab?"

"Hui istub ja unustab."

Konfutsius vaimustus ja ütles: "Mis tähendab istuda ja unustada?"

Yan Hui ütles: "Kaotan oma keha ja ihuliikmed. Eemaldun kuulisest ja nägemisest. Eraldun kujust, lahkun teadmisesest. Saan üheks kõikeläbivaga. Seda tähendabki istuda ja unustada."

Konfutsius ütles: "Üheks saada, see tähendab loobuda kiindumustest. Muutuda, see tähendab loobuda püsivast. Kas pole see tõesti väärikas! Qiugi sooviks seda järgida!"

tõstis ja kelle varajase surma üle ta kurvastas: "Oli Yan Hui / armastas õppida / ei näidanud viha / ei korranud viga / paraku elas vähe / suri / praegu ei ole niisugust / pole kuulda / tema armastab õppida." (*Lunyu*: VI, 3. Vt Mäll, *op. cit.* (1988), lk 40.) Yan Yuanist on *Lunyu*s üldse palju juttu ja ka *Zhuangzi*'s mängib ta tähtsat rolli just oluliste seisukohtade edastajana.

¹⁴⁷Yan Yuani "koolkonna" ja Zhuang Zi võimalikke vahekordi käsitleb põhjalikumalt Guo Moruo: Го Можо. *Философы древнего Китая*. Москва: Издательство иностранной литературы, 1961, lk 201–204.

Tekst kujutab endast kokkuvõtvat kirjeldust inimese "tühjakssaamisest", mille käigus "unustatakse" kõik õpitu ja väärtustatu inimliku olemise tasemel, s.t inimlikud olud, mille sümbolitena siin on toodud konfutsianistlikud põhiväärtused — korned, muusika, inimlikkus ja kohasus, et teha süda vabaks 'kõikeläbivale' (*datong*) kulule. See ei tähenda kindlasti kommete jm ignoreerimist või kõrvaleheitmist, vaid nende ületamist vaimse arengu kõrgemal tasemel, nende olulisuse kahandamist inimese elus, mis tähendab ka võimet loobuda kõigest sellest, millesse ollakse kiindunud (*hao*) ja milles püstitakse (*chang*), s.t inimlike igapäevaste olude poolt pakutavatest pseudoväärtustest. Inimese kui sotsiaalse olendi tasemel, kus nii või teisiti tuleb tegutseda ka 'tõelistel inimestel' ja 'õndsatel', on korned jm vältimatud. Ühelt poolt, inimene teatud arengutasemel üleneb nende kaudu; teiselt poolt, neid sisesises plaanis ületanu ometi kasutab neid edasi inimeste seas toimides.¹⁴⁸

Ideoloogiliselt on siin tegemist üsna vastuolulise tekstiosaga. Ühest küljest näidatakse siin Zhuang Zi eelkäijat Yan Yuani Konfutsiusest isegi edasijõudnumana, tõstes sellega nagu esile Zhuang Zi liini ülimuslikkust. Teisalt on Konfutsius ometi õpetajaks, kes õhutab oma andekaimat õpilast üha edasi minema ning tunnistab lõpuks, et too on jõudnud selleni, mida ta isegi järgiks. Tõenäoliselt peegeldab rõhuasetuste seesugune paigutus pigem Zhuang Zi aegseid olusid kui üleolevat suhtumist Konfutsiusesse.

Konfutsiuse nime esile tõstev õpetlaste-*ru*'de suund oli muutunud kitsalt kirjasõna järgivateks dogmaatiliste rituaalimeistrite tsunftiks,¹⁴⁹ kuna aga avalikust elust eemale tõmbunud Zhuang Zi mõttekaaslased, kes pidasid oma eelkäijaks Yan Yuani, hoidsid õpetust elava ja arenevana. Nõnda nad küll tunnistasid Konfutsiust kui algõpetajat, kuid ei tunnistanud tema sõnade dogmatiseerimist ja väärtõlgendamist.

Selle tõestuseks on ka lugu XXI peatükist "Tian Zifang", kus Zhuang Zi paljastab, et väliselt Konfutsiust järgivate *ru*'de

¹⁴⁸Analoogilise (taand)arengu skeemi esitab *Daodejing* (XXXVIII): "kadus kulg / järgnes vägi / kadus vägi / järgnes inimlikkus / kadus inimlikkus / järgnes kohasus / kadus kohasus / järgnes komme".

¹⁴⁹Iseloomulik on Sima Tani (vt viide 122) hinnang konfutsianistide kohta: "*Ru*-õpetlased teavad palju, aga ebaolulist; näevad vaeva, aga vähe saadavad korda. Sellepärast on nende ettevõtmistega raske kaasa minna."

seas, kes kannavad vastavaid rõivaid, pole tegelikult ühtegi Konfutsiuse õpetuse tundjat või on neid väga vähe.

Zhuang Zi kohtus Lu vürsti Aiga.¹⁵⁰ Vürst Ai ütles: "Lu's on palju Konfutsiuse järelkäijatest¹⁵¹ ametimehi, kuid vähe neid, kellele oleksid sellised oskused nagu teil."

Zhuang Zi vastas: "Lu's on vähe Konfutsiuse järelkäijaid."

Vürst Ai ütles: "Kogu Lu riik on täis mehi, kes kannavad Konfutsiuse järelkäijate riideid. Kuidas neid siis vähe on?"

Zhuang Zi ütles: "Zhou¹⁵² on kuulnud, et Konfutsiuse järelkäijad kannavad ümmargust mütsi selle märgiks, et tunnevad taeva määratud aega. Kannavad kandilisi kingi selle märgiks, et tunnevad maa kujusid. Vöö külge on värvilise nõoriga riputanud nefriidist sõrmekaitse selle märgiks, et täidavad ülesande viivitamatult.¹⁵³

Õilsad, kes tegelikult kulgevad, selliseid rõivaid ei kanna. Need, kes kannavad selliseid rõivaid, ei kulge tegelikult. Vürst kindlasti ei arva nõnda. Miks aga ei kuulutata kogu riigis, et kõik, kes ei kulge niimoodi, aga kannavad selliseid rõivaid, pälvivad surmanuhtluse?

Selle peale lasigi vürst Ai viis päeva nõnda kuulutada ja Lu riigis ei sõandanud enam keegi kanda Konfutsiuse järgijate rõivaid. Üksainus mees Konfutsiuse järgijate riides tuli ja jäi seisma vürsti väravate ette. Vürst kutsus ta sisse ja küsitles riigiasjade kohta. Tuhande asja ja musttuhande piasasja kohta ei eksinud kordagi.

Zhuang Zi ütles: "Lu riigis on tõepoolest ainult üks Konfutsiuse järgija. Kuidas siis saab öelda, et neid on palju!"

Ülalöeldust võime tõdeda, et Zhuang Zi õpetus lähtus Konfutsiuse õpetusest Yan Yuani tõlgenduses, mis tegi panuse inimese täiustumisele, 'tõeliseks inimeseks' saamisele individuaalsete jõupingutuste teel ning ühiskonna ja riigi tasan-

¹⁵⁰Vürst Ai valitses Lu's tegelikult aastatel 495–467 e.m.a, seega osalt veel Konfutsiuse eluajal ja palju aega enne Zhuang Zi'd. Seega ei pretendeeri see lugu kindlasti ajaloolisele tõele, vaid taotleb ainult probleemi tõstatamist, paigutades isikuid vabalt ajas ümber.

¹⁵¹'Konfutsiuse järelkäijateks' on siin tõlgitud õpetlast-konfutsianisti tähistav kirjamärk *ru*.

¹⁵²Zhou — Zhuang Zi pärisnimi, mida siin kasutatakse tollase kombe kohaselt minavormi asemel.

¹⁵³Juba iidsetest aegadest on Hiinas taeva sümboliks sõõr ja maa sümboliks ruut. Nefriidist sõrmekaitset kandsid vibulaskjad. Konfutsianistide puhul sümboliseeris see valmisolekut lahendada kõik ettetulevad küsimused kiiresti ja täpselt, nagu hea vibulaskja nool tabab märki.

dil kunstlikult loodud, takistavaid inimlikke olusid ületades. Ometi ei olnud ka Zhuang Zi õpetusest täielikult välistatud sotsiaalne temaatika ega võimalus poliitika kaudu asju mõjutada. Viimase edu võis tagada aga ainult see, kui inimene on juba eelnevalt ennast piisavalt täiustanud, et ta ei satu enam sõltuvusse oludest, vaid suudab neid ise mõjutada. Selle temaatika käsitlemisele on pühendatud Zhuangzi IV peatükk "Inimeste seas" (*Ren jian shi*).

INIMESTE SEAS

Järgnevas katkendis astuvad meie ette taas Yan Yuan ja Konfutsius. Lugu on üles ehitatud süžeele, milles Yan Yuan palub õpetajalt luba lahkuda, et minna Wei riiki, kus, nagu ta olevat kuulnud, valitseb despoodist ja hirmuvalitsejast vürst. Loomulikult tahab ta minna sinna eesmärgiga vürstile nõu andes valitsust mõjutada ning kord ja heaolu jalule seada, nagu on kohane õilsale. Konfutsius, nagu me alljärgnevast näeme, oli oma õpilase plaani suhtes skeptiline ja soovitas eelnevalt iseennast kindlaks teha, sest muidu võib Weisse minek lõppeda ainult õilishinge surmaga.

Konfutsius ütles: "[...] Kulgu ei tohi jagada. Kui jagad, siis saab palju. Kui saab palju, siis läheb segi. Kui läheb segi, siis ongi häda käes. Sellest hädast pole enam pääsu.¹⁵⁴

Muistsed täiuslikud¹⁵⁵ võtsid kõigepealt endasse, alles seejärel andsid teistele.¹⁵⁶ Kui endas ei ole veel kindel, mis hea pärast siis minna hirmuvalitseja juurde!

Kas sa üldse tead, mis annab väge, kust tuleb teadmine? Kas ei anna väge nimi? Kas ei tule teadmine võistlemisest? Nimi on see, mille pärast üksteist ahistatakse. Teadmine on see, millega võisteldakse. Mõlemad on kurjast, nende pärast küll ei maksa tegutseda.¹⁵⁶

¹⁵⁴Õeldu mõte on selles, et inimene ei peaks jagama ennast liiga paljude eesmärkide ja ülesannete vahel, vaid järgima ühte, endale kohast. Muidu on oht, et ta ei saa hakkama millegagi, ei suuda vastu seista halbadele oludele ja eemaldudes kulust hukkub asjatult.

¹⁵⁵Täiuslikuks on tõlgitud taas uus termin *zhiren*, mis tähenduselt peaks olema sama mis 'tõeline inimene' (*zhenren*).

¹⁵⁶Vrd: "muistsed õppisid / toimima endasse / nüüdsed õpivad / toimima teistes" (*Lunyu* XIV, 24; vt Mäll, *op. cit.* (1988), lk 113–114).

¹⁵⁶Siin on ilmselt mõeldud igapäevast, madalat väge ja tavateadmist, millele tuginemist Konfutsius taunib. Sellist väge näitab üles

Olgu kui tahes ohtralt väge, olgu kui tahes tugev usaldus, inimese vaimuni ikka ei jõua. Isegi kui ei võistle nime pärast, inimese südameni ikka ei jõua.

Kui hakata hirmuvalitsejale veendunud moel ette kandma väljapeetud kõnesid inimlikkusest ja kohasusest, siis see on küll kaunis, kuid ainult kasvatab temas kurja, ja inimest hakatakse pidama kahjuriks. Kahjur tuleb muidugi omakorda talle kahju tehes maha suruda. Sellepärast kardangi, et sellest tuleb ikka ainult kahju.

Kui aga on nii, et ta¹⁵⁷ meelitab väarikaid ja põlgab andetuid, siis ei saa ju ikkagi midagi ära teha. Kui aga ei saa õpetada, siis kuningad ja vürstid hakkavad kasutama oma kõrget kohta ja neile jääb võit.

Sinu silmad pimestatakse säruga. Sinu suu hakkab neile takka kiitma. Sinu hoiak hakkab olema nende moodi. Sinu süda hakkab hoidma nende poole. See on nagu lisada tulele tuld ja veele vett. Tema teeb üha rohkem nime. Kui see juba lahti läheb, siis lõppu sellel enam ei tule. Sellepärast ma kardangi, et ta ei usu sinu suuri sõnu ja sa leiad hirmuvalitseja palge ees üksnes surma.”

Yan Hui küsis: “Olla kindel, ometi tühi; pingutada, ometi ühes suunas. Kas sedaviisi saab?”

Konfutsius vastas: “Sellest tuleb ainult halba! Kui kuningas on oma hiilguse¹⁵⁸ tipul ja pillub seda laiali, talitsemata oma tujusid, siis mitte keegi ei hakka talle vastu. Ta hoiab peos teiste tundeid ja teeb, mida süda soovib.

Ühesõnaga, ta pole täiustanud isegi igapäevast tavalist väge, mis siis veel puhtast suurest väest rääkida. Säherdune on enesekindel,

inimene, kes on endale nime teinud, s.t millegi pooldest kuulsaks saanud ja keda seepärast austatakse. Teadmine tähendab igapäevaste asjade teadmist (“infomonopoli”), millega esilekerkimine annab aluse nime tegemiseks ja seeläbi väe kogumiseks. Edasi õpetab Konfutsius aga, et seesuguste meetoditega inimeste vaimu (*qi*) ja südameni (*xin*) ei jõua, seega kedagi oluliselt ei mõjuta, pigem tekitad enda vastu vaenu ning süvendad vastuolusid väe pärast võisteldes. Sellises võistluses võidab aga paratamatult see, kellel on rohkem välist võimu.

¹⁵⁷Mõeldud on ikka despoodist valitsejat, kes “piitsa ja prääniku” meetodil endale poolehoidjaid värbab.

¹⁵⁸‘Hiilguseks’ on siinkohal tõlgitud kirjamärk *yang*, mis on hästi tuntud natuurfilosoofiast vastanduse *yin-yang* kaudu. See tähendab toimiva välise aktiivsuse — *wei* — kõrgpunkti, millele vastandub Zhuang Zi ja ka Konfutsiuse propageeritav passiivne, sisemisele kõrgemale väele rajatud toimumatus (*wu wei*).

teda ei muuda. Kui ta väliselt nõustubki, siis sisemiselt ei kahetse. Mida säherdusega peale hakata!”

“Sel juhul olen sisemiselt sirge, aga väliselt paindlik. Täiustun, ometi pean ülimaks muud.

Sisemiselt sirgena järgin taevast. Järgin taevast ja tean, et nii taevapoeg kui ka mina ise oleme mõlemad taeva lapsed. Ise räägin enda sõnu. Kas siis hoolin teiste kiitusest! Kas siis hoolin teiste lahtusest! Minusuguste kohta öeldakse: need on kui lapsed. See ju tähendabki järgida taevast.

Kokkupandud kätega, painutatud põlvedega sügavale kummadan; need, kes teiste teenistuses, nõnda kombeid täidavad. Kõik ju nõnda toimivad, kuidas sõandaksin jätta toimimata! Toimida nii nagu teised toimivad, see ju pole vale. See ju tähendabki järgida inimesi.

Täiustuda, ometi pidada ülimaks muud. See on järgida muistseid. Minu sõnades on õpetus, need on täis manitsusi. Need on muistsete omad, mitte minu omad. Sedaviisi, kuigi olen sirge, ei tule sellest häda. See ju tähendabki järgida muistseid. Kas sedaviisi saab?”¹⁵⁹

Konfutsius vastas: “Sellest tuleb ainult halba! Liiga palju paikapandud reegleid, üldse pole vilumust. Kuigi kindlaks jäädes võid pääseda ilma karistuseeta, jätta parem sinnapaika! Sedasi uisapäisa ei saa midagi muuta, isegi kui sul on õpetaja süda.”

Yan Hui ütles: “Mul pole enam midagi lisada. Sõandan küsida, mida teha.”

Konfutsius ütles: “Paastu. Ma ütlen sulle nõnda. Võtta südamesse, teha teoks. Kas see on kerge? Kes seda kergeks peab, see küll ei pälvi taeva heakskiitu!”

Yan Hui ütles: “Minu kodu on kehvake. Mitu kuud pole tilkagi veini joonud ega ivagi liha söönud. Kas see siis pole veel paastumine?”

Konfutsius vastas: “See on ohvritalituste paast, see pole südame paast.”

Yan Hui küsis: “Sõandan küsida, kuidas käib südame paast?”

Konfutsius vastas: “See käib nii, et suuna tahe ühele. Ära kuula kõrvadega, vaid kuula südamega. Ära kuula südamega, vaid kuula vaimuga. Kõrv on piiratud kuuldavaga, süda on piiratud märkidega.

¹⁵⁹Yan Yuan esitab siin kolmeosalise õilsa toimimise skeemi: taevale orienteeritud sirgus ja loomulikkus ühendatuna inimliku kompromissivalmiduse ja muistsete tarkusega. Konfutsius ei kiida aga sedagi heaks, arvates selle liiga kunstlikuks ja reglementeerituks, et seda rakendades edu saavutada. Selle asemel soovitab ta edasist tööd iseendaga, mida kokkuvõtlikult nimetab ‘paastuks’ (*qi*), täpsemalt südame paastuks.

Vaim aga on tühi ja võtab vastu kõik. Kui on tühi, jääb järele üksnes kulg. Kui on tühi, siis see ongi südame paast.”¹⁶⁰

Yan Hui ütles: “Kuni Hui ei olnud seda vastu võtnud, oli ta üleni Hui. Kui võtsin selle vastu, siis ei olnud enam Huid. Kas nii saabki tühjaks?”

Konfutsius vastas: “Just nii! Ma ütlen sulle nõnda. Nüüd võid minna ja rännata tema radadele, mõtlemata oma nimele. Lastakse sisse, laulad oma laulu. Ei lasta sisse, jätab järele. Pole uksi, pole mürki. Elad ühes majas, ometi ei võta ligi. See ongi see, mida vaja.”¹⁶¹

Käia ja seisma jääda on lihtne. Maad puutumata liikuda on aga raske. Toimides inimesena on kerge muutuda silmakirjalikuks. Toimides taevalikult on aga raske muutuda silmakirjalikuks. On kuuldud küll, et need, kellel on tiivad, oskavad lennata. Ei ole aga kuuldud, et need, kellel ei ole tiibu, oskaksid lennata. On kuuldud küll, et need, kes teavad midagi, on targad. Ei ole aga kuuldud, et need, kes ei tea midagi, oleksid targad.

Vaata seda tühja kohta, mille pärast tühjas ruumis sünnib valgus.¹⁶² Töötab edu, jää paigale. Kui ei jää paigale, siis öeldakse selle kohta, et isegi istudes tormad ringi. Kui suudad kõrvade ja silmadega tungida sissepoole ning südame ja tarkusega haarata välist, siis isegi

¹⁶⁰Kõrv sümboliseerib siin välist taju selle mõtestamata tajuelementidega. Süda, mida Vana-Hiinas peeti meele ja mõtlemise asupaigaks, sümboliseerib mõtlemist, mis opereerib märkidega (*fu*), s.t tähenduslike sõnade ja kujunditega. Vaim on inimese sügavam olemus, mis iseenesest on tühi. Kui teadvus jõuab vaimuni ja mõistab mõtlemise ja tajude suhtelisust ja piiratust, siis ongi inimene jõudnud tõelise kulgemiseni ja suudab muutuvates oludes alati toimida õigesti ja mõjusalt oma sihti silmas pidades, kartmata, et olud teda sellelt sihilt eemale kisuvad.

¹⁶¹Tühjaks saamine tähendab loobumist oma egoistlikest ambitsioonidest ja kuulsuseihast. Sellepärast Yan Hui ütlebki, et kui ta sai tühjaks, siis ta enam ei olnudki Hui — oli vabanenud ego kammitsaist, mida sümboliseerib tema nimi. Kui tegutseda ilma egota ja ihata oma nime kuulsaks teha, siis saavutad edu ilma pingutuseta, kui aga edu on antud hetkel võimatu, tõmbud ilma kibeduseta tagasi.

¹⁶²Võrdpilt tühjusest, mis muudabki täiuse kasutatavaks. Maja seinad tehtud tühjad avad, ukсед ja aknad, võimaldavad valgusel majja pääseda ja seda kasutada. Vrd *Daodejing* XI: majasse jätame uste ja akende avad / see, mida pole / teeb maja kasutatavaks (vt Mäll, *op. cit.* (1979), lk 18).

vaimud ja jumalused tulevad su juurde, mis veel inimestest rääkida. Nõnda muudadki musttuhandeid.”

Lõpetuseks veel III peatüki “Toita elu isandat” (“Yang Shengzhu”) alguslõik, mis sisaldab Zhuang Zi õpetuse oma-moodi kvintessentsi. Elu oma taevast (loodusest) antud piiridega ei jõua kunagi teadmisele/mõistmisele järele. Kui seda mõista ning elu ja teadmist mitte segi ajada, vaid need omavahel oskuslikult kooskõlla viia, vabanedes egost, siis ongi inimese elusiht ja võimalused täide viidud.

Meie elul on piirid, aga teadmisel ei ole piire. Kui sellega, millel on piirid, püüda seda, millel ei ole piire, viib see hukatusse. Kui alles sinna jõudes seda mõista, siis ongi hukatus käes.

Teha head, otsimata kuulsust. Teha halba, otsimata karistust. Jälgides seda, mis on põhiline, saabki hoolitseda enda eest; saabki hoida kogu elu; saabki toita vanemaid; saabki elada oma aastate lõpuni.

KOKKUVÕTTEKS

Vanahiina mõttetarkust kajastava ja edasi andva tohutu kirjanduspärandi seas on need kolm teksti — *Lunyu*, *Mengzi* ja *Zhuangzi* — oma sisult ja tähenduselt erakordselt kaalukad. Esimese teksti “autor” Konfutsius tõstis esimesena esile inimese kui teadvusliku subjekti ainukordse tähenduse kogu loodu seas. Inimene on loonud endale unikaalse kultuurikeskkonna, saanud ise selle osaks ja võimeline selle kaudu ennast arendades ja täiustades, oma elukäiku teadlikult suunates ehk kulgedes jõudma Ülima mõistmiseni, mida Vana-Hiinas tähistas mõiste ‘taevas’ (*tian*). Konfutsius ise aga hoidus selle määratlemisest, keskendudes inimlikule.

Konfutsius vallandas uut tüüpi inimkeskse kultuuriparadigma ja lõi selle edasiandmiseks uue mõistesüsteemi, põhimõistetega *dao* ‘kulg’, *de* ‘vägi’, *wen* ‘kultuur’, *ren* ‘inimlikkus’, *li* ‘kombed’, *yi* ‘kohasus’, *zhi* ‘tarkus’ ja sotsiaalselt aktiivse ideaaltüübiga *junzi* ‘õilis’. Konfutsius õpetas, kuidas inimene peaks tegutsema teiste inimeste seas ja teistega koos, tõstes esile eetilise imperatiivi: mida ei soovi endale, seda ära tee teistele. Ta ei loonud filosoofiat ega metafüüsikat. Ta ei läinud ajalukku poliitilise reformaatorina, vaid “kümne tuhande põlvkonna Õpetajana”.

Meng Zi astus ligi kaks sajandit pärast Konfutsiust välja Õpetaja õpetuse puhtuse taastamise ja säilitamise eest, arvustades teravalt omaaegseid kuritarvitusi ühiskonnas ja

poliitikas. Ta võrdsustas Konfutsiuse "muistsete õndsatega" ja püüdis 'inimloomuse' (*renxing*) mõiste kaudu põhjendada inimlikkuse, kohasuse jt väärtuste kultiveerimise vajadust ja ülimuslikkust südamehariduse kaudu. Ta pidas võimalikuks teha seda poliitiliste reformide teel, teostades 'inimlikku valit-sust' (*renzhi*). Meng Zi poliitiline programm ebaõnnestus, ta läks ajalukku Konfutsiuse õpetuse puhastajana ja taaselustaja-na kui "Teine Önnis".

Zhuang Zi järgis Konfutsiuse õpetuse "südant" ja pealiini: kuidas saada 'tõeliseks inimeseks' (*zhenren*). Olles ajastukrii-tikuna oma kaasaegse Meng Zi'ga ühel positsioonil selles suhtes, et ühiskondlikud olud on hukas ja veeretavad 'tõeliseks inimeseks' saamise teele ainult kõiksuguseid takistusi, loobus ta katsetest olusid muuta, vaid tegi panuse inimese sisemisele arengule, tema "taevase loomuse" taasleidmisele ja kultiveerimisele, tõstes kulgemise ülimaks mõisteks, mis neutraalselt ja kõikeläbivalt tagab selle, et universumis valitseks tasakaal. Zhuang Zi ei eiranud riiki ja ühiskonda, vaid leidis, et seda suudavad muuta ja parandada ainult isikud, kes on kõigepealt ennast leidnud ja parandanud, saanud üle egoistlikest tungi-dest, mõistnud taevalikku ja ei lase ennast kõrvale kallutada kulgemisest.

Avaldatud sketšide näol oli tegemist katsega visandada va-nahiina inimeseõpetuse põhisuunad läbi nende kolme teksti, tõstes esiplaanile mõistekäsitluse ja adekvaatsete eestikeelse-te terminivastete esitamise ja põhjendamise, millele on kindla aluse pannud Linnart Mäll ka siin viidatud töodes ja tõlgetes. Autor tunnistab, et loomulikult on kajastust leidnud ainult väike osa neist tohutult rikastest ja mitmekihilistest hiina kultuuri baastekstidest, eriti *Mengzi* ja *Zhuangzi* osas, millest eesti keeles seni on veel väga vähe kirjutatud ja mille eestikeelseid tõlkeid veel ei ole, kuid nende terviklik ja kõike-hõlmav käsitlus oleks juba omaette teema.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1990 — 11; 1991 — 3-6,9,11,12; 1992 — 1-12; 1993 — 1-4,6,7,10-12; 1994 — 4,5,6,8-12; 1995 — 1,5 -12; 1996 — 1,2,3,6-12; 1997 — 1-12; 1998 — 1,2,5-12; 1999 — 1-12; 2000 — 1-11) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbri eest 45 krooni) ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu
Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

E-post: akademia@online.ee

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 2001:

USD 82, DEM 160, FIM 485, CAD 130, FRF 530, SEK 720, GBP 53, AUD 133.

Back issues for 1995 — 1,2,5-12; 1996 — 1,2,3,5-12; 1997 — 1-12; 1998 — 1-12; 1999 — 1-12; 2000 — 1-12 and single issues for 2001:

USD 8, DEM 14, FIM 42, CAD 11, FRF 46, SEK 62, GBP 5, AUD 11.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Periodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 2001

Back issues for 2000

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1999

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1998

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3			6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	--	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1				5	6	7	8	9	10	11	12
---	--	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

E-mail: akademia@online.ee

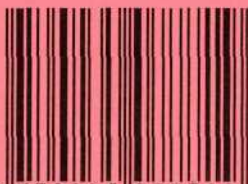
CONTENTS

Even the herdboyc learns writing now...: Changes in primary education in Estonia, 1840–1886. I	<i>Vello Paatsi</i>	875
Let's join our forces: Eerik Laid to Ants Oras	<i>Sirje Olesk</i>	904
Should Russia break up.	<i>Rein Taagepera</i>	916
Awareness and renewal	<i>Joachim Gauck</i>	932
Human rights: The influence of the Hebrew Bible	<i>Eckart Otto</i>	955
What does Switzerland mean nowadays	<i>Eve Pormeister</i>	977
What if dear God were Swiss	<i>Hugo Loetscher</i>	989
Poems	<i>Andri Peer</i>	994
Planck's formula and the hypothesis of energy quanta	<i>Olev Sild</i>	999
From the quantum hypothesis to quantum mechanics	<i>Ivar Päär</i>	1007
History of quantum physics through the eyes of an experimenter	<i>Henn Käämbre</i>	1018
Could an antirealist rely on memory?	<i>Bruno Mölder</i>	1034
<i>Discussion: Some correspondence. Vello Helk. "Kas Eesti Vabariik on 83-aastane." — Akadeemia, 2001, nr 2, lk 273–299. Jaan Isotamm. Kommentaar Vjatšeslav Šironini artiklile "Eesti KGB likvideerimine". — Akadeemia, 2001, nr 3, lk 485–488.</i>	<i>H. G., Ain Kaalep</i>	1053
Editorial note. Summaries		1055
Humans and humanity in Old China: Confucius, Meng Zi, Zhuang Zi. IV	<i>Märt Läänemets</i>	1065

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 36 krooni

9 770235 077719